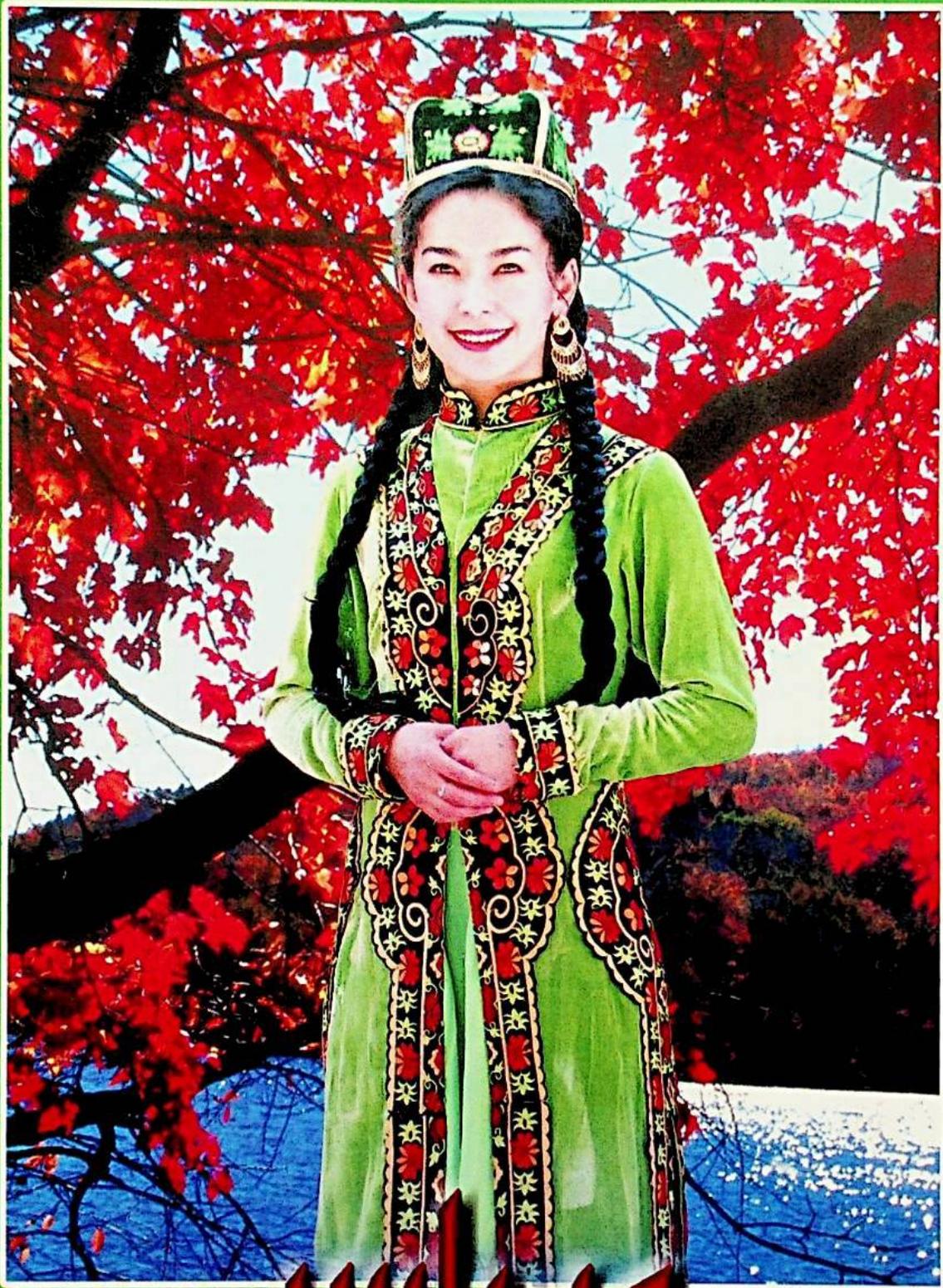

مەملىكەت بويىچە 100 نۇقتىلىق ژۇرنال
 مەملىكەتلىك سەرخىل ژۇرناللار سېپىگە كىرگەن ژۇرنال
 شىنجاڭ بويىچە ئىجتىمائىي پەن تۈرىدىكى مۇنەۋۋەر ژۇرنال

MIRAS (HERITAGE) OF UYGHUR FOLK CULTURE

MIRAS

美拉斯

MIRAS

مىراس

4
2006

ISSN 1004-3829 08>

9 771004 382027

يالقۇن ھابىل فوتوسى

تارىم خاتىرىلىرى

قوش ئايلىق ژۇرنال 2006 - يىل 4 - سان

(ئومۇمىي 96 - سان)

ئالىم بولساڭ ئالەم سېنىڭكى

- سەنئەت پىسخىكىسىدىن ئىلى دىيارىغا بىر نەزەر.....ھىجىت ناسىر (1)
- «ئاق بوز ئات» چۆچىكى ۋە ئۇنىڭدىكى روھنى باشقا شەيئىگە بەند قىلىش مۇتىنى توغرىسىدا.....مۇھەممەد ئىمىن ئاتاۋۇللا (15)
- ئۇيغۇرلاردا چاي مەدەنىيىتى.....ئابلز مۇھەممەد سايرامى (51)
- ئۇيغۇر خەلق رىۋايەتلىرىدىكى قەھرىمانلىق روھ توغرىسىدا.....گۈلنار تالىپ (72)

ئادەت قېرىماس

- تارىم خاتىرىلىرى.....يالقۇن ھابىل (11)

كەچمىش - كەچۈرمىشلەر

- كۈلكە داۋانلىرى.....ماخمۇت مۇھەممەد (20)
- جۇڭغارىيە ئوچىرلىرى.....چوقان ۋەلىخانوف (چارروسىيە) (34)

ھەر گۈلنىڭ پۇرىقى باشقا

- يەر شارلىشىش تىل مۇھىتىدىكى غەربىي دىيار مەدەنىيىتى.....
- شۆھرەت مۇھەممەد (58)

باش مۇھەررىر:

يۈسۈپ ئىسھاق

مۇئاۋىن باش مۇھەررىر:

مۇختار مۇھەممەد

جاۋابكار مۇھەررىر:

نۇرئىسا باقى

باشقۇرغۇچى: شىنجاڭ

ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسى

تۈزگۈچى: «مىراس» ژۇر - نىلى تەھرىراتى

ئۈرۈمچى شەھىرى دوستلۇق جەنۇبىي يولى 22 - نومۇر، 14 - قەۋەت

TEL: (0991) 4554017

«شىنجاڭ گېزىتى» ئىدارىسى

باسما ئىشلىرى مەركىزىدە بېسىلدى

ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسىدىن تارقىتىلدى

جايلاردىكى پوچتا ئىدارىسى

لىرى مۇشتەرى قوبۇل قىلىدۇ

مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن نومۇرى:

CN65 - 1130 / I

خەلقئارالىق نومۇرى:

ISSN1004 - 3829

پوچتا ۋاكالىت نومۇرى: 60 - 58

پوچتا نومۇرى: 830001

E-mail: mirasuyghur@126.com

چەت ئەلگە تارقىتىش ۋاكالىت نومۇرى: 1130BM

باھاسى 5.00 يۈەن

ئاق ئاينىڭ 20 - كۈنى نەشر قىلىندۇ

بىزنىڭ ئۆرانىمىز — مۇنەۋۋەر ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت !

بىزنىڭ قوغدايدىغىنىمىز — ئىلغار مىللىي مەدەنىيەت !

ۋەتەنگە بولغان مۇھەببەت قانچە پۇلغا يارايدۇ.....گۈلشات تەلەت (68)

كۈلكە — جان ئوزۇقى

يۈمۈرلار.....خۇرسەنئاي مەمتىمىن (ت) (70)

يورۇق يۇلتۇزلار

فولكلور مەدەنىيەت تەتقىقاتىدىكى تۆھپىكار.....سادىر تۇرسۇننىياز (76)

主要目录

- 从艺术的角度看伊犁人 ..... 米吉提纳斯尔 (1)
- 塔里木纪事 ..... 亚力坤阿比力 (11)
- 论民间故事《大青马》灵魂转移母题 ..... 买买提明阿塔乌拉 (15)
- 笑的历程 ..... 买合穆德穆罕默德 (20)
- 维吾尔族的茶文化 ..... 阿不力孜买买提赛拉米 (51)
- 全球化语境下的西部文学 ..... 宋家宏 (58)
- 论维吾尔传说故事中的英雄精神 ..... 古丽娜尔塔里甫 (72)
- 为民俗文化研究作出贡献的人 ..... 沙迪尔图尔逊尼亚孜 (76)

مۇقاۋىدا: ئۇيغۇر قىزى. كىيىمنى دۆلەتلىك 1 - دەرىجىلىك كىيىم
لايىھىلىگۈچى خانىش ھاپىز لايىھىلىگەن. يۈسۈپجان تۇرسۇن فوتوسى

Chief editor: Yusup Is'haq
Deputy chief editor: Muhtar Muhammed
Responsible editor: Nurnisa Baki

جۇڭگو شىنجاڭ ئۇيغۇر مۇقام سەنئىتىنىڭ «ئىنسانىيەت
ئاغزاكى ۋە غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسىنىڭ ۋەكىللىك
ئەسىرى» قىلىپ بېكىتىلگەنلىكىنى قىزغىن تەبرىكلەيمىز!

我们要抢救传统文化
我们要保护传统文化
我们要弘扬传统文化

主编:

玉素甫·依莎克

副主编:

穆合塔尔·穆罕默德

责任编辑:

努尔尼沙·巴克

主管:新疆维吾尔自治区文学
艺术界联合会

编辑:《美拉斯》杂志社(乌市友好
南路 22 号文联 14 层)

电话:(0991)4554017

印刷:新疆日报社印务中心

发行:乌鲁木齐邮局

订阅:全国各地邮局

国内统一刊号:CN65-1130/1 国外统一刊号:
ISSN1004-3829 邮政代号:58-60

E-mail: mirasuyghur@126.com

海外发行代号:1130BM

邮编:830001

定价:5.00 元

Responsible Commission: Xinjiang
Uyghur Autonomous Regional Federa-
tion of Literary and Art Circles
Editor: " Miras" (Heritages) editorial
department

22 # 14 floor southern frendship road
Urumqi Xinjiang China

Printer: xinjiang newspaper press center

Distributioner : Urumqi post officePost
offices of the whole country

Print number at home: CN65 - 1130 /1

Print number abroad: ISSN1004 - 3829

PostCode : 58 - 60

International Standart Book Number:
1130BM

Post Number: 830001

Tel: 10991 4554017

Price: 5¥

سانئەت پىسخىكىسىدىن ئۇلى دىيارغا بىر نەزەر

مىجت ناسىر

رايونىمىزنىڭ خىلمۇخىل تەبىئەت دۇنياسى، ئۇزاق تارىخى جەريانلاردا خەلقىمىزگە ئاتا قىلغان، نۆۋەتتە دۇنيا مىللەتلىرى ئۆزىنى تونۇشتۇرۇشتا ئىپتىخار بىلەن تىلغا ئالدىغان، خاراكتېرىمىزدىكى سەنئەتلىك ۋە يۇمۇرىستىك پىسخىكا، مىللىتىمىزدىكى مەڭگۈ ئۆزگەرمەس، بەلكى تەرەققىي قىلىدىغان گەۋدىلىك بولغان مەنىۋى بايلىق ھېسابلىنىدۇ. بىز خەلقىمىزنى ئادەتتە سەنئەتخۇمار مىللەت دەيمىز. بۇنىڭغا يۇمۇرىستىك، خۇش پېئىل مىللەت دېگەن مەزمۇنى قېتىشقىمۇ بولىدۇ.

بۇ ئىككى خىل پىسخىكا بىر - بىرىنى شەرت قىلىدىغان، تولۇقلايدىغان يىلتىزداشلىققا ئىگە. سەنئەتكارلار كۆپىنچە يۇمۇرلۇق بولغىنىدەك، يۇمۇرلۇق مىللەتمۇ سەنئەتنى چۈشىنىدىغان، قەدىرلەيدىغان كېلىدۇ. كىشىلەردىكى پىسخىك ئورتاقلىق ھىسسىياتتىكى ئورتاقلىقتىن كېلىدۇ. ھىسسىياتتىكى ئورتاقلىق مۇھەببەت - نەپ - رەتتىكى ئورتاقلىقنى بەلگىلەيدۇ.

ئىنساندىكى ئۆزگىرىش ئالدى بىلەن ھېس - تۇيغۇدىكى، يەنى نېمىدىن لەززەتلىنىش - نەپرەتلىنىش، نېمىنى

ياقتۇرۇش - ياقتۇرماسلىقتىن باشلىنىدۇ.

تارىختىن بېرى ئورتاق ھېسسىيات، ئېستېتىك غىدىقلىنىش ئارقىلىق بىزنىڭ ئورتاق مەقسەت بىرلىكىمىزنى پەيدا قىلىپ، ئەۋلادمۇ ئەۋلاد ساقلىنىپ كەلگەن بىباھا ئەنئەنىۋى سەنئىتىمىزنى ۋە يۇمۇرلۇق ئالاھىدىلىكىمىزنى چۈشىنىپ قەدىرلىشىمىز، ئۇنىڭغا ئىجابىي ۋارىسلىق قىلىشىمىز، ئۇنى دەۋر تەلىپى بويىچە ئىلمىي راۋاجلاندۇرۇشىمىز مەۋجۇتلىق-قىمىزنىڭ مۇھىم بىر ئاساسدۇر.

يۇمۇرستىك خاراكتېر ھەققىدە كىشىلەرنىڭ چۈشەنچىسى بارغانسېرى ئاشماقتا. ھاياتتا كۆڭۈللۈك ياشاشنىڭ بىر شەرتى بولغان يۇمۇرستىك پىسخىكىنىڭ بۇقرا، ھەتتا ئەربابلارنىڭ ھاياتىغىچە ئەھمىيىتى گەۋدىلەنمەكتە.

قايسىبىر ئەلنىڭ گۈزەل مەلىكىسى ئاخىر بىر يىگىتنىڭ ئىككى - ئۈچ ئېغىز يۇمۇرستىك سۆزىنىڭ تەسىرىدىن ئۇ - نىڭغا ياتلىق بولغان ئىكەن. يەنە بىر خەلقئارالىق ئەربابنىڭ ئۆمۈرلۈك خىزمەتلىرى ئىچىدە، يۇمۇرستىك خۇشخۇي مەجەزى ئۇنىڭ بىر زور نەتىجىسى سانالغان. يەنە بىرسىنىڭ نەق شۇ خاراكتېرنىڭ يوقلۇقى ئىقتىدارسىزلىقىنىڭ بىر ئىپادىسى، دەپ قارىلىپ سايلامدا چۈشۈپ قالغان.

مەركىزىي تېلېۋىزىيە ئىستانسىسىنىڭ ئاتاقلىق رىياسەتچىسى سۈي يويۇەن يۇمۇرستىك خاراكتېرى، قىزىقارلىق سۆزلىرى بىلەن ئەڭ ئالقىشقا ئېرىشكەن رىياسەتچى بولدى.

شىنجاڭ تېلېۋىزىيىسىنىڭ ئېكرانىدا تۆت - بەش يىلدىن بېرى شۇنداق قىزىقارلىق كۆرۈنۈشلەر باشلىنىۋېدى، يۇمۇرستىك تۇيۇغا ئىگە خەلقىمىزنىڭ كۆڭلىگە ياقتى.

ياخشى سۈپەتلىك گېنلارنى كۆپەيتىپ، پىسخولوگىيىلىك مەنىۋى ئۈنۈم بېرىدىغان، ئىجابىي يۇمۇرستىك خۇشاللىق بېغىشلايدىغان تۇرمۇش ئادىتىنى ئۆزىمىزدە يېتىشتۈرۈش بىر ياخشى خىسەتلا ئەمەس، پەرزەنت تەربىيىسىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبى قىلىش تولىمۇ ئەھمىيەتلىكتۇر.

جەنۇبىي - شەرقىي شىنجاڭلارنىڭ شەھەر توقۇمىچىلىق، قول ھۈنەرۋەن، تىبابەتچىلىك مەدەنىيەتلىرىنىڭ قەدىمىي-لىكى، تەرەققىياتىنىڭ ئالاھىدىلىكى بولغىنىدەك، يۇمۇرستىك سەنئەت پىسخىكا پەرقى كىشىلەرنىڭ دېيىشىچە، نۆۋەتتە ئىلى خەلقىدە نىسبەتەن گەۋدىلىك ئىكەن.

مۇقام تەتقىقاتچىسى، سەنئەتكار ئابدۇللا مەجنۇن: ئىلى خەلقى چاقچاققا ماھر بولۇپلا قالماي، سەنئەتكىمۇ ئاشىق ئىكەن. ئاشىقى بار يەردە مەشۇقى چىقىدۇ، ئۇلار مۇزىكىنى سۆيۈپ مۇڭ بىلەن ئاڭلايدىكەن، دېگەندى.

ئۇيغۇرلارنىڭ پىسخىكىسىغا يۇمۇر، سەنئەت يۇغۇرۇلۇپ كەتكەچكە، ئۇلارنىڭ ھەر بىر تۇرمۇش رىتىمىدا مۇزىكا، يۇمۇر، خۇشخۇيلىق تۆكۈلۈپ تۇرىدۇ. بۇ خەلق يۇمۇر، مۇزىكا مۇڭى بەكمۇ قەدىرلەيدۇ. بۇ يەنىلا ئانا تەبىئەت، گۈزەل ۋادىنىڭ، مۇنبەت تۇپراقنىڭ سوۋغىسى.

1992 - يىلى 4 - ئايدا ۋاڭ لېچۈەن شۇجى باشچىلىقىدىكى ئۆمەك ياپونىيە چاڭئىي ئۆلكىسىنى زىيارەت قىلغاندا بۇ يەرنىڭ مەنزىرىسى ئىلىنىڭكىگە ئوخشايدىغانلىقىنى ھېس قىلدىم. ئەتسى دالادا بىر تورغاينىڭ بىر خىل تونۇش ئاۋازدا ئاسمانغا تىك ئۆرلەپ شۇڭغۇپ قايتىپ چۈشكەندىكى ئۇچۇش شەكلى، سايراش ئاۋازىنىڭ خۇددى ئىلى تورغىيىنىڭكىگە ئوپپۇتوخشاشلىقىنى كۆرۈپ تەبىئەتنىڭ مۆجىزىسىدىن ھەيران بولدۇم. كەچكى زىياپەتتە ساھىبخانلارنىڭ ئالاھىدە يۇمۇرستىك، خۇشخۇي مەجەزى بىزنى شاداندۇردى.

ئىلى خەلقى كەمبەغەل - باي، زىيالىي - دېھقان، مەيلى ئەمەلدار - بۇقرا بولسۇن، ئۆزئارا مۇناسىۋەتتە گۈزەل ئەخلاقنىڭ ئىپادىسى بولغان ئىنسانىي تەڭلىكنى ئەلا بىلىپ، چوڭ - كىچىك دەپ ئايرىماي كىشىلەرنى ھۆرمەت قىلىشقا دىققەت قىلىدۇ.

1995 - يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە چاپچالدا ئۆتكۈزۈلگەن چوڭ سورۇندا ئەتەي «ھېسامكا، سېنى يۆلەپ ئور - نۇڭدىن تۇرغۇزۇپ قويدۇم، ئۇنتۇپ قالما» دېسەم، «سېنى ماڭا ئوخشاشلارنى يۆلەيدۇ دېمەسەك، نېمەڭگە سايلايىمىز» دېۋىدى، كۈلكە كۆتۈرۈلدى، بەزىلەر ھەيران قالدى.

2000 - يىلى سالى، لەتى، ۋەلى، مەجىت ۋە باشقىلار بىلەن ئىلى دەرياسىدا جۆمۈلدۇق. 7 - 8 ياشلىق بىر بالا: «ئاكا، بۇ ئاتنى ساتماقچىدۇق، يانپىشىغا ئىسمىڭىزنى يېزىپ قويسىڭىز» دەپ چاقچاق قىلدى. بۇ ئەلۋەتتە مېنى تەڭ، ئۆز كۆرۈپ، كۆڭۈل ئازادلىكى بېرىۋاتقانلىقىنىڭ ئاددىي بىر مىسالى. پەقەت ماڭلا قىلىنغان چاقچاقلاردىن ئون نەچ -

چىسى بۇ يەردىن تەرەپ - تەرەپكە ئېغىزدىن ئېغىزغا كۆ-
چۈپ تاراپ كەتكەن. بۇنداق چاقچاق، يۇمۇرلار ھەركۈنى
ئۈزۈلمەي چىقىپ تاراپ تۇرىدۇ.

1984 - يىلى ۋاڭ ئىنماۋ باشچىلىقىدىكى ئۆمەك ئاممە-
رىكىنىڭ كالىفورنىيە شتاتىدا ئۈچ كۈن زىيارەتتە بولدۇق.
بەزىلىرىمىز شىنجاڭ ئامېرىكىنىڭ كالىفورنىيەسىگە ئوخ-
شايدىكەن دېيىشتۇق. نەزەرىمىدە ئىلى ۋادىسىنىڭ ئېكو-
لوگىيىلىك تەبىئىي ئەۋزەللىكلىرى ئۇنىڭدىن قېلىشمايتتى.
ئاتاقلىق يازغۇچى ۋاڭ مىڭنىڭ قەلبىدە بۇ سېھىرلىك
تۇپراق، شۇ يەردىكى خاسلىققا ئىگە گۈزەل تۇرمۇش ئۇ-

نىڭ بەدىئىي تەپەككۈرىنى بېيىتقانلىقىدىن ئۇنىڭ «ناخشا پىرى»، «ھەمراھ قىزنىڭ مۇھەببىتى»، «ئاھ، مۇھەممەد
ئەمەت» قاتارلىق ئەسەرلىرىدە ئىلىنىڭ تەبىئەت ئۆزگىچىلىكى، ئىلى خەلقىنىڭ تېتىملىق، يۇمۇرستىك ھايات مەنزىرىسى
يارقىن ئەكس ئەتكەن ئىدى. «ئىلىغا بارمىغانلار شىنجاڭنىڭ گۈزەللىكىنى بىلمەيدۇ» دېگەن ئوخشىتىش بىكار ئېيتىل-
مىغان بولسا كېرەك. ئىلى ۋادىسىغا كۆكتىن قارىساق، قۇياش نۇرى تاغ چوققىلىرىغا ئېسىلىپ تۇرغان پارنىك يوپۇرغە-
دەك - يىپەك پەردىسىدەك سىرلىق ھايات كارتېنىسىغا نەزەرىمىز چۈشۈپ مۇرەككەپ ھېسسىيات خىياللار قاينىمىغا پا-
تمىز.

ئۈزۈلمەس ئېقىنلار، دەريا دولقۇنلىرى، ھۆل - يېغىن، مۇنبەت تۇپرىقى، تەبىئىي بايلىقى، خاس ئېكولوگىيىسى، بۇ
يەردىكى كىشىلەرگە توقلۇق، شوخلۇق، روھى ئېنېرگىيە، مۇزىكا، يۇمۇرستىك ھايات مېلودىيىسى بەدىئىي تەپەككۈر ئاتا
قىلىپ كەلگەن.

بۇلارغا ھەمراھ، غۇرۇرنىڭ سىمۋول پاسپاندىدەك مەڭگۈ سۈكۈتتە تۇرغان تەڭرىتاغ تىزمىلىرى، ئىلى دەرياسى
ئىھتىمال «ئەۋرىشىم» دەك ئىلى خەلق ناخشىلىرىنىڭ تەبىئىي گارمۇنىيىسى - ئىجادىيەت مەنبەسى بولۇپ كەلگەن.
سەرخىل جانلىقلار دۇنياسى، بۇلبۇل ناۋالىق كۈلباغلىرى، سۈزۈك، قۇياشلىق ئاسمىنى كىشىلەرگە ئېستېتىك زوق،
لىرىك تۇيغۇ، مۇڭ بېغىشلاپ، مۇھەببەتلىك نەزىملەر، شوخ كۈيلەرنىڭ تۇغۇلۇشىغا تەسىر كۆرسىتىپ تۇرغان بولۇشى
مۇمكىن.

باغلارغا يانداش كەڭ كەتكەن دالا، پايانسىز يېشىل تۈزلەڭلىكلەر كىشىلەرگە روھى ئازادلىك، چەكسىز ئەركىنلىك
ئاتا قىلغان. تەبىئىي گۈزەللىك، دەريالارنىڭ مەۋج ئۇرغان رىتىملىرى، بۇ مۇزىكىلىق دۇنيانىڭ مېلودىيىلىك لىنىيىسى
قىلىنغان، دەل مۇشۇ ئامىللار دېڭىزدەك چوڭقۇر ھەم دولقۇنلۇق، سىلىق، يېقىملىق، تېتىملىق، لەرزىن باغ - دالا كۈي-
لىرىنىڭ ئىجاد قىلىنىشىغا سەۋەب بولغانلىقىنى چەتكە قاقمايمىز.

ئاشلىق ئىگىزلىرىدا ياز بويى داۋاملىشىدىغان ئوڭ - تەتۈر قامام ئورمىلار، ئىككى - ئۈچ تولۇقلۇق مەڭگەن سامىنى
ئايرىپ تېپىلىدىغان خارمانلار، مەھەللە ئېتىز ۋە ئىلى - ئۈرۈمچى يوللىرىدا قاتنايدىغان چاقىلىرى تۆمۈر چەمبەرلىك ئېغىر
يۈك ھارۋىلىرى، قار نېمىدە ھەيدىلىدىغان ئىككى ئاتلىق قوشلار ۋە ئۈچ قېتىم ھەپتىلەپ چالغىدا ئورۇلىدىغان بېدىلەر
ۋە باشقا ئەمگەك مەنزىرىلىرىنى كۈيلەيدىغان ھارۋىكەش ناخشىلىرى داۋاملىق ئېيتىلسىمۇ، ئەمما ئورمان ناخشىلىرى،
خامان ناخشىلىرى ئۇنتۇلۇپ كېتىش خەۋپىگە دۇچ كەلمەكتە. بارلىق ئەنئەنىۋى ئۇيغۇر خەلق كۈيلىرىنى تۇرمۇش
سەھنىسىدىن چۈشۈرۈپ قويماي ئەۋلادلارغا ئۆتكۈزۈپ بېرىش بىزنىڭ تارىخى ۋە زېمىنىمىزدۇر.

ياز ئايلىرى، بىر كۈنلۈك ھاياتنىڭ ئاخىرقى ساداسىدىن ياڭرىغان كۈيلەر، پۈتكۈل يېزىنى تەبىئىي بەدىئىي سەھنىگە
ئايلاندۇرۇپ، ئىلى بېسىمىنى گەۋدىلەندۈرۈپ، مۇزىكىلىق - سەنئەتلىك بىر دۇنيانى يارىتاتتى.

بىر زامانلاردا شۇ كۈيلەرنى ئېيتقان پېشقەدەملەر تونۇش ئاۋازلاردىن «بۇ ئاتلار ئېيتقان ناخشىلار ئىدى، پالانلار
ئورمىدىن يېنىپتۇ، پالانلار خارمان ئاپتۇ» دېيىشىپ، ياشلىق - قىرانلىق چاغلىرىنى ئەسلىشىپ ئۆتكەن كۈنلەرنى ھېكايە
قىلىشمايتتى، بەزىدە كۆڭلى بۇزۇلۇپ كۆز يېشىمۇ قىلاتتى.

ئىلى خەلقى نۆۋەتتە زامانىمىزدىكى ھېسام ئاكا، نۇرتاي ھاجىم ۋە ئادىل ھوشۇردەك تۆھپىكارلارنى ئىختىيارىي

M
I
R
A
S

مەدەھىيلىگەندەك، بولۇپ ئۆتكەن ۋەقە - ھادىسىلەرگە قارىتا بەدىئىي سەنئەت بىلەن يۇمۇرىستىك شەكىلدە نېز ئىنكاس قايتۇرۇش ئەنئەنىسىگە ئىگە.

ئۇزاق ئۆتمۈشتە خەلقنىڭ كۆچۈشى، ئېغىر ئالۋاك - ياساق، دەھشەتلىك زۇلۇم - ئېزىلىشلەر ھەم ھۆرلۈككە ئىنتىلىش مەزمۇن قىلىنغان قوشاقلار ۋە ئۇنىڭغا ماس ئايرىلىش، سېغىنىش، غېرىبلىق، مىسكىنلىك، ئاھۇزار ۋە ئىگراشتەك ئىچكى مۇڭ تۈكۈلۈپ تۇرىدىغان «كۆچ - كۆچ ناخشىسى»، «سېپىل ناخشىسى»، «سادىر ناخشىسى»، «ئۆستەك ناخشىسى»، «جۇنۇن»، «غۇنچەم»، «گۈلەمخان ناخشىسى» دەك كۈيلەر ھازىرغىچە ئېيتىلىپ كەلمەكتە. بۇ ناخشىلار بۈگۈنكى كۈندە ئۆتمۈش بىلەن ئەركىن دەۋرىمىزنى سېلىشتۇرۇپ، ئەۋلادلارغا ئىجابىي تەربىيە بېرىشتا ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرماقتا.

ئىلى خەلق ناخشىلىرىنىڭ ئاھاڭى، تېكىستى كۆپىنچە ھاياتتا بولۇپ ئۆتكەن مەلۇم تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە چوڭ - كىچىك ۋەقەلەرنى ۋە شۇ دەۋرنىڭ ئارقا كۆرۈنىشى، ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەرنى مەزمۇن قىلغاچقا، ئۇنىڭ تەسىر قىلىش كۈچىنى ھەم مۇزىكىلىق ھاياتىي قىممىتىنى ئاشۇرغان.

شۇڭا، بۇ ۋەقە، ئىشلاردىن ئاز - تولا خەۋەردار ھەم بىرقەدەر مۇزىكا سەۋىيىسىگە ئىگە كىشىلەر، بۇ ناخشىلار تېمىسىنى سىزلا چالغۇلار بىلەن ئورۇندالسا، شۇ مەزمۇنلارنى ھېس قىلالايدۇ.

ئىلى كۈيلىرى نۇرمۇشنىڭ قاتلاملىرىغا شۇنچىلىك سىڭگەنكى، توي كۈنى يىگىتلەر ئۆيدىن چىققاندا، يولدا، قىزنىڭ ئىشىكى ئالدىدا ھەم قىزنى كۆچۈرۈپ ماڭغاندا، توي كۈيلىرى ئېيتىلىپ، قىز - يىگىتنىڭ ئىززىتى، تويىنىڭ ھۆرمىتى مەدەھىيلىنەتتى. ئۇيغۇرلارغا ئورتاق بولغان مەشرەپلەردە كۆپرەك كلاسسىك ۋە خەلق ناخشىلىرى ئورۇندىلىپ، كلاسسىك ناخشىلىرىمىزنى - خەلق ناخشىلىرىمىزنى مۇستەھكەملەش، تولۇقلاش، كېڭەيتىش ئېلىپ بېرىلاتتى. ئىپتىداردىن كېيىن بالىلار ئۆيمۇ ئۆي رامزان ناخشىلىرىنى ئېيتىپ، چۈشكەن نەرسىلەر نامراتلارغا بېرىلىپ روزا قەدىرلىنەتتى، كىشىلەرگە ياردەم بېرىش، بىرلىك ھەم خەلقنى سۆيۈش تەربىيىسى سىڭدۈرۈلەتتى.

مەدەنىيەت ئالمىشىش جەريانىدا جەنۇبىي، شەرقىي شىنجاڭنىڭ بەزى ناخشا - كۈيلىرى ئىلى رايونىغا تارلىنىپ، زا - مانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۇنىڭغا ئىلى خەلقىنىڭ ئېستېتىك تۇيغۇ، ھېسسىيات مۇڭى ۋە ئۇسلۇبى سىڭىپ، ئۆزلەشتۈرۈش، مۇكەممەللەشتۈرۈش داۋامىدا ئىلى يەرلىك پۇرۇقى كۈچىيىپ، ھەتتا كۈيلەرنىڭ ئىلى ۋارىيانتى شەكىللەنگەن، دېيىشكە بولىدۇ.

نۆۋەتتە، سەنئەت تەرەققىياتى، بېرىش - كېلىشنىڭ كۆپىيىشى بىلەن بەزى ئىلى كۈيلىرىنىڭ يىلتىزى قومۇل - تۈر - پان، جەنۇبىي رايونلار ئىكەنلىكىنى ئەمدى بىلىۋاتىمىز. بۇ ئىلى سەنئىتىنىڭ تەرەققىياتىدا مۇھىم رول ئوينىغان. چاتما ناخشىلاردىن سىرت، بىر خىل مۇخىدىكى كۈيلەرگە يات ئاھاڭلار ئارىلاشسا، ھېسسىياتنىڭ ئوخشاش يۆنىلىشىدىن چەتنىگەچكە، نورمال ئېستېتىك لەززەتلىنىۋاتقان كىشىنىڭ ھېسسىياتىنى چەكلەشتۈرۈۋېتىدۇ، ھەتتا بىئارام قىلىدۇ. نەق مۇشۇ پىسخىك نۇقتىدىن، ئادەم ھېسسىياتىنىڭ قوزغىلىش، كۆتۈرۈلۈش، پەسسىيە ۋە ئاخىرلىشىش قانۇنىيىتىگە ئاساسەن، ئىلى ناخشىلىرى مەلۇم ھېسسىيات يۈزلىنىشىگە، روھىي ئۆزگىرىشلەرگە ئۇيغۇن كۈيلەر بىرىكىپ مۇقام شەكىلىگە كىرىپ، مۇقەددىمە مەرغۇللار بىلەن ئاخىرلىشىدىغان بىر نەچچە ناخشىلار بىر يۈرۈش كالىونا بويىچە ئورۇندىلىدۇ. ياڭراق ھەم زىل، قوش ھەتتا پەدە يۆتكەلگەندىكى ئاۋازلار بىر تۈرلۈك نازۇك تەۋرەنمە مۇڭ بېرىش بىلەن بەكمۇ ماس كېلىدىغان يېتەكچى چالغۇ ساتار، تەمبۇر، دۇتار، غىجەك، ئىسكىرىپكا تەڭكەشتە ئورۇندىلىش ئىلى كۈيلىرىگە ئېستېتىك ھۆسن قوشۇپ، ئۇنىڭ سېھرىي كۈچىنى يەنىمۇ ئاشۇرغان. ئومۇمەن، ئۇيغۇر كۈيلىرى تەمبۇر، ساتار، غىجەك ئاساسىدىكى چالغۇلار بىلەن ئورۇندالسا مىللىي پۇراق يەنىمۇ كۈچىيىپ، يەنىمۇ يېقىملىق مۇڭ بېرىشى مۇمكىن. نۆۋەتتە، غۇلجا تەۋەسىدە 300 دىن ئارتۇق تەمبۇر ماھىرى ۋە ھەۋەسكارلىرى خەلقنىڭ مەنىۋى ئېھتىياجى ئۈچۈن خىزمەت قىلماقتا.

ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى تەبىئىي بالايىپايتلەر، ئېچىنىشلىق كەچمىش - كەچۈرمىشلەر، ئىجتىمائىي داۋالغۇش، قىرغىن - چىلىقلار مەلۇم سەلبىي تەسىرلەرنى كۆرسەتكەن بولسىمۇ، ئومۇمەن كىشىلەرنى ئوخشاش تەقدىردە ئۇچراشتۇرۇپ، با - تۇرلۇق، ھەققانىيەت، چىقىشقا، ھەمسۆھبەت، كۆتۈرۈشلۈك، كەچۈرۈشلىك، ئىناق - ئىتتىپاق، غەيرەت - جاسارەت ھەم مۇھەببەت - نەپرىتى ئېنىق، پىداكارانە روھتا تەربىيلىنىشكە ئويىيىكىتىپ ئىجتىمائىي ئامىل بولۇپ كەلگەن. مانا شۇنىڭغا

ئوخشاش تۇرمۇش، ھايات، ئىجتىمائىيەتنىڭ تۈرلۈك قاتلاملىرىدىكى مەزمۇنلارنى ئىلى ئىجادىي ھەم خەلق كۈيلىرىدە ۋە ئۇنىڭ تېكىستلىرىدە كۆپ ئۇچرىتىمىز.

ئىلى ئىجادىي ۋە خەلق كۈيلىرى بولسۇن، قۇرۇلمىسىنىڭ سەنئەتلىك تىزىلىشى، باغلىنىشى، ھېسسىياتنىڭ قويۇق، مىللىي پۇراقنىڭ كۈچلۈكلىكى، مەزمۇننىڭ مول، يادرولۇق قىسمىنىڭ گەۋدىلەندۈرۈلۈشى؛ دولقۇنسىمان ئەۋجىگە چىقىشى ۋە نازۇك ئەگىتىملىرى بىلەن ئۆرلىشى - پەسىيىشى؛ يانداش قوش مەنالارنىڭ كۆپلۈكى، ئورۇندىلىشىنىڭ مەردانە، رىتىملىق، لىرىكىلىق، مۇڭلۇق، ياغراق، جاراڭلىق چىقىشى ۋە ئىستېتىك زوق بېرىشىنىڭ نەپىسلىكى ۋە قاراتمىلىقى بولغان تەربىيىۋى ئالاھىدىلىكى بىلەن گەۋدىلىنىدۇ. مانا بۇ پەرقنى ئانا تەبىئەت سېھرىي كۈچىنىڭ، مۇڭ قاتلىمىنىڭ چوڭقۇرلۇقى ۋە سەنئەتلىك پىسخىكىمىزنىڭ مۇزىكىلىق ئىپادىلىنىشى، دېيىشكە بولىدۇ.

كۆپىنچە كۈي تېكىستلىرىنىڭ بەدىئىي ئەمەس، بەلكى بەدىئىي، ئىجابىي تەربىيىۋى قىممىتىنىڭ يۇقىرىلىقى، ھايا-لىق، نەپىس ۋە ئاممىبايلىقى، ئوبرازلىق ئوخشىتىش، ۋاستىلىك ئىپادىلەشنىڭ مەنىدارلىقى ۋە مەزمۇننىڭ چوڭقۇرلۇقى، لىرىكىلىق تەسىرىنىڭ قويۇقلۇقى ۋە باشقا ئالاھىدىلىكلىرى ئىلى كۈيلىرىنىڭ ھاياتىي كۈچىنى يەنىمۇ ئاشۇرغان. بۇ كۈيلىرنى ئىگىلەش تەس، ئەمما بىلگەنسىرى، ئىپتىقانىسىرى، ئاڭلىغانسىرى كىشىنىڭ شۇنچە ياقىنۇرۇپ قېلىشىمۇ شۇ ئا-مىللاردىن بولسا كېرەك. نۆۋەتتە، زامانىۋى تەشۋىقات ئۈسكۈنىلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، جەنۇب - شىمال خەلقى ئارىسىدا باشقا كۈيلىرىگە ئوخشاشلا ئىلى كۈيلىرىگە ئېھتىياجنىڭ ئېشىشى بۇنىڭ بىر مىسالى.

ھېسام قۇربان ئاكىنىڭ 70 يىللىقىدا نەچچە كۈن يۈمۈر، چاقچاق، مۇزىكا - كۈيلىرىنىڭ ئىچىدە يۈردۈك. دەريا بو-يىدىكى بىر سورۇندا، بىزنىڭ يىتۈك ئالىمىمىز ئىمىن تۇرسۇن ئاكا: «مانا شۇ دەريا دولقۇنلىرى، كۆرۈنگەن ئورمانلىق تاغلار، مۇنبەت تۇپراق، گۈزەل مەنزىرىلەر ئىلى خەلقىدە ئۆزگىچە يۈمۈرىستىك سەنئەتلىك خاراكتېرنى يېتىلدۈرگەن-كەن» دېگەندى. ئەنگىلىيىدىكى داڭلىق دۇرھام ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى داۋىد بۇ پائالىيەتتە بىرگە بولغان ئىدى. چالا تەرجىمە، كۈلكە، سازلارغا قاراپ «بىزمۇ يۈمۈر، مۇزىكىنى ياقىتۇرمىز. نۇرغۇن ئەللەردە بولدۇم، لېكىن سىلەردەك خەلقنى كۆرمەپتەنمەن. مەدەنىيەتلىك ئىكەنلىرى، ھەيرانمەن. سىلەرنىڭ بۇنچىلىك خۇشخۇي، يۈمۈرىستىك سەنئەتلىك ھاياتىڭلارنىڭ تەسىرىدىن كېچىلىرى ئەر - ئايال ئىككىمىز ياخشى ئۇخلىيالايمىز. بىر نەرسە يېزىشنى ئويلاۋاتىمىز» دېگەندى.

يەنە جەمئىيەتتە يۇقىرى ئابرويغا ئىگە، ئەل ئېتىراپ قىلغان سەركەردىلەر، مەرىپەتپەرۋەر ئالىملاردىن:

ئەخمەتجان قاسىمى، ئاكا - ئۇكا مۇسابايوفلار، ھېسام قۇربان، ھوشۇر ئىسلام، نۇرتاي ھاجىم؛

ئەدىبلەردىن: زۇنۇن قادىر، لۇتپۇللا مۇتەللىپ، تېيىپجان ئېلىيوف، زوردۇن سابىر، نۇرىيە ئىلاخۇن، مۇھەممەدجان راشىدىن، جالالىدىن بەھرام، ئابدۇراھمان قاھار، مەمەتجان سادىق، مەمتىمىن ھوشۇر، توختاش بەكرى، غەيرەت ئاسىم، ئابلىكىم ھەسەن.

سەنئەتچىلەردىن: كارۇشاڭ ئاخۇنۇم، زىكرى ئەلپەتتا، قاسىمجان قەمبىرى، ئابدۇۋەلى جارۇللا، ھۈسەنجان جامى، مۇساجان روزى، غىياسىدىن بارات، ئابلىكىم ئابدۇللا، پاشا ئىشان، داۋۇتجان ناسىر، ئابلىز شاكىر، ئەبەي تۇردى، سە-نۇبەر تۇرسۇن؛

ياشلاردىن: نىغمەت راخمان، مەرھابا نۇرمۇھەممەد. مانا شۇ تۇپراقتىن ئىرسىي قان، دەسلەپكى - كېيىنكى، بىۋاسىتە - ۋاستىلىك تەربىيە ۋە پىسخىك تەسىرلەرنى قوبۇل قىلغان. بۇ گۈزەل يۇرت غۇلجىنىڭ (مىڭلاق، ئىلىبالىق، ئىلا شەھىرى) 10 - ئەسىردىن بۇرۇنلا نامى ئاتالغان. 1169 - يىلى قايتا بىنا قىلىنغان، 1867 - يىلى ئىلى سۇلتانلىقى قۇرۇلغان، ئون يىل (1871 - 1881) چارروسىيە بېسىۋالغان. ئىلگىرى - كېيىن چاغاتاي، جۇڭغار خاقانلىقى، چىڭ سۇلالىسى (بۇ ۋاقىتتا ئىلى ھاكىمىگە مەھكىمىسى تەسىس قىلىنغان)، كېيىن جۇڭخۇا مىنگو ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن، 1888 - يىلى غۇلجا ناھىيىسى قۇرۇلغان. بۇنىڭدىن 1952 - يىلى غۇلجا شەھىرى ئايرىلىپ

چىققان، ئىلگىرى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ، ھازىر ئىلى قازاق ئوبلاستىنىڭ مەركىزى قىلىنغان، رايونىمىز مەدەنىيەت، سودا تەرەققىياتىغا تەسىر كۆرسەتكەن قەدىمىي شەھەر چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە جەنۇبىي شىنجاڭدىن 47 مىڭ ئۇيغۇر ئاھالىسى كۆچۈرۈپ كېلىنگەن ۋە يەرلىك ئۇيغۇرلار بىرىكىپ، ئىلى ئۇيغۇرلىرىنى شەكىللەندۈرگەن.

1773 - يىلى بەيتۇلا مەدرىسى ھەم 19 - ئەسىر ئاخىرى 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرى ئاساسەن پەننىي مەكتەپ (دەر-نەك)، ئىشچىلار تېخنىكا، دارىلمۇئەللىمەن مەكتەپلىرى، 1936 - يىلى ئىلى مىللەتلەر گىمنازىيىسى قۇرۇلغان. 1949 - يىلى جەمئىي 22 مەكتەپ 9613 ئوقۇغۇچىدىن ھازىرقى ئىسلاھات دەۋرىگە كەلگەندە شەھەرگە قاراشلىق مەكتەپلەردىن جەمئىي 76 مەكتەپ 50501 ئوقۇغۇچىغا يەتكەن. ئەينى يىللاردا ئاتىلار كومىتېتى ۋە ھەر خىل ئىقتىسادىي شىركەتلەر قۇرۇلۇپ يېڭى مائارىپقا ياردەم بېرىلگەن. يەنە ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە، قازاقچە، ئۆزبېكچە، موڭغۇلچە، رۇسچە، تاتارچە مەكتەپلەر ئېچىلىپ شىنجاڭنىڭ مائارىپ تەرەققىياتىدا مۇھىم رول ئوينىغان.

1913 - يىلى جۇڭگو ئۆزى قۇرغان 11 تېرە، كاۋچۇك زاۋۇتى ئومۇمىي كاپىتالنىڭ %80 گە تەڭ كېلىدىغان، يىلىغا 640 مىڭ پارچە تېرە - تاۋار ئىشلەپ چىقىرايلىغان، ئورتا ئاسىيا بويىچە كۆلىمى چوڭ ئىلى تېرە زاۋۇتى غۇلجىدا قۇرۇلۇپ پۈتۈن شىنجاڭنىڭ مىللىي سانائىتى ۋە خەلقئارا سودا تەرەققىياتىغا زور تۆھپە قوشقان. يەنە شۇ دەۋرلەردە غۇلجىدا ئوت ئېلېكتر ئىستانسىسى، ئۇن زاۋۇتى، تارماق سانائەت كارخانىلىرى قۇرۇلغان. ئىلىنىڭ مول دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرى مىللىي سانائەتنى، تاۋار ئالماشتۇرۇشنى خام ئەشيا بىلەن تەمىنلەپ تۇرغان.

غىياسىدىن باراتنى ئەسلەيمەن

بۇ سەنئەتكارنى يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئىلى دىيارىنىڭ تەبىئەت دۇنياسى ۋە روھىيەت قاتلىمىغا باغلىنىشلىق تەرەققىي قىلغان سەنئەتلىك، يۇمۇرىستىك ئىككى خىل پىسخىكىنىڭ ھەم ئىجادىي كۈيلەر، خەلق سەنئىتىنىڭ ۋارىسلىرىنىڭ تىپىك ۋەكىلى دېيىشكە بولىدۇ.

ئۇنىڭ بىلەن ئۆتكەن كۈنلەر ھەم ھازىرقى سېلىشتۇرۇشلار ئارقىلىق خەلق ئىچىدە ئۇنىڭ ئىجادىيەت سېھرىي كۈچى، ئاھاڭلىرى قىممىتىنىڭ يەنىمۇ كۆتۈرۈلۈشى، كىشىلەرنىڭ سېغىنىشى بۇ ماقالىنى ھەم خاس ناخشىلار ھەققىدە ئويلىرىمنى يېزىشىمغا تۈرتكە بولدى.

غىياسىدىن 1937 - يىلى 17 - سېنتەبىر غۇلجا شەھىرىنىڭ سەرخىل ئوغلانلىرى بىلەن تىلغا ئېلىنىدىغان قازانچى مەھەللىسىدە سودىگەر ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. 1944 - ، 1948 - يىللىرى غۇلجا ئائىلىيە، 1948 - ، 1950 - يىللىرى ئۈمىد مەكتىپىدە ئوقۇغان. 1950 - يىلى ئىلاخۇن ھەمرايوفنىڭ تونۇشتۇرۇشى بىلەن ئىلى ئىتتىپاق تىياتىرىغا خىزمەتكە كىرىپ 1954 - يىلىغىچە ئىشلىگەن، بۇ جەرياندا تەمبۇر، راۋاب ۋە باشقا چالغۇلارنى ھەم ئىجادىيەت قائىدىلىرىنى ئۆگەنگەن.

1954 - ، 1955 - يىللىرى ئۈرۈمچىدە نەزەرىيە ھەم نوتا ئۆگەنگەن. 1955 - 1957 - يىللىرى بېيجىڭ مىللەتلەر ناخشا - ئۇسسۇل ئۆمىكىدە مۇزىكانت بولۇپ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان. 1958 - 1970 - يىللىرى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ناخشا - ئۇسسۇل ئۆمىكىدە ئىجادىيەتچى، ناخشىچى بولۇپ ئىشلىگەن. 1971 - يىلى، 1981 - يىللىرى ئوپېرا ئۆمىكىدە كەسپىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان. 2000 - يىلى پېنسىيىگە چىقىپ 2004 - يىلى 67 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

ئۇ ئەينى يىللاردا ئىلىدا ئۆتكەن سەنئەتكارلاردىن روزى تەمبۇر، زىكرى ئەلپەتتا، ئابدۇۋەلى جارۇللايوف، روزەم ساقال، ھېزىم باقى، ئابدۇنەبى ماناتوف، نۇرمۇھەمەد ناسىرى ۋە غوبۇر دىڭخۇلۇ قاتارلىقلارنى ئۇستاز تۇتۇپ ئۆگەنگەن.

ئۇ 50 يىللىق ئىجادىيەت ھاياتىدا 250 تىن ئارتۇق ناخشا - مۇزىكا ئىجاد قىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا «قىزىل چىراغ» دراممىسىغا 21 ناخشا - مۇزىكا، «كۈرەش يولى» ئوپېراسىغا 18، «غۇنچەم» دراممىسىغا 14، «غېرىب - سەنەم» گە 35، «ئاماننىساخان» ئوپېراسىغا 14 ئاھاڭ، «ئانا - بالا» دراممىسىنىڭ %80 - %90 ئاھاڭنى ئۇ ئايرىم ھەم بىرلىشىپ ئىشلىگەن، يەنە «ئىتتىپاقلاشقان جەڭگىۋار شىنجاڭ»، «غېرىب - سەنەم» ۋە «شىنجاڭ ئۇنۋېرسىتېتى قۇرۇلغانلىقىنىڭ 50 يىللىقى»، «قىرىنداشلار» ناملىق كىنو فىلىملىرىنىڭ مۇزىكىسىنى ئايرىم ھەم بىرلىكتە ئىشلىگەن.

ئۇ 1956 - يىلى جەبىيات، ئوشاق مۇقاملىرىنى سەھنەلەشتۈرۈشتە ئاساسلىق كۈچ چىقارغان. 1964 - يىلى «خەلق گۆڭشىسى ياشسۇن» ناملىق دراممىنى ئوشاق مۇقامى ئاساسىدا ئىشلەشكە قاتناشقان. بۇ ئەمگەكلەرنى قوشقاندا ئۇنىڭ

ئىجادىي ئەسەرلىرى 400 دىن ئارتۇق بولۇپ سان - سۈپەتتە ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇ ئىشلەشكە قانناشقان «قىزىل چىراغ» مەملىكەت بويىچە 1 - دەرىجىلىك، «غېرىپ - سەنەم» 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشكەن. 1986 - يىلى شىنجاڭ تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى ئۇيۇشتۇرغان باھالاشتا «ئانا مېھرى» 1 - دەرىجى - لىك، «ئايىدىك كېچە»، «سەھەر پەيزى» ئاھاڭلىرى 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشكەن.

مۇقامى VCD ۋە CD غا ئېلىشقا قاتنىشىپ، ئۇيغۇر مۇزىكا - كۈيلىرى ھەققىدە تەتقىقات ئېلىپ بارغان. 200 پارچە ئىجادىي ئەسەرلىرىدىن «مەنىلىك ئۆتسۇن ھايات» ناملىق توپلام قىلىپ تەييارلىغان (تېخى نەشرىدىن چىقمىدى). ئۇ يۇقىرى ئاۋازلىق ناخشىچى بولۇپ ھازىرغىچە «ئەۋرىشىم» نى ھېچكىم ئۇنىڭدەك ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئېيتالمىغان. ئۇ ئىجادىي ناخشىلىرىنى، پاشا ئىشان، رابىيە مۇھەممەد، ھېيتەم ھۈسەيىن، رسالەت ھاپىز، تۇرنىسا سالاھىدىن، ئايشەم ئىبراھىم قاتارلىق ناخشىچىلارغا ئېيتقۇزۇپ ئۇلارنىڭ ئىلگىرىلىشى، يەنىمۇ كەڭرەك تونۇلۇشىغا ھەسسە قوشقان. ئۇ ئىلى خەلق ناخشىلىرىدىن بەش يۈرۈشىنى رادىئو - تېلېۋىزىيىدە بەرگەن. سەھنە، رادىئو، تېلېۋىزىيە ئېكرانلىرىدا نۇرغۇن قېتىم ناخشا ئېيتىپ ئالقىشقا ئېرىشكەن.

تەشكىل ئۇنىڭغا «ئۇيغۇر مۇزىكا مۇتەخەسسسى، ئۇيغۇر 12 مۇقامى ئىگىلەش، رەتلەشتە زور تۆھپە ياراتقان»، دەپ باھا بەرگەن.

شىنجاڭ تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى مۇقام ھەم خەلق ناخشىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ ئىشلەشتە ئاساسەن غىياسىدىن بارات رەتلەنگەن ئىلى خەلق ناخشىلىرىدىن پايدىلانغان.

ئۇ، 1950 - يىللىرى ئىلىدا «پەرەڭ ياغلىق»، «يېزىدا مېنىڭ يارىم» دېگەن ئىجادىي ئاھاڭلارنى ئېلان قىلىپ ئىجادىيەت ئىشىغا كىرىشكەن. شۇنىڭدىن كېيىن: «يارىمغا سالام دەڭلار»، «ئىيت ناخشاڭنى دېھقانلار»، «گۈلزارىم ئامان»، «ئاتقاندا تال»، «بۇيا»، «ياشلىقىم - پادىشاھلىقىم»، «يار قېشىدا ئولتۇرسا»، «كاككۇك ئۇنى»، «كاككۇكلار»، «باھار خۇشاللىقى»، «مەن كېتەر بولدۇم»، «ئايىدىك كېچە»، «باغۋەن»، «قاينام ئۆركىشى»، «ئانا مېھرى»، «قاپا پەلەك»، «گۈل ئىلى»، «ئىلى دەريا بويلىرى»، «خاڭچى قوشقى»، «مەنىلىك ئۆتسۇن ھايات» قاتارلىق 70 - 80 ئاھاڭلىرى، سەھنىدىن ھالقىپ خەلقنىڭ قەلبىدىن ئورۇن ئېلىپ، كىشىلەر ياقۇتۇرۇپ ئېيتىدىغان، ئاڭ - لايىدىغان خەلق ناخشىلىرى ۋە بەزىلىرى خاس ناخشىلارغا ئايلىنىپ كەتكەن.

ھەتتا كۆپچىلىكىمىز ئۇنىڭ بىر قىسىم ئاھاڭلىرىنى خەلق ناخشىلىرى دەپ قارايدىكەنمىز. بەزى كەسپىي كىشىلەرنىڭ ئېيتىشىچە ئۇنىڭ ئىجادىي كۈيلىرى سان جەھەتتىن كۆپ بولۇپلا قالماي، لىرىك، مۇڭلۇق، يېقىملىقلىقىدىن خەلق ئا - رىسىغا ئەڭ كۆپ تارقالغان، ئەڭ كەڭ ئومۇملاشقان ئىكەن.

ئۇنىڭ 1995 - يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلدۇرغان كىتابىدا خەلق ناخشىلىرىنىڭ مۇقام بىلەن بولغان زىچ باغلىنىشىنى ھەم مۇقام ئاساسىدا تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ ئىستىقبالى ھەققىدە بىزنى قىممەتلىك تەتقىقات پايدىلىنىش ماتېرىيالى بىلەن تەمىنلىدى.

ئۇ ئىلگىرىكى يۈرۈشلەشكەن ئىلى خەلق ناخشىلىرىنى مۇقام بىلەن ئىلمىي بىرلەشتۈرۈپ، يېڭىچە ئۇسلۇبتا مۇقام مېلودىيىلىرى ئاساسىدا قايتىدىن يۈرۈشلەشتۈرۈشتە، كالوننا قىلىشتا ئۆلمەس تۆھپە قوشتى.

ئۇنىڭ بۇ كىتابىدا مۇھەممەد موللام - كارۇشاڭ ئاخۇنۇم، روزى تەمبۇر قاتارلىق ئۇستازلار قالدۇرۇپ كەتكەن ئىلى مۇقامى ئاساس قىلىنىپ، ئىلى خەلق ناخشىلىرى «مۇقامى» دىن ئىبارەت يۈرۈشلەشتۈرۈلگەن ناخشا سىستېمىسى بارلىققا كەلدى. ئىلى خەلق ناخشىلىرى سىستېمىلىق رەتلىنىپ 12 مۇقامنىڭ مۇناسىۋەتلىك تارماق قىسىملىرىغا قوشۇلۇپ مۇ - قامنى تولۇقلىغان ھەم بېيىتقان»، دەپ يازغان. مۇقامشۇناس ۋەن توڭشۇ ئۆز ماقالىسىدا ھەم 2001 - يىل 7 - ئاينىڭ 21 - كۈنى شىامبىدىن ماڭا يازغان خېتىدە «ئىلى مۇقامى» دەپ تىلغا ئالدى. غىياسىدىن بارات مۇقام بىلەن ئىلى خەلق ناخشىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ ئىلى سەنئىتى تۆۋەندىكىچە قىلىپ رەتلەپ يۈرۈشلەشتۈرۈپ چىقتى.

راك مۇقامى - خانلەيلۇن يۈرۈشى.

چەبىيات مۇقامى - لەيلۇن يۈرۈشى.

مۇشاۋىرەك مۇقامى - دەردىك يامان يۈرۈشى.

چارىگاھ مۇقامى - گۈل قىسقان مېنىڭ يارىم يۈرۈشى.

M
I
R
A
S

پەنجىگاھ مۇقامى - كوچا ناخشىسى يۈرۈشى.
 ئۆزھال مۇقامى - گۈلەمخان يۈرۈشى.
 ئەجەم مۇقامى - ئاھ يارىم گۈللەيلۈن يۈرۈشى.
 ئوشاق مۇقامى - بىز ئاتلاندۇق يۈرۈشى.
 بايات مۇقامى - ۋادەرخا يۈرۈشى.
 ناۋا مۇقامى - ئۆزگىلەي يۈرۈشى.
 سىگاھ مۇقامى - يار سېنىڭ دەردىڭ يامان يۈرۈشى.
 ئىراق مۇقامى - ئاھ ئۇرارمەن يۈرۈشى.
 رۇخسارى مۇقامى - ئىجادىي ۋە خەلق ئاھاڭلىرى يۈرۈشى.

ئىلى سەنمى - خەلق ئاھاڭلىرى يۈرۈشى.
 مانا بۇنداق بىرلەشتۈرۈش ئۇسۇلى ھېسسى قوزغىلىش، مۇزىكا قانۇنىيىتى ۋە ئىلمىيلىككە ئىگە بولغاچقا، يۈرۈش-لەشكەن ئىلى ناخشىلىرىنى ئورۇنداشتا مۇشۇ شەكىل، ئۇسۇلۇقا دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ.
 يۇقىرىقى يۈرۈشلۈك ناخشىلارنى ئاتاقلىق سەنئەتچىلەردىن ئابلىز ساكىر، ئەخمەتجان ئەختەم، تاشمۇھەممەد تۈر-سۇن، دىلشاد رايىدىن قاتارلىقلار شىنجاڭ خەلق رادىئو ئىستانسىسىدا تولۇق ئورۇنداپ بۇ مىراسلارنى ئەۋلادلارغا قالدۇرۇشتا ئۆلمەس ئىش قىلدى.

بىز كومپوزىتورنىڭ ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى، ئىجادىي ئاھاڭلىرىنى تەتقىق قىلىپ ئۈلگە قىلىشنى ئويلاشقان.
 بىز ئۇيغۇر ناخشا - كۈيلىرىنى ئەنئەنىنى ئاساس قىلىپ، ئورۇنداش ئۇسۇلىغا ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇنى ئىنسان پىس-خىمكىسى، ئىنتىلىشى ھەم دەۋر تەلپى مېلودىيىسى بويىچە تەرەققىي قىلدۇرۇشىمىز لازىم.
 ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى خەلق كۈيلىرى ھەم ئىجادىي ناخشىلارمۇ مەلۇم ئورتاقلىققا، شۇنداقلا، ئۆزگىچە پەرققە ئىگە بولىدۇ.

بىز ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىنىڭ مۇقام بىلەن باغلىنىشىنى يەنىمۇ چوڭقۇر تەتقىق قىلىپ، ئۇنى ئاھاڭ مەزمۇنلىرى بويىچە يۈرۈشلەشتۈرۈشىمىزگە ئەرزىيدۇ.
 كلاسسىك خەلق كۈيلىرىنىڭ مۇقام بىلەن يىلتىزداش ئىكەنلىكىدەك ئەمەلىيەتنى چىقىش قىلىپ ئىجادىي ناخشىلارنىمۇ مۇقام ئەنئەنىسى خەلق ناخشىلىرى ئاساسىدا ئىشلىسەك، ئۇنىڭ ھاياتى كۈچى يۇقىرى بولۇپلا قالماي، مىللىي سەنئەتنىڭ تەرەققىياتىدا مۇھىم رول ئوينايدۇ. خەلق ياقىتۇرىدىغان مۇكەممەل سەنئەتچى، ئىجادىيەتچى بولۇشنى ئويلىغانلار مۇقام ھەم خەلق كۈيلىرىنى تولۇق ياكى كەڭرەك بىلىشى لازىم.

تەشكىل ئۇنىڭ (غىياسىدىن باراڭنىڭ) كەسپى سەۋىيىسىگە، تۆھپىسىگە قاراپ مۇھىم ۋەزىپىلەرنى تاپشۇرۇپ ئەتە-ۋارلاپ ئىشلەتكەن.
 ئۇ ئۆمەك بىلەن بىرگە ئۈچ قېتىم ئون نەچچە دۆلەتكە چىقىپ شىنجاڭ سەنئىتىنى خەلقئاراغا تونۇتۇشتا كۈچ چىقارغان.

ئۇ جۇڭگو مۇزىكانتلار جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، شىنجاڭ شۆبىسىنىڭ دائىمىي ھەيئەت ئەزاسى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپ-تونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەشنىڭ ئەزاسى بولغان.
 غىياسىدىن بارات مول ھوسۇللۇق كومپوزىتور، ئۇنىۋېرسال ماھارەتلىك سەنئەتكار.
 كىچىككىمىدە غۇلجا شەھىرىدە بالىلار ئوينايدىغان قازانچى سۇدەرۋازا مەھەللە ئارىسىدىكى «ئۇرۇش - جەڭلەر» دە ئۇنى تۇنجى كۆرگەندىم. بىز كېيىن يېزىدا (ئارابوز) تونۇشقان. ئۇ كۆپىنچە ناخشا ئىتاتتى. چوڭلار «بۇ بالا ناخشىنى تولۇق ھەم مۇڭلۇق ئېيتىدىكەن. چوڭ بولسا قالىتسى ناخشىچى بولىدۇ» دېيىشىدىغان. ئويلىسام شۇ چاغلاردا دېھقانلار ئۇنىڭ كەلگۈسى ھاياتى توغرىلۇق مۆلچەرنى ئېيتقان ئىكەن.

1960 - يىل باھار پەسلى. كۇچا ناھىيە مېھمانخانىسىدا كەچتە ئۇنىڭ ناخشىسىنى قوشنا ياتاقتا ئاڭلاپ ئەتىسى كۆ-رۈشتۈم:

«تۇنۇگۈن كەلدىم، 11 - ئايغىچە يېزىدا ئىشلەيمەن. ئاخشام چىقاي دېسەم ناخشىلىرىڭنى كۆڭلۈم كۆتۈرەلمەيدىغاندەك»

2006

ئالم بولساڭ ئالەم سېنىڭكى

بىلىندى. مۇزىكا ئاڭلاشقىمۇ ئىچكى ئېنېرگىيە زۆرۈر ئوخشايدۇ» دېدىم. ئۇ ئۈندىمەي تۇرۇپ كەتتى ھەم دۇتارنى قولغا ئالدى. يېرىم سائەتچە ھىجران، دوستلۇق تېكىستلىرى بىلەن يۇقىرى مۇڭدا ماس كۈيلەرنى ئېيتىپ بەردى. بۇنداق چاغلاردا ئۇنىڭغا دىققەت قىلاتتىم. ئۇ:

«ئەينەن ۋاقىتتا كىشىنىڭ روھىي تەلپۈنۈشىنى سېزەلمىگەن ھەم ئۇنىڭغا يېقىنلىشىدىغان كۈينى تاللىيالمىغان سەد-
مەتچى كىشىنىڭ قەلبىگە كىرەلمەيدۇ. مۇقام ھەم خەلق سەنئىتىنى بىلمىگەن كىشى پۈتۈن سەنئەتچى بولمايدۇ... سېنى چۈشىنىمەن، كۈنلەر تېخى ئالدىمىزدا، ئۆزۈڭنى ئاسرا...» دېگەندى.

شۇ «ئىنقىلاب» يىللىرى ئېغىر كۈنلەردە، شۇنداق ياردەمدە بولغان ئىدارىدىكى خىزمەتداشلاردىن ئىمىن، قابدۇللا، مۇھەممەد ئىمىن، ئىلھام، ئابدۇۋاپىت يەنە شۇ سەنئەتكارنىڭ يېقىنلىقى، ئۆز ئارا ئىزدىشىپ ئۆتۈش ماڭا روھى ئاراملىق بېرەتتى.

باشقىلارغا ئادەم كۆڭۈل سىرنى دېيەلمەيدىغان شۇ تار جاھانلاردا، ئۇ ماڭا شۇنداق مۇزىكىلىق كۈيلەر ئارقىلىق جانلىق مەنئۇي ياردەم بېرىپ تۇراتتى.

1968 - يىلى غۇلجىدا توي چاي بەردىم. ئۇ:

— تاپالدىڭمۇ؟ — دەپ سورىدى.

— ئازان ئىككىنى تاپتىم، — دېدىم خىجىللىقتا. ئۇ:

— ھازىر كەچ، ئۆزۈم ئوڭشايمەن، خاتىرجەم بول — دېدى. ئولتۇرۇش تاڭ ئاتقاندا ئاخىرلاشتى. سورۇنغا ئۆزى مەس-
ئۇل بولدى. ئىچىملىك ئاز، ساز كۆپ، گەپ ئاز، چاقچاق كۆپ، سۇسلىق ئاز، كۈلكە كۆپ كۆڭۈللۈك ئۆتتى. بىلىدىمكى ئۇ، سورۇن كەيپىياتنى ئىگىلەشكە، تەڭ ئېتىبار بېرىشكە، خۇش قىلىشقا ماھىر ئىكەن. مۇناسىۋەتتە ئۆز گىلەرنى چۈشىنىشكە، ھۆرمەتلەشكە دىققەت قىلغاچقا يۇقىرى، تۆۋەن كىشىلەر توپى بىلەن دوستلارچە يېقىن ئۆتەتتى. غەيۋەت قىلمايدىغان، ئېھ-
تىياتچان، كەمتەر كىشى ئىدى.

1971 - يىلى، ئۈرۈمچى، ياز، چۈش ۋاقتى. خەلق تىياتىرى ئالدىدا ئۇچرىشىپ قالدۇق.

مەن: — ھازىرقى كەيپىڭ قانداق؟ — دەپ رۇسچە ئەھۋال سورىۋىدىم. ئۇ، — ئىچىم پۇشۇۋاتىدۇ. x x ئوپىرانىڭ ئاھاڭلىرىنى يەنە ئۆز گەردىندىغان بولدۇم، — دېدى. مەن:

— ھازىرقى ئىشلىڭىنىڭ ئۆزۈڭگە ياقامدۇ، — دەپ سورىدىم. ئېنىقكى ئاھاڭ ھەققىدە سۆز بولغاچقا، گەرچە كوچا بولسىمۇ تا سەندۇڭىغا بارغىچە ئۇ مەن ئاڭلىغىچىلىك قىلىپ ئېيتىپ ھەم سۆزلەپ ماڭدى.

ئىككىمىزنىڭ ئانىسى كىچىكىدىن يېقىن ئۆتكەچكە، ئاپام ئۇلارنىڭ ئۆيىگە پەتەگە كەلگەندى. ئۇ ئىككى سائەتچە ئانىلار ھەققىدىكى ناخىشلارنى ئېيتتى. بۇ مېھرىبان ئانىلارنىڭ دەرەقىدە ئۆز پەرزەنتلىرى بىلەن تۇنجى ھەم ئاخىرقى قېتىم بىرگە بولۇشى ئىدى. ئۇلار بۇنى بىلگەندەك، كۆز يېشى بىلەن ئۇنىڭ ناخىشلىرىنى ئاڭلىدى. ئۇنىڭغا ئۇلاپلا ئايرىم ئۆيدە «مەن كېتەر بولدۇم» دېگەن ناخىشنى ئۇنىڭغا ئېيتىپ بەردىم ھەم «ئوقۇشتىكى بەش يىلدا ھېسسىياتتا ئۆز گىرىپتىمەنكەن، مۇشۇ ناخىشنى تولا ئېيتىپ يۈرۈپ ئەكسىگە كېلىۋالدىم» دېدىم. ئاندىن بىلىدىمكى، بۇ ئۇنىڭ ئە-
جادىيىتى ئىكەن. ئۇ «بۇنداق تەبىئىي كەلگەن تەسراتنى ئاڭلاش بىر ئىجادكارغا نىسبەتەن قىممەتلىك سوۋغا» دېدى. ئارقىدىن ئۇ يېرىم كېچىگىچە ئىجادىي ئاھاڭلىرىنى ئېيتىپ ھەم سۆزلەپ بەردى. ئەپسۇس، ئۇنىڭ سۆزلىرىنى خا-
تىرىلەپ ئالماپتىمەن.

ئۇ: — بۈگۈن ئۈرۈمچى كوچىسىدا ئىسسىقتا تۇنجى قې-
تىم ناخشا ئېيتتىم. ئانىلار ھەققىدە بىر ناخشا ئىشلىسەم بولىدىكەن. لېكىن بۇ ئىشلار ئۇنتۇلغۇسىز خاتىرە بول-
دى، — دېدى.

ئەنە شۇ كوچىدا ياڭرىغان ناخشا ئاۋازى، ئانىلارنىڭ توختىماي ئاققان كۆز ياشلىرى، ئۇنىڭ بىر كۈنلۈك ھېسسىيات دولقۇنى، تەسلىك سۆز — ھەرىكەتلىرى سەنئەتلىك مىللىي ئالاھىدىلىكنىڭ قاتلاملىق مەنالارنى ئىپادىلەنگەندى.

شۇ چاغلاردا بەش — ئالتىمىز مېھمان بولۇشتۇق، ئۇ

مېنى ئانىسىغا ئەۋەتىدىغان ماڭاشنى خەجەلەپ تۈگەتتى، دېدىمۇ قايتاشدا بىر مۇنچە پۇلنى ماڭا تەڭلەپ تۇرۇۋالدى. مانا بۇنداق چىن دوستلۇققا ھەم ئانىغا بولغان قوش مەنلىك ئىشنى مىليون پۇلغا بەرگۈسىز ماددىي ھەم مەنئىي كۆڭۈل ئىزھارنى ھاياتىدا ئۇچراتمىغانىدىم. مەرھۇم زىكرى ئەلپەتتا ئاكا «غىياسىدىن ئانىسىنى ياخشى كۆرگەچكە ئۇنىڭ ئا- ھاڭلىرى يېقىملىق ھەم مۇڭلۇق» دېگەن تەرىپىدىن «ئانا مېھرى» دېگەن ئىجادىنىڭ مەنبەسىنى كۆرەلەيمىز. بۇ ئانىلار ھەققىدىكى ئەڭ يۇقىرى مەدھىيە ناخشىسى بولۇپ ئانا - بالا مۇناسىۋىتىنىڭ يۈكسەك نامايەندىسىدۇر.

ھەقىقىي سەنئەتكارنىڭ ھەربىر نادىر ئەسىرى ئويىڭىدىن دۇنيانىڭ ئۇنىڭ چوڭقۇر تەپەككۈر ھېسسىيات قاتلىمىدا قان - تەر بىلەن يۇغۇرۇلۇپ مۇزىكىلىق تىل ئارقىلىق ئىپادىلىنىشىدۇر.

1995 - يىلى ياز. زوردۇن سابىر، قېيۇم تۇردى، مەمتىمىن يۈسۈپ، غىياسىدىن بارات، ئابلىكىم ئابدۇللا، ئابلىز شاكىر قاتارلىقلار بىلەن غۇلجا ئارابوز يېزىسىدا غەنىنىڭ ئۆيىدە بولدۇق. ۋاقتى يېتىپ ئۇ نېمىنى ئېيتىمىز، دەپ سورىدى. مەن «ئانا مېھرى، بىزنىڭ ناخشىمىزنى ئارىسىغا قوشۇۋەتسەڭ» دېدىم. ئۇنىڭدىن، ئابلىكىم ئاكىدىن مېنىڭ تۇنجى ھەم ئا- خىرقى قېتىم ناخشا سورىشىم ئىدى. چۈنكى ئېيتىلىدىغان كۈيلەرنى، بىرەر شەخسنىڭ ئېھتىياجى ئەمەس، بەلكى سو- رۇنىڭ كەيپىياتى، سەنئەتكار ئۆزىنىڭ ھېسسىياتىغا قاراپ بەلگىلىسە، ئۇنىڭدا كەسپىي ھۆرمەت ھەم ئاممىۋى ئەخلاق ئىپادىلىنەتتى. ناخشىلار مۇڭ بىلەن ئېيتىلدى. سەنئەتكار ھەم ھويلىغا ئولاشقان دېھقانلارنىڭ كۆز ياشلىرى بىلەن كەي- پىيات ئۇلغىيىپ، بۇ يېزىنىڭ كەچلىك ئاسمىنى، سەھرا قورۇسى بىر سىرلىق نۇسخە كىرگەندى. ئۇ «بۇ ناخشىنى بۇنى چۈشىنىدىغان «ئانام» - ئانا تۇپراقتا ئېيتىپ پۇخادىن چىقىم» دېگەندى. ئۇنىڭ ۋە بۇلارنىڭ ئانا مېھرىدەك سۆيگۈسى، دەرقەمدە باسقان قەدەم ئىزى بۇ يەردە ئاخىرقى تارىخى ئىز بولۇپ قالدى.

كۆپ ھاللاردا ئورتاق دىلگەشلەر مۇھىم پەيتلەردە بىر تەقدىردە ھەمسۆھبەتتە بوپقالىدۇ. غىياسىدىن بارات ئېغىر كۈنلەردە تاشلىمىغان دوستلاردىن تاشۇۋەتمەي ئىمىن، تۇرسۇن سايىت ئىككىسىگە «ھىجىت مېنى چۈشىنىدۇ، ئىككىمىز ئۇچراشقا قانداقتۇر ئارىمىزدا قىزغىن كەيپىيات پەيدا بولاتتى» دېگىنىدەك، كىچىكىمىزدىن بىلىشىدىغانلىقىمىز ئۇ- چۈنمۇ بىز ھەر كۆرۈشكەندە پىنھان گەپلىرىمىز تۆكۈلۈپ چىن يۈرەكتىن خۇش بولۇشاتتۇق. كۆڭلىمىز ئازادە بولۇپ قالاتتى. ھاياتتا بۇنداق دوستلۇق بەكمۇ قەدىرلىكتۇر.

ئۇ سەۋىيىلىك سەنئەتكار بولۇپلا قالماي مۇناسىۋەتتە ئۇرامغا قاراپ سۆز، سورۇنغا قاراپ مۇڭ تاللاشنى بىلىدىغان، مۇقام - خەلق ناخشىلىرىنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئېيتالايدىغان، نۆۋەتتە خەلقىمىز بارغانسېرى چۈشىنىۋاتقان، سېغىنىۋاتقان، شۆھرەتتى ئېشىۋاتقان سەنئەتلىك پىسخىكىغا باي بىر ئىنسان ئىدى.

ئۇ مەندە مەزمۇنلۇق، ئەھمىيەتلىك، ھەر تەرەپلىمە قىممەتكە ئىگە نۇرغۇن ئەسلىمىلەرنى قالدۇرۇپ كەتتى. ئۇنىڭ كېسلى ئېغىرلاشقاندا يەنە يوقلاپ باردىم، تەستە ئەھۋاللاشتۇق. ئۇ توغرىلۇق «دىيارىمىز سەنئەت يۇلتۇز- لىرىغا سالام» دېگەن ماقالە بېسىلغان گېزىتىنى ئۇنىڭغا بەردىم. خۇش بولۇپ رەھمەت ئېيتتى. ئۇ: «بۇ شەھەردە كىچى- كىمىزدىن تونۇشىدىغانلاردىن ئىككىمىزلا قالدۇق. كۆپرەك شۇ چاغلار ئېسىمگە كېپقالىدۇ. قىلىدىغان ئىشلىرىم كۆپ ئى- دى...» دېگەندەك سۆزلەرنى قىلدى. ئۇنىڭ كۈچۈنۈپ چىقۇۋاتقان ئاجىز تىنىقلىرىدا، ياداڭ چىرايىدا، نۇرسىز كۆزلىرىدە «قۇتقۇزۇڭلار» دېگەن يېلىنىشى، ھاياتقا، سەنئەتكە بولغان قىسنىش بىلىنىپ تۇراتتى.

مەڭزىنى بويلاپ ئاققان بىر تامچە ياشتىن پۈتۈن سەنئەت، كۈي - مۇڭلار ئېقىپ تۈگىگەندەك، دۇنيانى قاراغۇلۇق قاپلىغاندەك تۇيۇلاتتى. ئايرىلىشقا قىيالمى، كۆزۈم ئارقىدا، ئۇ تەلەپپۇز تۇرغان ھالەتتە، سەنئەت گۈلزارىمىزنىڭ گۈلتاجىسى بۇ قەدىناس بىلەن خوشلىشىۋاتمەن.

غايىبانە بىر كۈچ بىزنى ئايرىۋاتقاندا، ئۇ دۇنيادىن مەجبۇرىي كېتىۋاتقاندا، ئىشلىرىنى قىلالماي، سىرلىرىنى دېيەلمەي ۋە سەنئەتلىك قەلبىنى كۆرسىتەلمەيۋاتقاندا، تۇيغۇ ھۆكۈم سۈرەتتى. بىلمەيتىمەن، بۇ ئاخىرقى ئۇچرىشىش ئىكەن. مەڭگۈلۈككە ئايرىلىپتۇق. ئەلۋىدا، ئىنچ يات دوستۇم.

سەنئەتلىك ھاياتىڭنىڭ قىممىتى بارغانسېرى ئاشماقتا، خەلقىمىز سېنى سېغىنىپ ئەسلىمەكتە.

ئاۋازىڭ، سېنىڭ كۈيلىرىڭ دىيارىمىز ئاسمىنىدا، ئەۋلادلار قەلبىدە مەڭگۈ ياغرىغۇسى!

2005 - يىلى 12 - ئاي ئۈرۈمچى (ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ سابىق مۇئاۋىن مۇدىرى)

تارىم خاتىرىسى

بالقۇن ھانىي

تارىملىقلار يېرىم دېھقانچىلىق، يېرىم چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئاساسەن ئۆچكە باقىدۇ (ئورمانلىق ياز كۈنلىرى تىنچىق بولغاچقا قوي ئاينىمايدۇ). ئانچە - مۇنچە بۇغداي، قوناق تېرىپ قويدۇ. ھازىر كېۋەز تېرىش خېلى كەڭ ئومۇملاشتى. ئۇلارنىڭ ئۆيلىرى ئاددىي بولىدۇ. شاخ - شۇمىلارنى توقۇپ، ئۈستىدىن لاي سۇ - ۋاپ ياسايدۇ. ھويلىنىڭ چۆرىسىنى توغراق، يۇلغۇن شاخلىرى بىلەن چىتلاپ قويدۇ. يېقىنقى يىللاردىن بېرى كېسەك، خىش بىلەن ئۆي سالىدىغانلار بارغانسېرى كۆپىيىۋاتىدۇ. ئۇلار ياز كۈنلىرى كىچىك، تار قولۋاقلرىدا ئېقىنلارنى بويلاپ بېلىق تۇتىدۇ. توپلىشىپ قاۋان ئوۋلايدۇ. تارىم بويلىرىدا قىرغاۋۇل، توشقان دېگەنلەر كۆپ ئۇچرايدۇ. تارىمنىڭ قىرغاۋۇللىرى بەكمۇ چىرايلىق بولىدۇ. خورننىڭ بويىنى، كۆكرىكى چىپار، قۇيرۇقى قارا ۋە قىزغۇچ رەڭدە بولۇپ ئۇزۇن بولىدۇ. مېكىسىنى كۈل - رەڭ ياكى سۇس جىگەررەڭ بولۇپ سەپكىلىك كېلىدۇ. قىرغاۋۇل بەكمۇ ياۋا بولۇپ، تۇتۇپ قانچە باقسىمۇ قولغا ئۆگەنمەيدىكەن. ئۇزۇق بەرسە يېمەيدىكەن. قېچىپ كېتىدىكەن. ھەتتا تۇخۇمنى توخۇغا باستۇرۇپ، جۇجىسىنى كىچىكىدىنلا قولدا باقسىمۇ ئازراق چوڭ بولۇۋالغاندىن

كىشىلەر تارىم دەريا بويلىرى ۋە تارىملىقلار توغرىدا سىدا ئانچە كۆپ نەرسە بىلمەيدۇ. تارىم دەريا بويلىرى بەكمۇ گۈزەل، بۇ يەردە ھايات قايناپ تۇرىدۇ. بۇ جايلارنىڭ ئەڭ جەلپكار ۋاقتى كۈز ئايلىرىغا توغرا كېلىدۇ. بۇ مەزگىل تارىم دەريا بويلىرىنىڭ ئالتۇن مەزگىلى. مەن ھەر يىلى 10 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا لوپنۇر، بۈگۈر، كۈچا، شايار، ئاۋات، مارالبېشى تەۋەلىكىدىكى توغراق ئورمانلىرىغا كىرىپ ھاياجان ئىلكىدە يۈرۈپ سۈرەت تارتىمەن. تىنچ ئېقىۋاتقان تارىم دەرياسىنىڭ ئىككى قاسنىقىدا ئۇزۇندىن ئۇزۇن سوزۇلۇپ ياتقان قۇمساڭغۇ مۇنبەت داللىلار ۋە قىلىن توغراق ئورمانلىرى، زۇمرەتتەك سۈزۈك سۈيىدە قۇشلار توپ - توپى بىلەن يايىراپ يۈرگەن سېھىرلىك كۆللەر، قۇياش نۇرىدا تاۋلىنىپ تۇرغان زۇمچەك - زۇمچەك قۇم بارخانلىرى. قىش كۈنلىرى يول - يول قۇم ئارىسىدا قىرۇ چۈشۈپ ئاپئاق چېچەكلەپ كەتكەن توغراقلار مېنىڭدە جەكسىز سۆيۈنۈش ۋە ئىپتىخار پەيدا قىلىدۇ. بۇ خاسىيەتلىك زېمىندا ياشاۋاتقان كىشى - لەرمۇ ئۆزلىرىنىڭ ئاق كۆڭۈل، قەيسەر، مېھنەتكەش، مېھماندوست، ئاددىي - ساددا پەزىلىتى بىلەن كىشىنى بەكمۇ سۆيۈندۈرىدۇ.

چۆچۈپ كېتىپ بالىسىنى قاتتىق چىشلۇپلىپ ئۇنى ئۆل-
تۈرۈپ قويدىكەن. شۇڭا يولۋاس ئاسان ئايىنمايدىكەن.
بۇرۇنلاردا تارىم بويلىرىدىكى كۆل ۋە سازلىقلاردا
قۇمۇشلۇق كەڭرى بولغاچقا يولۋاسلار شۇ يەرلەرنى ماكان
تۇتاتتىكەن. بۇنىڭدىن 80 يىللار بۇرۇن دۆڭقوتاندا ئا-
ۋۇل سېلىم پالۋان دېگەن بىر نوچى ئۆتكەنىكەن. ئۇ تۇ-
تۇۋالغان يولۋاس كۈچۈكلىرىنى ھويلىسىنىڭ ئىككى تە-
رىپىگە ئىت ئورنىدا باغلاپ قويىاتتىكەن. پالۋان ئوۋغا
چىققاندا سول بېلىكىنى تېرە ۋە ئارقان بىلەن ئوراپ،
ئۇنى ئېتىلىپ كەلگەن يولۋاسقا تەڭلەپ چىشلىتىپ، ئاندىن
ئوڭ قولىدىكى خەنجەرنى يولۋاسنىڭ كۆكرىكىگە ئۇرات-
تىكەن. 1930 - يىللاردا بولسا كېرەك، بىر مالچى جاڭگالدا
گۈلخان يېقىپ كاۋاپ پىشۇرۇپ ئولتۇرسا تۇيۇقسىز يول-
ۋاس كېلىپ قاپتۇ. ئۇ مالچى ھودۇقۇپ كېتىپ، ئالدىدىن
كۆيۈۋاتقان بىر كالتەكنى ئېلىپ، ھۆركىرەپ ئېتىلغان
يولۋاسنىڭ ئاغزىغا تىقىپ ئۇنى قاجۇرۇۋېتىپتۇ. ئەتىسى
يېرىم كۈنلۈك يىراقتا شۇ يولۋاسنىڭ ئۆلۈكىنى كۆرگەن-
مىش. سۈن ھېدىنى ئەگەشتۈرۈپ، كروران قەدىمىي
شەھىرىنى تاپقان ئۆردەكمۇ ياش ۋاقتىدا، بىر يولۋاس
ئۆردەكنىڭ ئانىسىغا قاراپ ئېتىلىپ كېلىۋاتقاندا، دەرھال
چاپىنىنى سېلىپ پۇلاڭلىتىپ ھېلىقى يولۋاسنى ئۆرگۈتۈپ
قاجۇرۇۋەتكەنىكەن. مالچىلارنىڭ دېيىشىچە، ھازىرمۇ
ئالتۇنناغنىڭ قاراڭغۇ جىلغىلىرىدا يولۋاسنى كۆرگەنلەر بار
ئىكەن. بىراق ئۇ يولۋاسمۇ ياكى يىلپىزمۇ، ئېنىق ئەمەس.
2004 - يىلى قارچۇغدا بىر چارۋىچىنىڭ قوتىنى ئال-
دىدا باغلاپ قويۇلغان تۈلكىنى كۆرگەندىم. ئۇنىڭ موي-
لىرى قېلىن، ئۇزۇن بولۇپ، دۈمبىسى سۇس جىگەررەك،
قورساق تەرىپى كۈلرەك ئارىلاش سېرىق بولۇپ بەكمۇ
چىرايلىق ئىكەن. ئادەمگە مۆلدۈرلەپ قاراپ تۇرىدىكەن.
چارۋىچىنىڭ ئېيتىشىچە توشقانغا قۇرغان توزاققا چۈشۈپ

كېيىن، يەنىلا جاڭگالغا قېچىپ كېتىدىكەن. تارىملىقلارنىڭ
نوچىلىرى قارىچىغا ئويىنايدۇ. ئۇلار بىرەر چوڭراق چۈ-
جىنى يەمچۈك قىلىپ، ئوچۇقچۇلۇق بىر يەرگە پۈتمىدىن
باغلاپ، ئەتراپىنى تورلاپ قويدىكەن. قارىچىغا ئېتىلىپ
چۈشۈپ چۈجىگە چاڭگال سېلىشىغا تور كۆتۈرۈلۈپ قار-
چىغا ئېلىنىپ قالىدىكەن. ئۇنى تۇتۇۋالغاندىن كېيىن 40
كۈن ئۇخلاتماي ئادەم جىق ۋاراڭ - چۈرۈك يەرلەردە
كۆتۈرۈپ يۈرۈپ كۆندۈرىدىكەن.

تارىم بويلىرىدا ياز كۈنى كەلكۈن كەلگەندە، ئويمان
جايلارغا سۇ يىغىلىپ نۇرغۇن كۆللەر پەيدا بولىدۇ. كۈزدە
سۈيى تىنىپ، سۇزۇلۇپ كۆيۈك كۆرۈنىدۇ. سىرىيىدىن
جەنۇبىي ئۆلكىلەرگە قىشلاشقا كېتىۋاتقان خىلمۇخىل
قۇشلار بۇ كۆللەرگە چۈشۈپ بىر مەزگىل توختاپ ئارام
ئالىدۇ. ئاق قۇ، تۇرنا، لەڭكەك، قاراغاز، ياۋا ئۆردەك،
بېلىقچى قۇش، ھاڭگىرت قاتارلىقلار توپ - توپى بىلەن
ئارىلىشىپ يايىپ يۈرىدۇ. بولۇپمۇ ھاڭگىرتلار ناھايىتى
كۆپ. ئۇنىڭ تۇمشۇقى ئۇزۇن، رەڭگى قېنىق سېرىق،
چوڭلۇقى ئۆردەكنەك بولىدىكەن. تارىملىقلار ئۇنىڭ گۆ-
شىنى سېسىق كۆرۈپ يېمەيدىكەن. ئۇلار توپلىشىپ ئې-
تىزىلارغا قونۇپ، يېڭى تېرىپ قويغان ئۇرۇقلارنى يەۋال-
دىكەن. تارىمدا ياۋا بۇغا - ماراللار ھازىرمۇ ئۇچراپ
تۇرىدۇ. ئۇلار 10 - ئايدا بىرەر ئاي دېگۈدەك كۆپلەيدى-
كەن. پىلدەك ھۆركىرەپ، ئۆزىنى ھەر تەرەپكە تاشلاپ
زورۇقۇپ كېتىدىكەن. ئادەمنى كۆرسە قوغلاپ ئۈسىد-
كەن. ھازىر قوتانلاردا بېقىلىۋاتقان بوغىلارمۇ ناھايىتى
كۆپ. كۆللەردە قومۇش يېكەنلەر بولۇق ئۆسىدۇ. بۇنداق
جايلاردا مېككىجىن - قاۋانلار تولا ئۇچرايدۇ. ئۇلار كېچە-
لىرى ئايدىڭدا چۈرىلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ چىقىپ، سۈيى
تارتىلىپ قالغان كۆلچەك ھەم دەريا بويلىرىغا بېرىپ بې-
لىق تۇتۇپ يەيدىكەن. سەھەردە ئاشۇ جايلارغا بېرىپ
قالسىڭىز قاۋانلارنىڭ ھەممە يەرنى تىلغۇۋەتكەن ئىز-
رىنى كۆرىسىز. شۇڭا سۇغا يېقىن توغراق ئارىسىدا يۈر-
گىنىمدە ئالدىمدىن تۇيۇقسىز قاۋان چىقىپ قالمىسىنۇن
دەپ پات - پات توۋلاپ ناخشا ئېيتىپ ماڭمەن.

لوپنۇرنىڭ دۆڭقوتان يېزىسىدىكى ھەمدۇل ئاكنىڭ
ئېيتىپ بېرىشىچە، تارىم بويلىرىدا بۇنىڭدىن 80 يىللار
مۇقەددەم يولۋاس كۆپ بولغانىكەن. يولۋاس بالىسى تۇ-
غۇلغاندا قىزىل ئېتى بىلەنلا تۇغۇلىدىكەن. ئورماندا چۈ-
مۈلە جىق بولغاچقا، چىشى يولۋاس بالىسىنى ئۇلاردىن
ئەپقېچىپ ئاغزىدا چىشلەپ يۆتكەيدىكەن. تۇيۇقسىز ئال-
دىدىن قىرغاۋۇل ئۆرۈكۈپ پۇرىدە ئۇچۇپ قالسا يولۋاس

ئېيتىشىچە، يېڭى تۇتۇلغان بېلىقنى شۇ بېلىق ياشىغان سۇدا پىشۇرسا، ئەنە شۇنداق مەزىلىك بولىدىكەن. تا- رىملىقلارنىڭ ئەڭ ئېسىل تامىقى يەنىلا قېرىن كاۋاپ پاقالانى سويۇپ، قېرىننى تازىلاپ تەتۈر ئۆرۈپ، ئىچىگە گۆشنى پارچىلاپ سېلىپ ئاندىن ئاغزىنى تىكىپ يۇلغۇن ياكى توغراق چوغغا كۆمۈپ پىشۇرىدۇ. يەنە زەۋىش دەيدىغان بىر خىل ئائىمۇ بار. جىگەرنى توغراپ، چا- ۋامايغا ئوراپ ئۈستىدىن ئاچچىق ئۈچەي بىلەن ئوراپ چىگىپ بىر پۈتۈن قىلىپ، ئاندىن ئۇنى گۆش سالغان قازانغا سالىدۇ. قازانغا سالماي كاۋاپ قىلىپ پىشۇرسىمۇ بولىدۇ. تارىم بويلىرىدا چۈچۈكبۇيا ۋە لوپنۇر كەندىرى ئۆسكەن يايلاقلار كەڭرى بولغاچقا بۇ جايلاردا يايلىغان ماللارنىڭ گۆشى باشقىچە تەملىك بولىدۇ. مەملىكەت ئىچىدە لوپنۇر تونۇر كاۋىپىنىڭ داڭقى چىقىپ كەتكىنى دەل مۇشۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك. تارىم دەرياسىنىڭ سۈيى ئالاھىدە تاتلىق بولىدۇ. ئوخشىتىپ چاي دەملەپ بەرسە پۈۋلەپ توختىماي ئىچىۋېرىسىز. كېيىن بىرەر بازار ئىچىگە قايتىپ بېرىپ جۈمەكنىڭ سۈيىدە دەملەنگەن چاي ئىچسىڭىز پەقەتلا تېتىمايدۇ. بىر قانچە كۈندە ئاران كۆنسىز.

قاپتۇ. مېنىڭ مەسلەھەتم بويىچە ئەتىسى ئۇنى جاڭگالغا قويۇۋەتتى. كۈزدە توشقانلار بەك كۆپىيىپ كېتىدۇ. كە- شىلەر قوغۇنلۇق ياكى كۆكتاتلىقنىڭ ئەتراپىنى چىتلاپ، بەزى جايلاردىن قەستەن كىچىك يوقۇق ئېچىپ، ئىچى تەرىپىگە توزاق قۇرۇپ قويىدىكەن. بىچارە توشقانلار كېچىسى يېسىۋىلەك، سەۋزە يېگىلى كېلىپ شۇ توزاققا چۈشۈپ قالىدىكەن. 1992 - يىلى شاياردىكى پاۋان كۆل- نىڭ بويىدا بىر بېلىقچى ئائىلىسىدە مېھمان بولغىنىمىزدا، توشقان قورۇپ لەڭمەن ئېتىپ بەرگەندى. مەزىزە قىلىپ يېگىنىمىز ئېسىمىدىن چىقمايدۇ. تارىملىقلار مال بېقىپ كېتىۋېتىپ سۇ بار يەرلەردە چۈشكۈن بولۇپ قونىدۇ. ياۋا پىياز سېلىپ ئۈگرە، كۈلگە كۆمۈپ كۆمەچ ياكى گۆش كۆمەچ پىشۇرۇپ يەيدۇ. بۇنداق شارائىتتا يېگەن تاماقلار ناھايىتى مەزىزلىك بولۇپ، تەمى مەڭگۈ ئېغى- زىڭىزدا قالىدۇ. 1986 - يىللىرى بولسا كېرەك، بۈگۈر- نىڭ تەۋەلىكىدىكى چايان دەرياسى بويىدا بېلىقچىلارغا ئۇچراپ قالغانىدىم. ئۇلار بېلىق شورپىسى تەييارلىغان- كەن. بىزگە يەنە بېلىق كاۋىپىمۇ قىلىپ بەرمەكچى بول- دى. مەن بېلىق كاۋىپىغا ئىشتەي ساقلاپ ھېلىقى بېلىق شورپىسىغا ئەدەپ يۈزىسىدىن ئېغىز تېگىپ قويماقچى بولغانىدىم، بىراق ئېغىز تەگكەندىن كېيىن ئۆزۈمنى تۇ- تۇۋالماي يوغانلا ئىككى بېلىقنى يەپ يەنە خېلىلا شورپا ئىچىۋاپتىمەن. شۇنىڭ بىلەن قورسىقىم تويۇپ قېلىپ، بېلىق كاۋىپىنى يېيەلمەي ئارماندا قالغانىدىم. ئۇلارنىڭ

2001 - يىلى 11 - ئايدا تېتىما كۆلىگە سۇ قۇيۇلۇش- نى كۈتۈپ تۇرغىنىمىزدا، چارقىلىقنىڭ تىكەنلىك دېگەن يېرىدە 109 ياشقا كىرگەن جالالىدىن بوۋاي بىلەن سۆھبەتتە بولغانىدىم (ئائىلىسام بۇ كىشى 2004 - يىلى 111 يېشىدا ۋاپات بولۇپتۇ. ياتقان جايى جەننەتتە بول- غاي). بۇ ئادەم ئېگىز، قاتئال بولۇپ، ئالدىغا سەل ئې- گىلىپ قالغىنىنى ھېسابقا ئالمىغاندا تېخى روھلۇق، تېتىك كۆرۈنەتتى. مەن بوۋايدىن ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشنىڭ سىرىنى سورىغانىدىم. ئۇ ئادەم كۈلۈپ كېتىپ: «بالام بۇنىڭ ھېچقانداق سىرى يوق. پەقەت مەن قىلغانى سىلەر قىلالمايسىلەر، شۇ» دېگەندى. جالالىدىن بوۋاي- نىڭ دېيىشىچە، ياش چاغلىرىدىن تارتىپلا ئالتۇن تاغ ئې- تەكلىرىدىن تاكى تارىم بويلىرىغىچە بولغان كەڭ دالدا مال بېقىپ كەپتۇ. بەزىدە بىر قانچە ئات، ئېشەكلىرىمۇ بولغانىكەن. بىراق، ئادەتتە پەقەت مېنەيدىكەن. ئۇلاغ- لارنىڭ ئۈستىگە يۈك، ئاغرىق مال ياكى يېڭى تۇغۇلغان قوزىلارنى ئارتىپ قويۇپ، پىيادە يول يۈرىدىكەن. تې- نىنىڭ ساغلام تۇرۇشىدىكى ئاساسىي سەۋەب، مانا مۇ- شۇنداق تىنماي ھەرىكەت قىلىپ تۇرغانلىقىدىن ئىكەن. يەنە بىرى پۈتۈن ئۆمرىدە ياۋا مالنىڭ يەنى كېيىك، توشقان، قىرغاۋۇل، جاڭگال ئۆچكىسى قاتارلىقلارنىڭ

جاۋاب بەرگەنكەن. بىر يىلى كەلكۈن مەزگىلىدە بۈگۈر- نىڭ بوستانكۆل ساۋخۇ يېزىسىدىن لوپنۇرنىڭ قارچۇغا يېزىسىغا كېلىۋاتقانلار تارىم دەرياسىدىن ئۆتەلمەي ئۇ قاتتىكى مالچىدىن: «دەريانىڭ كېچىكى قەيەردە؟» دەپ سوراپتۇ. ھېلىقى مالچى دەرھاللا: «كېچىك كېمىدە» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. چۈنكى ھازىر سۇ ئۇلۇغ بولغاچقا ھەممە كېچىكلەر چوڭقۇر سۇ ئاستىدا قېلىپ، پەقەت كېمە ئارقى- لىقىلا ئۆتكىلى بولىدىكەن.

تەكلىماكان گەرچە بىر كاتتا قۇملۇق بولسىمۇ، بىراق نەچچە مىڭ يىللاردىن بېرى ئۈزۈلمەي ئېقىۋاتقان ئانا دەريا تارىم دەرياسى بۇ زېمىنغا ۋە بۇ زېمىندا ياشاۋاتقانلارغا ھاياتلىق ئانا قىلىپ، بۇ تۇپراقنىڭ گۈللىنىشىگە ھەم كۆپ قىرلىق مەدەنىيەتلەرنىڭ شەكىللىنىشىگە تۈرتكە بو- لۇپ كەلگەن. قەدىمىي يىپەك يولى تارىم ئويمانلىقىنى كې- سىپ ئۆتكەچكە بۇ جاي ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن قورد- غارنى تۇتاشتۇرۇشتا ۋە ئۆزئارا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشتا مۇھىم رول ئوينىغان. ئۇزاق تارىخ ۋە كروران، مىرەن، نىيە خارابىلىرى ئاستىدا كۆمۈلۈپ ياتقان ئاجايىپ تىلىس- ماتلار تارىم ۋادىسىغا بەكمۇ سىرلىق نۇس ئاتا قىلغان.

تارىم دەريا ۋادىسىدا كىشىلەر ئۇزاقتىن بۇيان قۇم- بوران بىلەن ئېلىشىپ قەيسەرلىك بىلەن ياشاپ كەلمەكتە. ئۇلارنىڭ تارىخى تارىم دەرياسىنىڭ ئۆزگىرىشىچان ئېكە- ئولوگىيىسى بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان. يېقىنقى يىللا- ردىن بۇيان، «غەربىي رايوننى گۈللەندۈرۈش»، «تارىم دەرياسىنىڭ ئېكولوگىيىسىنى تۈزەش» سىياسىتىنىڭ ئە- مەلىيەشتۈرۈشى ۋە ئىشقا ئاشۇرۇلۇشى بىلەن نۇرغۇن كىشىلەر غەربىي قىسىمغا، شىنجاڭغا، جۇملىدىن تارىم ۋا- دىسىغا، قۇملۇقتا ياشاۋاتقانلارنىڭ تۇرمۇشىغا ۋە مەدەنى- يىتىگە قىزىققاندا.

ئەگەر سىز قۇملۇققا ئىچكىرىلەپ كىرىپ، بۇ يەردە ياشاۋاتقانلارنىڭ ئۇزاقتىن ساقلىنىپ قالغان بېكىنمە ھا- لەتتىكى تۇرمۇشىغا، ئەنئەنىۋى ئۆرپ- ئادەتلىرىگە نەزەر سالسىڭىز، تارىم بويلىرىنىڭ توغراق مەنزىرىسىنى، بۇ يەردە قىزىرىپ چىقۇۋاتقان ياكى پېتىۋاتقان قۇياشنى، سىرلىق تۈگە كارۋانلىرىنى، خۇددى پەرىشتىلەر پەردازلاپ قويغاندەك نەقىشلىرى جىلۋىلىنىپ تۇرغان قۇم بارخانە- لىرىنى، ئەگەر جۈرئىتىڭىز بولسا، بۇ يەرنىڭ دەھشەتلىك قۇم بورانلىرىنى تاماشا قىلىسىڭىز، بۇ كارامەتلەر سىزگە مەڭگۈلۈك ئەسلىمە بولۇپ قالدۇ!

2006 - يىلى 5 - ئاي

گۆشىنى ئانچە - مۇنچە ئىستېمال قىلىپ كەپتۇ. قولدا باققان قوي، كالا، ئۆچكە، توخۇ دېگەنلەردىن بىر خىل غەيرىي پۇراق ھېسى قىلىپ، زادىلا يېيەلمەيدىكەن. ئۇ- چىنچىسى قىش، ياز ئۈزۈلدۈرمەي كۈلگە كۆمۈپ پە- شۇرغان سەۋزە يەپ بېرىدىكەن. يەنە تارىم بويلىرىنىڭ ساپ ھاۋاسى، تاتلىق سۈيى قاتارلىقلارمۇ مۇھىم سەۋەب- لەردىن بولسا كېرەك.

تارىم بويلىرىدا كىشىلەر ئىشكىلىرىگە قۇلۇپ سالا- مايدۇ. قويغىنى قويغان يەردە قېلىپ، ئۆزلىرى ئىشىغا ياكى بازارغا كېتىۋېرىدۇ. كېلىپ قالغان يولۇچىلار ئۆيگە كىرىپ، ئوت قالاپ چاي ئىچىپ ھەتتا قونۇپ ئەتىسى يولغا راۋان بولسا بولۇۋېرىدۇ. تارىملىقلار بەكمۇ ئىزچى كېلىدۇ. ئىزغا قاراپ كۆپ ئىشلارنى ئىلغا قىلالايدۇ. تارىم بويلىرىغا بازار نەزەرلەردىن ئوتۇنچىلار كېلىپ تۇرىدۇ. ئۇلار بىر نەچچە كۈن دالدا قونۇپ، قۇرۇپ قالغان تەبىئىي ئوتۇنلارنى تېرىپ ئاندىن قايتىدۇ. تارىملىقلار ھارۋىغا قاتقان ئات، ئېشەك ۋە پادا سەركىلىرىنىڭ بويىغا كولا- دۇرما ئېسىپ قويىدۇ. بۇ كولدۇرمىلار تىنچ كېچىلىرى يىراقتىن مۇڭلۇق ۋە رىتىملىق جىرىڭلاپ كىشىلەرگە ئا- جايىپ سىرلىق تۇيغۇلارنى بېغىشلايدۇ.

تارىملىقلار، بولۇپمۇ لوپنۇرلۇقلار قوشاق توقۇشقا ئۇستا كېلىدۇ. لوپنۇر قوشاقلىرىنىڭ ئۆزگىچە يېقىملىق ئاھاڭى بولىدۇ. مەرىكىلەردە ئەر - ئاياللار قارىمۇ قارشى ئولتۇرۇشۇپ بىر - بىرنى كەلتۈرۈپ قوشاق توقۇشىدۇ. ئۇلار يەنە گەپكە ئۇستا، قىسقا، لېكىن چوڭقۇر مەنالىق سۆزلەيدۇ. لوپنۇرلۇق بىر دوستۇمنىڭ سۆزلەپ بېرىش- چە، جاڭگالدىكى چىرماش يوللاردا كېتىۋاتقان ماشىنىلىق بىر توپ ئادەملەر مال بېقىپ يۈرگەن بىر ئايالدىن: «بۇ يول نەگە بارىدۇ؟» دەپ سورىغىنىدا ھېلىقى ئايال ھېچ ئىككىلەنمەيلا: «ماڭالساڭ بېيجىڭغا بارىدۇ!» دەپ

2006.4

«ئاق بوز ئات» چۆچىكى ۋە ئۆلگىدىكى روھنى باشقا شەيئىگە بەند قىلىش مۇتىقى توغرىسىدا

مۇھەممەدئىمىن ئاتاۋۇللا

باشقا شەيئىگە بەند قىلىش مۇتىقى ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا مەۋجۇت بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باشقا تۈركىي تىللىق مىللەتلەردە ھەتتا دۇئا-يادىكى باشقا ئەل ئېغىز ئەدەبىياتىدىمۇ ھەرخىل شەكىلدە خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇ خىل مۇتىق تۈركىي تىللىق مىللەتلەردىكى ئەپسانە - رىۋايەتلەردە، چۆچەكلەردە كۆپ ئۇچرىغاچقا تەتقىقاتچى ئالىملارنىڭ يۈكسەك دىققىتىنى تارتقان. «ئاق بوز ئات» چۆچىكىنىڭ ئەپسانىسى بۇرۇنقى ئىنتايىن كۈچلۈك. «ئەپسانە—ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىدە—كى ئەڭ قەدىمىي، ئەڭ ئۇلۇغ كۈچلەرنىڭ بىرى. ئۇ ئىنسانىيەتنىڭ بارلىق پائالىيەتلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. ئۇ تىل، شېئىر، سەنئەت ۋە ئىپتىدائىي تارىخىي

«ئاق بوز ئات» لوپنۇر خەلق چۆچەكلىرى ئىچىدە—كى مەزمۇنى قەدىمىي، پەيدا بولۇش تارىخى نىسبەتەن ئۇزاق بولغان بىر تىپىك قەھرىمانلىق چۆچىكى بولۇپ، بۇ چۆچەك قويۇق ئەپسانىۋى تۈس ۋە ئۆزگىچە تەسەۋۋۇر كۈچىگە ئىگە بولۇش سۈپىتى بىلەن كىشىلەر ئارىسىدا كەڭ تارقالغان چۆچەكلەرنىڭ بىرى.

«ئاق بوز ئات» چۆچىكىدە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تىنچ، خاتىرجەم، بەختلىك تۇرمۇشقا ئېرىشىش ئۈچۈن كۈچلۈك دۈشمەنلەردىن قورقماي باتۇرئانە كۈرەش قىلىش روھى مەدھىيەلەنگەن ھەم بەختىيار تۇرمۇشقا ئىنتىلىش ئارزۇسى كۈچلۈك ئىپادىلەنگەن. چۆچەك خەلق ئارىسىدىكى ئەپسانىلەرنى ئۆزىدە ئەكس ئەتتۈرگەن، چۆچەكتىكى روھنى

— مەن ئاران دېگەندە ئوغۇللىرىمغا خوتۇن تېپىپ ئۆيۈمگە قايتىۋاتمەن. خۇدا ھەقىقىي يولۇمنى توسمە. سالاڭ—دەپتۇ.

دەۋە ئۇنىڭ كۆچەرباي ئىكەنلىكىنى بىلىپ ئۇنداق بولسا، كەنجى ئوغۇلنى قويۇپ كەت. مەن ئۇنى ئىزدە. گىلى خېلى ئۇزاق بولدى—دەپتۇ ھەيۋە بىلەن.

ئۇلار ھەرقانچە قىلىپمۇ دىۋىدىن قۇتۇلالماي كەنجى ئوغلى بولمىغاچقا ئامالسىز ئۇنىڭ جورىسىنى دىۋىنىڭ قېشىدا قالدۇرۇپ قويۇپ، كەنجى ئوغلىنى ئەۋەتىدىغان بولۇپ يولغا راۋان بولۇپتۇ.

ئەسلىدە دەۋە بۇنىڭدىن 50 يىل بۇرۇن قۇرئەندازدىن جېنىنى كۆچەرباينىڭ كىچىك ئوغلىنىڭ ئالدىدىغانلىقىنى بىلگەنكەن. شۇ كۈندىن بۇيان دەۋە بۇ ئوغۇلنى ئىزدە. ۋاتقانكەن.

دەۋە قىزغا يېمەكلىك تەييارلاپ بېرىپ، قېچىپ كەتسە بوش قويمايدىغانلىقىنى تاپىلاپ ئۇيغۇغا كېتىپتۇ.

كەنجى ئوغۇل ئىنتايىن زېرەك، باتۇر، پەم— پارا. سەتلىك بولغاچقا، ئاتىسىنىڭ قويمىغىنىغا قارىماي ئاق بوز ئاتنى مىنىپ يولغا چىقىپتۇ. يىگىت ئېتىنىڭ كۆرسەتمىسى بىلەن ئۇخلاۋاتقان دىۋىنىڭ يېنىغا كېلىپ، جورىسىنى ئۆيىگە ئاپىرىپ قويۇپ دىۋىنى ئۆلتۈرگىلى ھېڭىۋېتىپ بىر يەرگە كەلگەندە ئاق بوز ئات سۆزلەپتۇ:

— ئەي يىگىت، بۇ سەپەر ئىنتايىن خەتەرلىك، سەن ئالدى بىلەن دىۋىنىڭ جېنى بار يەرگە بار. ھازىر ئوڭ تەرەپكە ماڭساق دىۋىنىڭ ئۆيىگە بارىمىز. ئۆيدە بىر قىز بار. سەن بارغاندىن كېيىن ئۇ ساڭا ئۆمۈرلۈك بىرگە بو. لۇشى تەلەپ قىلىدۇ. ئۇنىڭ تەلپىنى رەت قىلما. شۇ چاغدا سەن پۇرسەتنى چىڭ تۇتۇپ ئاتىسىنىڭ جېنىنى قويغان جاينى سورا. ئېيتىپ بەرمىسە، قايتىپ كېتىمەن دېسەڭ ئۇ ساڭا ئېيتىپ بېرىدۇ. دىۋىنىڭ قېشىغا بارساڭ جېنىڭدىن ئۈمىد كۈتمە، دىۋىنىڭ ئويغىنىشىغا ئۇچ كۈن قالدى، تېز ھەرىكەت قىل—دەپتۇ.

يىگىت ئاتنىڭ دېگىنى بويىچە قىلىپتۇ. قىز:

— خەير ئەمەس، مەن ساڭا ئاتامنىڭ جېنى بار يەرنى ئېيتىپ بېرەي، لېكىن مەندىن ئايرىلمايسەن،—دەپتۇ. يىگىت ماقۇل بولۇپتۇ.

— ئاڭلا، كۈن چىقىش تەرەپكە ئازراق ماڭساڭ ئاۋۇ تاغ قاپتىلىدا بىر ئەجدىھا بار. ئۇنى ئۆلتۈرەلسەڭ ئا. تامنىڭ جېنى ئۇنىڭ يۈرىكىدە، يۈرەكنى يارساڭ ئىچىدە

ئىدىيە بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان» ① . «ئاق بوز ئات» چۆچىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئاغزاكى ئەدەبىيات شەكلىنى ۋە بۇ ئەدەبىياتنىڭ قەدىمىي تۈسىنى ساقلاپ قالغان بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى دەۋرىدىكى ئىجتى-مائى ئەھۋالىنى، مەدەنىيىتىنى ۋە مىللىي تەپەككۈرىنى چۈشىنىشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. تۆۋەندە بىز چۆچەكنىڭ قىسقىچە مەزمۇنى بىلەن تونۇشۇپ ئۆتەيلى:

قەدىمكى زاماندا بىر شەھەردە كۆچەرباي ئىسىملىك بىر باي ئۆتكەن ئىكەن. ئۇنىڭ توققۇز ئوغلى بولۇپ «توققۇز قىزى بار ئادەم بىلەن قۇدا بولمەن» دەپ ئىزدەپ يۈرۈپتۇ. يەنە بىر يىراق سەھرادا كۆچمەسباي ئىسىملىك بىر كىشى بار ئىكەن. ئۇمۇ خۇددى كۆچەرباي-دەك «توققۇز ئوغلى بار ئادەم بىلەن قۇدا بولمەن» دەپ كەلگەن ئەلچىلەرنى قايتۇرۇپتۇ. ئەلچىلەر كېلىۋەر-گەچكە، ئۇ ئۇلارغا ئېغىر شەرتلەرنى قويۇپتۇ. نۇرغۇن بەگزادىلەر، نۇرغۇن ئوغۇللار ئۇنىڭ شەرتلىرىنى ئورۇد-داشقا ئاجىزلىق قىلىپ قايغۇغا پېتىپتۇ.

بىر كۈنى كۆچەرباينىڭ كەنجى ئوغلى بىر چۈش كۆرۈپتۇ. چۈشە بىر بوۋاي كەنجى ئوغۇلغا كۆچمەس باي-نىڭ شەرتىنى قانداق ئورۇنداش توغرىسىدا كۆرسەتمە بېرىپتۇ. كەنجى ئوغۇل ئويغىنىپ كۆرگەن چۈشنى دادىسى ۋە ئاكىلىرىغا ئېيتىپ بېرىپتۇ. ئۇلار كەنجى ئوغۇل چۈشەدە كۆرگەندەك قىلغان ئىكەن، كۆچمەسباينىڭ قويغان شەرتىدىنمۇ ئېشىپراق ئورۇندىلىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ-غۇللارنىڭ دادىسى كەنجى ئوغۇلنى ئۆيدە قالدۇرۇپ قو-يۇپ، قالغان سەككىز ئوغلىنى ئېلىپ، 40 خېچىرغا سوۋغا ئارتىپ، كۆچمەسباينىڭ ئۆيىگە يولغا چىقىپتۇ. ئۇلار ئۈچ ئاي يول مېڭىپ ئاخىر كۆچمەسباينىڭ قورۇسىغا كېلىپتۇ. كۆچمەسباي كۆچەرباينىڭ مەقسىتىنى ئۇقۇپ بۇنىڭغا ما-قۇل كېلىپتۇ. بىر نەچچە كۈندىن كېيىن كۆچەرباي قىز-لارغا نىكاھ ئوقۇتۇپ، ئۆز شەھىرىگە ماڭماق بولۇپتۇ. كۆچمەسباي قىزلىرىغا مېڭىش ئالدىدا:

— قىزلىرىم نېمە تەلپىڭلار بار؟—دەپ سوراپتۇ. كىچىك قىزى:

— مېنىڭ بىر تىلىكىم بار، ئاق بوز ئېتىمنى بەرسىڭىز، مەن ئۇنىڭدىن ھەرگىز ئايرىلالمايمەن—دەپتۇ.

كۆچمەسباي قىزنىڭ دېگىنىنى قىلىپ، ئۇلارنى ئۆز-زىتىپ قويۇپتۇ. ئۇلار مېڭىپ بىر ئايلىق يەرگە كەلگەندە بىر يەردە ئارام ئېلىۋاتسا، غايەت زور بىر دەۋە پەيدا بولۇپ، ئۇلارنى يېمەكچى بولۇپتۇ. كۆچەرباي دىۋىگە:

2006

بىر شىشە بار. شىشنى تاشقا ئۇرساڭ ئاتام ئۆلىدۇ، — دەپتۇ قىز.

شۇنداق قىلىپ يىگىت دىۋىنى ئۆلتۈرۈپتۇ. يىگىت قىزنى ئېلىپ بىر يەرگە كەلگەندە ئۆلگەن دىۋىنىڭ ئىنىسى ئۇلارنى قوغلاپ يېتىشىۋاپتۇ. ئات قىزغا:

— تاغاقنى تاشلا، — دەپتۇ. قىز تاشلاپتۇ. تاغاق بىر-دىنلا چەكسىز ئورمانغا ئايلىنىپتۇ. خېلى ماڭغاندىن كېيىن ئات:

— ئەينەكنى تاشلا، — دەپتۇ. قىز ئەينەكنى تاشلىغان ئىكەن، چېكى يوق دېڭىزغا ئايلىنىپتۇ. بىر دەم ماڭغاندىن كېيىن يەنە:

— ئەي يىگىت، مېنىڭ يايلىمدىن بىر تال يۇلۇپ، تاشلا — دەپتۇ. يىگىت شۇنداق قىلغانىكەن، دىۋە چىرقى-راپ كەينىدە قاپتۇ. ئۇلار شۇ ماڭغانچە يۇرتقا قايتىپ كېلىپ ئاتا-ئانا، ئاكا-يەڭگىلىرى ۋە خوتۇنى بىلەن كۆرۈشۈپ، كېيىنكى تۇرمۇشنى خاتىرجەم ۋە كۆڭۈللۈك ئۆتكۈزۈپتۇ.

بۇ چۆچەكتە كەنجى باتۇرنىڭ ئەجدىھاننىڭ يۇرىكى ئىچىدىكى شىشنى چىقىپ دىۋىنى ئۆلتۈرگەنلىكى كىشىنىڭ دىققىتىنى تارتىدۇ. چۈنكى بۇنداق روھنى باشقا شەيئىگە بەند قىلىش — خېلى كۆپ مىللەتلەر ئېغىز ئەدەبىياتىدا ئۇچرايدىغان ئالاھىدە بىر مۇتىق. «مۇتىق بولسا بىر ھېكايىدىكى ئەڭ كىچىك ئەنئەنە ئىچىدە داۋاملىشالايدىغان تەركىب. مۇشۇنداق بولۇش ئۈچۈن ئۇ جەزمەن مەلۇم بىر خىل ئادەتتىن تاشقىرى بولغان ۋە كىشىنى تەسىرلەندۈرىدىغان كۈچكە ئىگە بولۇش كېرەك. كۆپ قىسىم مۇتىقلار ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ. بىرى، ھېكايىدىكى ئىلاھلار ياكى تەڭرىدەشسىز ھاياتلار ياكى سېھىرگەر، ياكى ماۋۇز، ئەۋلىيالار تۈرىدىكى روھلار ياكى ھەتتا ئەنئەنىۋى ئادەم ئوبرازى، مەسىلەن، بىر يېتىم بالا ياكى رەزىل ئۆگەي ئانا بولىدۇ. ئىككىنچى خىل مۇتىق — چىتىلىدىغان ۋە قەلىنىڭ مەلۇم ئارقا كۆرۈنۈشى — سېھىرگەرلىك بۇ-يۇمى، غەيرىي ئادەت، ئۆزگىچە ئېتىقاد ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش قاتارلىقلار بولىدۇ. ئۈچىنچى خىل مۇتىق — ھېكايىدىكى ئاشۇ ۋەقەلىكلەر كۆپ قىسىم مۇتىقنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ ②. «ئاق بوز ئات» چۆچىكىدە بۇ مۇتىقلار ئاساسەن مەۋجۇت. مەسىلەن، باتۇرنىڭ چۈشىدە كۆرگىنىگە ئاساسەن بىردەمىلا كۆچمەس باينىڭ شەرتىنى ئورۇندىغانلىقى، ئاق بوز ئاتنىڭ زۇۋانغا كېلىپ، كەنجى باتۇرغا يول كۆرسىتىپ ياردەم قىلغانلىقى، دىۋە مۇتىقى،

دىۋىنىڭ روھىنى باشقا شەيئىگە بەند قىلىش مۇتىقى قا-تارلىقلار.

گەرچە ھەرقايسى ئەل ئەپسانە-چۆچەكلىرىدىكى بۇ خىل مۇتىقلاردا ئازدۇر-كۆپتۇر پەرقلەر بولسىمۇ، ئەمما بۇ خىل مۇتىقتىكى ئاساسىي لىنىيە بىردەكلىككە ئىگە. ئوخشىمىغان ئەپسانە-چۆچەكلەردىكى مۇتىقلار ئورۇن-لاشتۇرۇلۇش جەھەتتە ھەرقايسىسى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە. بىر مۇتىق بىر ۋەقەلىكتە ئاددىيلا تەسىرلەنسە، يەنە بىر ۋەقەلىكتە نىسبەتەن تەبىئىي ۋە ئىنچىكىلىك بىلەن تەسۋىرلىنىشى مۇمكىن. بۇ شۇ ئەپسانە-چۆچەكلەرنى ياراتقان كىشىلەرنىڭ ياشىغان مۇھىتى، ئوخشىمىغان ۋارىسلىق قىلىش شەكلى ۋە ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشى، ھېكايىنى ئېيتقان ۋاقىتتىكى مۇھىت (تىل مۇھىتى) ھەمدە ئاڭلىغۇچىلارغا بولغان تەسىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئېستېتىك قىزىقىشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. بۇ بۇ چۆچەكتە تۈركىي تىللىق مىللەتلەر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا كەڭ تارقالغان مۇتىقلار ساقلانغان.

مەسىلەن، خاسىيەتلىك ئات مۇتىقى، دىۋە مۇتىقى، روھنى باشقا ھاياتنىڭ تېنىگە بەند قىلىش مۇتىقى، دىۋىلەردىن قۇتۇلۇش جەريانىدىكى تەبىئەتتىن ھالقىغان ياردەمچى كۈچ مۇتىقى قاتارلىقلار بولۇپ، بۇلار ئىنتايىن قەدىمىي مۇتىقلاردۇر. شۇنداق ئۇنىۋېرسال ئەپسانىلەر باركى، ئۇلار رېئاللىقنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ. رېئاللىقتىكى قا-رىمۇ قارشىلىقلارنى تۈگىتىدۇ. بۇ چۆچەكتىكى ئەپسانە-مەلۇم ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىپتىدائىي مەدەنىيەت قاتلىمى ۋە قەدىمىي مەدەنىيەت ئىزناسى ئىپادىلىنىپلا قالماستىن بەلكى، بۇ ئەپسانىلەر «ئاق بوز ئات» چۆچىكىنى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي مىللەتلەر ئېغىز ئەدەبىياتى ھەتتا دۇنيادىكى باشقا مىللەتلەر ئېغىز ئەدەبىياتى بىلەن سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىشتا زور ئەھمىيەتكە ئىگە. تۆۋەندە بىز چۆچەكتىكى كىشىنىڭ دىققىتىنى ئەڭ تارتىدىغان روھنى باشقا شەيئىگە بەند قىلىش مۇتىقى توغرىسىدا مۇھاكىمە يۈرگۈزۈپ باقايلى:

روھنى باشقا شەيئىگە بەند قىلىش مۇتىقى دۇنياۋى كەڭ تارقالغان مۇتىق. ياڭيۇلىنىڭ «خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى مۇتىق ئاچقۇچلىرى» دېگەن ئەسىرىدىكى 017E نومۇرلۇق مۇتىق دەل روھنى باشقا شەيئىگە بەند قىلىش مۇتىقىدۇر ③. ئىپتىدائىي كىشىلەر «ھايات ياكى روھ تەن ئىچىدە تۇرسا زىيان-زەخمەتكە ئۇچراش پۇرسىتى كۆپ بولىدۇ، شۇڭا مەلۇم بىخەتەر، مەخپىي يەردە ساقلانغان

M
I
R
A
S

باشقا شەيئىگە بەند قىلىنىش مۇنتىقى بىرلا ئاددىي مۇنتىق. تىن تەركىب تاپقان. ئەمما، ئۇ شۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك نۇرغۇن مۇنتىقلارنى ئۆزىدە مۇجەسسەملەپ، نۇرغۇن مۇنتىقلاردىن تەركىب تاپقان بىر مۇنتىقلار تۈركۈمى ھاسىل قىلغان. چۆچەك ئىيتقۇچىلار چۆچەكنى ئىيتىش جەريانىدا ھېكايە ۋەقەلىكىنى تېخىمۇ موللاشتۇرۇپ، باشقا مۇنتىق-لارنى ۋە ۋەقەلىكىنى قوشۇپ ئۇنى تېخىمۇ بىر قەدەر ئىلگىرىلىگەن ھالدا كېڭەيتىپ، مەزمۇنى مول بولغان جانلىق، تەسىرلىك بىر ۋەقەلىك قىلىپ تەرەققىي قىلدۇرغان.

ناھايتى ئېنىقكى، بۇ مۇنتىقلار تۈركۈمى ئىچىدىكى خاسىيەتلىك ئات مۇنتىقى قوشۇمچە مۇنتىقلار ئىچىدە ئەڭ گەۋدىلىكتۇر.

نۇرغۇن ماتېرىياللارنى سېلىشتۇرۇپ، تەھلىل قىلىپ كۆرگەندە تۈركىي تىللىق مىللەتلەر ئەپسانىلىرىدە ياكى باشقا خەلقلەرنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە خىل ئالاھىدىلىكلەر بار: (1) روھنى باشقا شەيئىگە بەند قىلغۇچى كۆپىنچە ئەھۋاللاردا ھېكايىدىكى قەھرىمان بىلەن كۈرەش قىلىدىغان كۈچلۈك دۈشمەن. قەھرىمان ئۇنى قورال كۈچى بىلەن يېڭەلمەيدۇ. پەقەت ئۆزىنىڭ ئەقىل-پاراسىتى ۋە ئېسىل ئەخلاقى، باشقىلار (سۆيگۈنى، ئايالى، ئەۋلىيا قاتارلىقلار) نىڭ ياردىمى ئاس-تىدىلا رەقەبىنىڭ روھى ساقلىغان جايىنى تېپىپ، ئالدى بىلەن ئۇنىڭ روھىنى يوقىتىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن رەقەبى ھالاك بولىدۇ؛ (2) روھ بەند قىلىنىدىغان شەيئىنىڭ ئۆب-يېڭى كۆپ قىسىم ھاللاردا ئىنتايىن ئاجىز ھايۋان، مەس-لەن، بېلىق، قارلغاچ قاتارلىقلار بولىدۇ. يەنە بەزىدە گۆھەر تاش، خەنجەر، بىلەي قاتارلىق جانسىز نەرسىلەر بولىدۇ. ⑥

ئەمما بىز يەنە شۇنى بايقايمىزكى، تۈركىي تىللىق مىللەتلەردە ئاز ساندا ناھايتى ياۋۇز چوڭ ھايۋانلارمۇ روھنى بەند قىلىش ئوبيېكتى بولالايدۇ. جەزملەشتۈرۈشكە بولىدۇكى، بۇ ئۇلارنىڭ روھ قارد-شى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك، تۈركىي تىللىق مىللەتلەر ئادەمنىڭ روھى ۋە ھاياتى ئىنتايىن ئاجىز، دەپ قارايدۇ. نۇرغۇن تۈركىي تىللىق مىللەتلەر دائىم ھاياتىنى بىر چى-ۋىنچىلىك دەپ قارايدۇ. قىرغىزلار ئادەمنىڭ روھى بىر يېشىل چۈن ئۈستىگە قويۇپ قويۇلغان، چۈن ئادەم

ياخشى، بۇنداق روھنى تەندىن ئايرىپ ئېلىپ بىر ئىللىق، ئازادە ھەم بىخەتەر جايدا ساقلاپ، بىخەتەرلىككە كاپا-لەتلىك قىلىش لازىم، خەتەر ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىن يەنە روھنى ئۆز تېنىگە قايتۇرۇپ ئەكىلىش، ئەگەر بىر مۇنتىق بىخەتەر جاي تېپىلسا، روھنى مەڭگۈ شۇ يەردە ساقلاش لازىم، بۇنداق قىلىشنىڭ ياخشى تەرىپى-پەقەت روھ شۇ يەردە زىيانغا ئۇچرىمىسا، ئۇنىڭ ئىگىسى مەڭگۈ ياش-ياللايدۇ، چۈنكى ئۇنىڭ روھى تېنىدە بولمىغاچقا، ھەرقان-داق نەرسە ئۇنى ئۆلتۈرەلمەيدۇ» ④ دەپ قارايتتى. بۇنداق ئىپتىدائىي روھ قارىشى شۇبھىسىزكى، روھنى باشقا شەيئىگە بەند قىلىش مۇنتىقىنىڭ دۇنيا مىقياسىدا كەڭ تارقىلىشىنىڭ ئەڭ مۇھىم سەۋەبى. «ئاق بوز ئات» چۆ-چىكىدە دېۋىنىڭ روھى ئەجدىھاننىڭ يۈرىكىدە ساقلىنىش ۋە كەنجى باتۇرنىڭ دېۋىنى ئۆلتۈرۈش جەريانى چۆچەك-نىڭ مەركىزىي مەزمۇنى ۋە ئاساسىي لىنىيىسى. ئەگەر ھېكايىدىكى مۇشۇ تەسۋىرلەر بولمىسا، چۆچەكنىڭ خەلق ئارىسىدا بۇنداق ئۇزاق مەزگىل تارقىلىپ يۈرەلىشىنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايدۇ. روھنى باشقا شەيئىگە بەند قىلىش مۇنتىقى توغرىسىدا ئەنگىلىيلىك مەشھۇر ئىنسان-شۇناس فىيۇنا بوۋىنىڭ «دېن ئىنسانشۇناسلىقىغا مۇ-قەددىمە» ناملىق مەشھۇر ئەسىرىدە مۇنداق بايانلار بار: «ئەگەر كىشىلەر بالىسىنىڭ ھايۋان ياكى باشقا كىشىلەر-نىڭ، بولۇپمۇ شامان ۋە ئۇنىڭ يامان سېھىرنىڭ زىيان-كەشلىكىگە ئۇچرىماسلىقىنى ئۈمىد قىلسا، ئەگەر كىشىلەر ئۇنىڭ ھايۋانلار تەرىپىدىن، مەسىلەن، ئېيىق، يولۋاس، بۆرە قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ چىشلەپ ياكى باشقا ئۇسۇل-لار بىلەن ئۆلتۈرۈۋېتىشىدىن ئەنسىرسە، شاماننىڭ ئۇ-نىڭ روھىنى ئېلىۋېلىشى ئارقىلىق كېسەل قىلىپ قويۇ-شىدىن توسماقچى بولسا، ئۇنداقتا، بالا تۇغۇلۇشى ھا-مانلا دەرھال بىر شاماننى چاقىرىپ كېلىدۇ... شامان روھنى بالىنىڭ تېنىدىن ئېلىپ ئانىسىنىڭ ساقلىشىغا بې-رىدۇ. مۇشۇنداق قىلغاندا، ئوغۇل بالىنىڭ روھى مەڭگۈ ساقلىنىپ قالىدۇ» ⑤.

دېمەك، «ئاق بوز ئات» چۆچىكىدىكى روھنى باشقا شەيئىگە بەند قىلىش مۇنتىقى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئىپتىقاد قارىشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، شامان دىنىدىكى روھ قارىشىنىڭ بۇ چۆچەكتىكى ئەكس ئېتىش-دۇر. ئەمەلىيەتتە «ئاق بوز ئات» چۆچىكىدىكى روھنىڭ

0
0
6

پاقا بىلەن چايان

(مەسەل)

كۈنلەرنىڭ بىرىدە پاقا بىلەن چايان دوست بولۇ-
شۇپتۇ. ئۇلار يولدا كېتىۋېتىپ بىر دەرياغا دۇچ كەپتۇ.
— دەريادىن قانداق ئۆتمەز؟ — دەپتۇ چايان.

— مەن تۇرغان يەردە نېمىدىن قورقسەن، ماڭا
ھاپاچ بولساڭ مەن ئۆتكۈزۈمەن؟ — دەپتۇ پاقا.
چايان پاقىغا ھاپاش بولۇپتۇ. پاقا سۇغا كىرىپ ئۇ-
زۈشكە باشلاپتۇ.

دەريانىڭ ئوتتۇرىسىغا كەلگەندە توساتتىن چايان
قاس قىلىپ پاقىغا نەشتەر ئۇرۇپتۇ.

— ئاغىيە بۇ نېمە قىلغىنىڭ؟ — دەپ سوراپتۇ پاقا
چاياندىن خاپا بولۇپ.

— ھېچنېمە قىلمىدىم دوستۇم، بۇ مېنىڭ ئادىتىم،
بىر نەرسىگە يېقىنلاشقاندا چاقمىسام زادىلا تۇرالمايد-
مەن، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ چايان.

قاتتىق غەزەپلەنگەن پاقا:

— «خەپ توختا!» دەپتۇ ئىچىدە ۋە بىر ئاز ماڭ-
غاندىن كېيىن، ئاستا — ئاستا سۇغا چۆكۈشكە باشلاپتۇ.
قورقۇپ كەتكەن چايان ئالدىراپ — تىنەپ ۋارقە-
راشقا باشلاپتۇ.

— ۋايىجان نېمە قىلغىنىڭ؟ نېمە قىلىۋاتىسەن؟
دوستۇم سۇدا تۇنجۇقۇپ ئۆلىدىغان بولدۇمغۇ!

— ۋارقىرىما ئاغىيە، سۇدا يايىراشۇ مېنىڭ ئادىتىم.
سۇنى كۆرۈپلا قالسام يايىراپ كېتىمەن، بىر چۈمۈلۈۋال-
سام پۇخادىن چىقىمەن، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ پاقا.

توپلاپ رەتلىگۈچى: ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك پارتكوم
تەشۋىقات بۆلۈمىدىن تۇرسۇن بارات، 54 ياش، ئالىي
مەكتەپنى پۈتتۈرگەن.

بەدىئىدىن ئايرىلسا ئادەم ئۆلىدۇ دەپ قارايدۇ ⑦ . دې-
مەك، بىز بۇنىڭدىن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا ئۇچرايدىغان
روھنى باشقا شەيئىگە بەند قىلىشنىڭ سەۋەبىنى چۈشەن-
لەيمىز. مەشھۇر ئالمى فرازىرمۇ ئۆزىنىڭ «ئالتۇن شاخ»
ناملىق ئەسىرىدە بىزنى دۇنيادىكى نۇرغۇن مىللەتلەردە
روھنى باشقا شەيئىگە بەند قىلىش مۇتقى بارلىقىدەك
ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ ⑧ .

يىغىپ ئېيتقاندا، «ئاق بوز ئات» ناملىق بۇ چۆچەك-
نىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا بىز بۇ چۆچەكنىڭ ئۇيغۇرلار
ئوۋچىلىق مەدەنىيىتىدىن چارۋىچىلىق مەدەنىيىتىگە كۆ-
چۈشتىكى ئۆتكۈنچى دەۋردە پەيدا بولۇپ، ئاغزاكى شە-
كىلدە ئەۋلادتىن ئەۋلادقا تارقىلىپ كەلگەن دەپ قىياس
قىلالايمىز. ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەپسانە — چۆچەكلىرىدە ۋە
ئالتاي تىل سىستېمىسىدىكى مىللەتلەردە بولغان نۇرغۇن
قەدىمىي مۇتقىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەپ ئۇيغۇرلارنىڭ
ئەڭ ئىپتىدائىي دەۋردىكى ئىجتىمائىي تۇرمۇشى ۋە شام-
نەزم مەدەنىيىتىنىڭ ئىزنالىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

پايدىلانغان مەنبەلەر:

1. ئېرنىست كاسسىر (ئەنگىلىيە): «دۆلەتنىڭ ئەپسانىسى»،
خۇاشيا نەشرىياتى، 1999 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 25 - بەت.
2. ②، ③، ④، ⑤، ⑥، ⑦، ⑧ جاك يۇئەن، چېن گاۋلۇڭ:
«شەرق خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى سېلىشتۇرما تەتقىقاتى»، بېيجىڭ
ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 2003 - يىل، 214 -
195 - بەت.
3. ⑤ فييۇنا بوۋېي (ئەنگىلىيە): «دىن ئىنسانشۇناسلىقىغا مۇ-
قەددىمە»، جۇڭگو خەلق نەشرىياتى، 2004 - يىل، خەنزۇچە نەشرى،
230 - بەت.
4. ئىمىل دوركېم (فرانسىيە): «دىنىي تۇرمۇشنىڭ دەسلەپكى
شەكلى»، جۇڭگو خەلق ئۇنىۋېرسىتېتى، 1999 - يىل، خەنزۇچە
نەشرى.
5. رودنىي ستارك، روگىر فىنكى (ئامېرىكا): «ئېتىقادنىڭ پ-
رىنسىپى»، جۇڭگو خەلق ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2004 - يىل
خەنزۇچە نەشرى.
6. ئى. ئى. ئېۋانىس پىرىجارد (ئەنگىلىيە): «ئىپتىدائىي دىن نە-
زەرىيىسى»، سودا نەشرىياتى، 2001 - يىل، خەنزۇچە نەشرى.
7. «لوپنۇر خەلق چۆچەكلىرى»، 1991 - يىل نەشرى.

ئاپتور: شىنجاڭ پىداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنى-
تتۇتى ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل — ئەدەبىياتى كەسپى 2004 -
يىللىق ماگىستىر ئاسپىرانتى

M
I
R
A
S

كۈلكە ساقانلىرى

(بېئوگرافىك ئوچىرك)
ماخمۇت مۇھەممەد

مۇقەددىمە بوستانى

مانا، يەنە ھېسام ھەققىدە يازىدىغان بوپقالدۇق. ھېسام دېگەن ئىسمىنى ئاڭلىغاندا كۈلمەيدىغان ئادەم ئاز بولسا كېرەك. ئەلۋەتتە، بەزىلەر ئۇنى كۆرگەن، بەزىلەر كىتابتىن، ژۇرنالدىن چاقچاقلارنى ئوقۇغان، يەنە بەزىلەر باشقىلاردىن يېڭى، قىزىقارلىق چاقچاقلارنى ئاڭلىغان... ئىشقىلىپ، ھەممەيلەننىڭ ھېسام ئاتلىق زامانىمىزدىكى «نەسىردىن ئەپەندى» توغرىسىدا ئۆز تەسىراتى بار.

ھالبۇكى، ھېسام قۇربان ئاكنىڭ ھايات كەچۈرمىشى بىلەن تونۇشماقنى خالايدىغانلار تېخىمۇ كۆپ بو-لۇشى مۇمكىن.

ئۇنداق بولسا مەرھەمەت، بۇ قىزىقارلىق ھېكايىمىزغا قۇلاق سېلىڭ!

ھېسام قۇربان 1930 - يىلى غۇلجا شەھىرىنىڭ ئۆز زامانىسىدىكى مەركىزىي كوچىلىرىدىن بىرى بولغان ئوردا مەھەللىسىدە، قۇربان رېھىم ئائىلىسىدە يورۇق دۇنياغا كۆز ئاچقان. قۇربان تېرىچى ۋە ئۇنىڭ ئاكىسى ئىسمائىل ئەينى چاغدا ئىلى خەلقىگە تونۇلغان قىزىقچىلاردىن ئىدى. شۈبھىسىزكى، ھېسامنىڭ كېيىنكى چاقچاق بىلەن تولغان ھاياتىغا ئۇلارنىڭ تەسىرى كۈچلۈك بولغان. مەدرىسىدە بىر نەچچە يىل ئوقۇش، مەھەللە مەشرەپلىرىگە ئىشتىراك قىلىش، غۇلجىنىڭ سەنئەت ئەجدادلىرى بىلەن باردى - كەلدى قىلىش، كېيىنچە بولسا ھەر خىل سەنئەت ئۆمەك-لىرىدە ئىشلەش... ۋە باشقىلار ھېسامنىڭ قىزىقچى، چېۋەر

كەچى، ھازىر جاۋاب چاقچاقچى بولۇپ يېتىلىشىگە بىر - بىرلەپ چوڭقۇر ئىز قالدۇرغان. يىللار كەينى - كەينىدىن ئۆز خىزمىتىنى داۋام ئەتتى، ھايات ئەلگەكلىرى مىليونلار قاتارىدا ھېسامنىمۇ تاسقاپ - تاسقاپ، ئۇنىڭ كەچۈرمىشى - لىرىنى، چىرايىدىكى قورۇقلىرىنى، شۇلار بىلەن تەڭلا چاقچاقچىلىق ئالاھىدىلىكىنى ئۇلغايتتى. بۈگۈنكى كۈندە ئۇ ئاجايىپ لەتىپىچى نەسىردىن ئەپەندىگە ئوخشاپ، سەلەي چاققان، موللا زەيدىن كەبى سۆز چېچەنلىرىدىنمۇ ئۇزاپ ئاۋامنىڭ تىلىغا چىقىپ، ئېتىراپقا ئېرىشىپ، ئۆزدە - نىڭ ھازىر جاۋاب، يۇمۇرلۇق پاراڭلىرى بىلەن دىللارغا مەنالق ھۇزۇر، چىرايلارغا بىغۇبار كۈلكە بېغىشلىماقتا. ھېسامنىڭ ئاددىي ئەمما ئۆزگىچە ھاياتىغا نەزەر سا - لىدىغان بولساق، ئۇنىڭ ھەر بىر كەچۈرمىشىنىڭ ئارقى - سىغا تالاي - تالاي يۇمۇرلۇق دىتالارنىڭ مۆكۈنگەنلى - كىنى، قىزىق - قىزىق ئىشلارنىڭ ئۇنىڭ ئۆمۈر يولىدا سەپراس تۇرغانلىقىنى بايقىيالايمىز. بۇ دىتالار، قىزىق ئىشلار ھېسام قۇربان كەچىمىش گۈلستانىنىڭ چىرايلىق ۋە خۇشبۇي چېچەكلىرىدۇر. بىز كېيىنكى ۋاقىتلاردا بۇ چېچەكلەرنى تېخىمۇ جۇلالاندۇرۇپ، ۋايىغا يەتكۈزۈپ، ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بۇ شېرىن سۆزلەرگە «ھېسام چاقچاقلرى» دەپ چىرايلىق نام بەردۇق. خەل - قىمىز بۇ چېچەكلەرنى ئەتۋارلاپ قۇلىقىغا قىستى. مانا بۇ، بىر ئىنساننىڭ ھايات يولىدا كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقىغا خەلقىنىڭ بەرگەن كاتتا مۇكاپاتىدۇر. ھېسام قۇربان ئاكا بۇنىڭدىن شادلانسا، پەخىرلەنسە ئەرزىيدۇ.

مۇشۇمۇدەك ئوغلغا ئىچى ئاغرىپ، باغرى ئۆرتەنمەكتە ئىدى.

ھېسام ئانىسىنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ، كۆزلىرىنى دەررۇ چوڭ ئاچتى ۋە:

— قە... قەندەل ساتمەنما؟— دەپ سورىدى.

ئوغلنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ، ئانىنىڭ يۈرىكى تېخىمۇ ئېچىشىپ كەتتى. سېنىڭغا سالغان ياغلىقنىڭ ئۇچىغا كۆز-لىرىنى سۈرتكىنچە:

— بالام، يا قەندەل، يا تاڭگا، پەشمەك ساتارسەن، ئىشقىلىپ ئۆينىڭ چاي- تۇزىغا بولسىمۇ ئارا بولغىن. دا- داڭمۇ مۇنداق ياتتۇرمەس، ئايغىدىن شامال ئۆتۈپ قا- لار. داداڭ ئىش- ئوقەتكە كىرىشىپ كەتسە، سېنى مەد- رىسىگە ئاپىرىپ بېرىدۇ.

ھەسەلخان سۆزىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، ھېسامنى باغرىغا تارتتى.

ھېسام يېشىغا ۋە مەجەزىگە يارىشا لايىق شوخلۇقى، شەيتانلىقى بىلەن چاڭلىداپ سۆزلەپ، ئانىسىنى كۈلدۈ- رۈۋەتتى:

— ئاپا، مېنى مولۇتقا ئوخشاش ساتىدىغان قەندەل- لىرىنى ئۆزى شورۇۋېلىپ ساتىدۇ دەپ يىغلاۋاتسەنغۇ دەيمەن، بولدى، ئىشەنمىسەڭ ئەمەس پەشمەك ساتاي. ئانا چىن كۆڭلىدىن كۈلۈپ كەتتى. ئۇنىڭ بۇنداق كۈلمىگىنىگە خېلى ۋاقتلار بولغانىدى.

قۇربان تېرىچى ئوغلغا ئەپلىك قىلىپ تەنزە ياساپ بەردى. شەھەر ئىچىدىكى ئابلېكىم دېگەن كۆپلەرگە مەشھۇر قەندەلچى بىلەن كېلىشىپ، ھېسامغا ھەر كۈنى يا پەشمەك، يا تاڭگا، يا بولمىسا قەندەلنى نۆۋەتلەشتۈرۈپ، نېسى بېرىدىغانغا پۈتۈشتى. ئەمدى سۇ دەرۋازىنىڭ كو- چىلىرىدا ھېسامنىڭ ئىنچىكە ئاۋازى ئۈزۈلمەي ياڭراپ تۇرىدىغان بولدى.

— ئاۋۇ تاڭگاچى بالىنىڭ چىرايى ئەجەب تونۇشقۇ، كىمىنىڭ ئوغلى ئۇ؟— دەپ سورايتتى بەيتىلا مەسچىتى ئالدىدا ئۇزۇن ياغاچ ئورۇندۇقتا ناماز پېشىنى كۈتۈپ ئولتۇرغان قېرىلاردىن بىرى ئالىقىنى ماڭلىيغا سايۋەن قىلىپ.

— مۇنۇ قۇناخۇن تېرىچىنىڭ ئوغلى بولمامدۇ، ئوخشاپ تۇرغىنىنى كۆرمىدىڭمۇ؟

— ۋاھ، چوڭ بولسا ھاپىز بولامدۇ نېمە بۇ بايقۇش، ئاۋازىنىڭ سزلىقىنى قارا!

خۇددى مەسچىت ئەھلىنىڭ باھاسىنى تەستىقلىغاندەك سەل نېرىدىن ھېسامنىڭ نەيدەك ئاۋازى ياڭرايتتى.

ھېسام قۇرباننىڭ ھايات يولى بىر خەلق سەنئەتكا- رىنىڭ ئۆمۈر شەجەرىسى. بۇ يولغا شۇ ۋادىدا ياشاپ ئۆتكەن بىر ئەۋلادنىڭ تارىخى، كەچۈرمىشلىرى، دەرد- مۇڭلىرى، قۇۋانچلىرى، ئەپسۇسلىرى... سىڭگەن. شۇ نۇقتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، نار مەندە ھېسامنىڭ چاقچاق- چىلىق ھاياتى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى، جۈملىدىن، ئىلى چاق- چاقچىلىقىنىڭ تارىخى؛ كەڭ مەنىدىن ئېيتقاندا، ھېسامنىڭ ئەگرى- توقاي، رەڭگارەڭ ھاياتى خەلقىمىز تارىخىي كەچۈرمىشلىرىنىڭ بىر يان كەسمە كۆرۈنۈشى، ئەلۋەتتە! دەرۋەقە، ھېسام قۇرباننىڭ ئۆزىنىڭ چىرايىدىكى يول- يول، چوڭقۇر قورۇقلىرىغا ئوخشاش ئەگرى- تو- قاي، مول مەزمۇنلۇق، ئۆزگىچە قىسمەتلىك، شۇنداقلا، كۆپلەرگە سىرلىق بىلىنىدىغان ئۆمۈر بايانى ھەققىدىكى ھېكايىمىزنى باشلايدىغان ۋاقىتىمىز بولۇپ قالدى. بىزنىڭ ئاساسلىق ئوقۇرمەنلىرىمىز بولغان بالىلار، ئۆسمۈرلەر، ياشلار زور قىزىقىش ۋە ئىشتىياق بىلەن بۇ قىزىق، ئۆز- گىچە كەچۈرمىشلەرنى بېرىلىپ ئوقۇۋاتقىنىدا، بەلكىم قايسدۇر بىر چاقچاق مەستانىسى، چېچەنلىك ۋارىسى بىز بىلەن بىرگە ياشاۋاتقان ھېسام ئەپەندىگە بۇ كىتاب توغ- رۇلۇق يېڭى خەۋەر يەتكۈزەر ياكى بولمىسا ئۇنىڭغا بۇ كىتابتىن بىر نەچچە بەت ئوقۇپ بېرەر، ھېسامنى يېڭىدىن يېڭى سوتالارغا كۆمەر. شۇنداق بولىدىغان بولسا، بىز ئۇ ئەقىللىق ئوقۇرمەنگە خۇشاللىق بىلەن بارىكالا ئېيتىمىز!

1- باب. ناغرىخاندا

ئالدىنقى يىلى غۇلجا شەھىرىدە قىش تولىمۇ قاتتىق كەلدى. دەل مۇشۇ قىشتا قۇربان تېرىچىگە قاتتىق سو- غۇق ئۆتۈپ، يېتىپ قالدى.

قۇربان تېرىچى ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلى، بالىل- رى ئارىسىدا ھېسامدىننى خەت- ساۋاتلىق قىلىپ ئۆس- تۈرۈش مۇددىئاسىنى كۆپتىن بېرى كۆڭلىگە پۈكۈپ يۈ- رەتتى. ئويلىمىغاندا ئۆپكەسىگە سوغۇق ئۆتكۈزۈۋېلىپ، داۋاسىز، شىپاسىز خېلى ئۇزاق يېتىپ كەتتى. «يېتىپ يېگەنگە تاغمۇ توشىماس» دېگەندەك، ئىش- ئوقەتتىن قېلىۋېدى، تۆت كۈندىلا تاغارنىڭ تۈۋى كۆرۈنۈپ قال- دى.

— ھېسام بالام، مۇنۇ داۋۇتنىڭ سەنچىلىك ئوغلى، ئاغىنەك مولۇت قەندەل سېتىپ ئۆيىگە خېلى پۇت- قول بولۇپ يۈرىدۇ، داداڭ ئاغرىق، سەن بولساڭمۇ ئانچە- مۇنچە مىدىرلاپ تۇرامسەنكى،— دېدى ھەسەلخان بىر كۈنى. ئانا ئاغزىدا شۇ گەپنى قىلغىنى بىلەن، ئويۇن با- لىسى بولغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە تەندۇرۇس بولمىغان

M
I
R
A
S

كېچىچە ھېسام ئاغرىپ چىقتى. ئۇنىڭ قورسىقى كۆ-
پۇپ، كۆڭلى ئېلىشاتتى. ئاغزىدىن شال ئاقتى. تاغغا
ئىسسىق كەلگەچ پۈتۈن بەدىنى قىزىپ چىقتى. ئانا ۋاي-
سىغىنىچە ھېسامنىڭ ئەتراپىدا پايپىتەك بولاتتى. بالىنى
تۇزدا، ئادراسماندا ئاشلاپ، ئۆزى ھەدەپ ئەسنەيتتى.
ھېسام ئىككى كۈن ئاغرىپ ياتتى. قەي دورىسى ئىچىپ،
ھەمەل قىلدۇرۇپ، ئاران ياخشى بولدى. ئاغىچە قۇربان
تېرىچى ئەھۋالنىڭ تېگىگە يېتىپ قالغانىدى. ئۇ يۆتىلىپ
تۇرۇپ ھېسامنى بىر مۇنچە كايىدى.

ھەسەلخان ئەھۋالنى ئۇققاندىن كېيىن خاتىرجەم بو-
لۇپ قالدى.

— جېنىم بالام، مۇنداق قىلىپ تاغغا ساتالمىغۇدەك.

سەن، ئەمدى يېمەيدىغانراق كىرىسەن سات،— دېدى.
يۆتىلىپ ئولتۇرغان قۇربان قىزىقچىمۇ، ئاغرىقتىنمۇ
كۆرە دادىسىنىڭ غەزىپىدىن قورقۇپ بۈگۈنكى (كات)
تۈگۈلۈپ ياتقان ھېساممۇ كۈلۈۋەتتى. ھېسام شۇ پېتى
ئۇدا ئىككى قىش تاغغا، پەشمەك، يازدا ئالما، كۆممىقوناق
ساتتى. ئاغىچە قۇربان ئاكا كىچىككەنە ياخشى بولۇپ
قىلىپ، تېرە بازىرىغا قاتناشقا باشلىدى. ھېسامنى بولسا
ئۆزى قولىدىن يېتىلەپ مەدرىسىگە «گۆشى سىلەرنىڭ،
ئۇستىخنى مېنىڭ» دەپ ئاپىرىپ بەردى.

بەيتۇللا مەدرىسىدىكى بەش يىللىق ئوقۇش جەري-
ندا ھېسامغا ئەڭ تەسىر قىلغان، دىققىتىنى تارتقان ۋە
ۋۇجۇدىنى تەلپۈندۈرگەن نەرسە — ناغرا. ئوقۇغۇچىلىق
يىللىرىدا ناغرا چېلىشقا خۇمار ۋە مەپتۇن بوپقالغانىدى.
بەلكىم بۇ ئۇنىڭ سەبىي ۋۇجۇدىدا ئېقىۋاتقان سەنئەت
تۇيغۇلىرىنىڭ ئىپادىسى ۋە ئىنكاسى بولسا كېرەك.

ئۇ زامانلاردا غۇلجا شەھىرىنىڭ ئۈچ يېرىدە چوڭ
ناغرىخانا بولۇپ، بەيتۇللا، قارا دۆڭ، نۇر ئاقساقال مەس-
چىتىلىرىدىن ئىبارەت ئىدى. بەيتۇللا مەسچىتىنىڭ ئالدى-
دىكى ناغرىخانا ھەممىدىن بەكرەك مەشھۇر بولىدىغان.
ناغرا رامزان ئايلىرىدا پۈتۈن بىر ئاي چېلىناتتى. كىشىلەر
زوغا ناغرا ئاۋازىنى ئاڭلاپ تۇرۇشاتتى. ئۈچ ناغرىخانا-
نىڭ ناغرىچىلىرى بىر ئاي بەيگىگە چۈشەتتى. ھېسام شۇ
قايناق مۇھىتتا چوڭ بولغاچقا ۋە بىر نەچچە يىل مەدرىسە
بىلەن تۇتاش ناغرىخاندا يۈرۈپ، سەبىي يۈرىكىنىڭ
دۈپۈلدەشلىرىنى ناغرا پەدىلىرى بىلەن قوشۇۋەتكەچكە
ناغرىغا بولغان ئىشتىياق ئۇنى ناغرىچىلار تۇرىدىغان
سىرلىق پەشتاققا ئېلىپ چىقتى. ئۇنى ئېلىپ چىققۇچى ك-
شى دەل ئىمىن ئەپەندى ئىدى.

روزا كىرىشىگە ئىمىن ئەپەندى يىلدىكىدەك ئالدىراش

— شەكەرى پەشمەك، بەش تىيىنغا بىر!
ئۇ زامانلاردا غۇلجا شەھىرىنىڭ كۆپلىگەن كوچىلىرى،
جۈملىدىن، بېدە بازار، سۇ دەرۋازا، تۆت كوچىلار ئەتىياز
پەسلىدە كۆرمىسە ئىشەنمىگۈدەك دەرىجىدە پاتقاقچىلىق
بولۇپ كېتەتتى. مۇبادا، بۇ كوچىلاردا ھارۋا مېڭىپ قال-
غۇدەك بولسا، خادىكىنىڭ ئالدى چاقىلىرى پۈتۈنلەي،
كەينى چاقىلىرى ئولتادىن يۇقىرى، ئات بولسا قۇرسىق-
غىچە پاتقاقتا قالاتتى. بۇنداق چاغلاردا يولۇچىلارنى يول-
نىڭ بۇ قېتىدىن ئۇ قېتىغا ھاپاشلاپ ئۆتكۈزۈپ بۇل تا-
پىدىغانلارمۇ بولاتتى. بالا ھېسام ئەنە شۇنداق پاتقاقچە-
لىق كوچىلارنى ئايلىنىپ تاغغا، پەشمەك سېتىپ، ھالىدىن
كېتەيلا دەيتتى.

بىر كۈنى ھېسام كوچىلارنى يېرىم كۈن ئايلىنىپمۇ
زادىلا تاغغانى ساتالمىدى. ھەر كۈنى ھويلا — ھويلار-
دىن چىقىپ تاغغا سېتىۋالدىغان ئۇششاق بالىلارمۇ كۆ-
رۈنمەيتتى. ئىچى پۇشقان ھېسام بىر كوچىدىن چىقىۋېتىپ،
پاتقاققا مىلىنىپ ياتقان پۇلنى كۆرۈپ قالدى. پۇل خېلى
جىق، تەنزىدىكى جىمى تاغغانى سېتىۋالغىلى بولاتتى.
ئىتىك ئۇيان — بۇيانغا قارىۋېتىپ، ھېسام ئېڭىشىپ پۇلنى
ئالدى. يۈرىكى سوقۇپ كەتتى. كالىسىدىن بىر پەستە بىر
مۇنچە خىياللار كەچتى. كېيىن چىرايدا ئىللىق كۈلكە
ئەكس ئەتتى.

ھېسام ھېلىقى پۇل تېپىۋالغان كوچىغا قايتىپ، خېلى
ئىچكىرىلەپ كىرىدە، ئادەمسىز بىر ھويلىنىڭ ئالدىدىكى
تاش ئورۇندۇقتا ئولتۇردى. كېيىن ئۆز — ئۆزىگە پاراڭ
قىلدى:

— ھېسام، تاغغا يېڭىڭ بارمۇ؟

— بار.

— پۇلۇڭ بارمۇ، تاغغا ئالامسەن؟

— پۇلۇم بار، ئالمەن.

— نەچچىلىك ئالمەن؟

— ھەممىسىگە ئالمەن.

ھېسام تېپىۋالغان پۇلنى تەنزىنىڭ چېتىگە قويدى.
ئۆزى لاي قوللىرى بىلەن تەنزىدىكى تاغغانى بىر — بىر
ئېلىپ ئاغزىغا سالغىلى، مەززە قىلىپ كورۇسلىتىپ يېڭىلى
تۇردى.

ھېسام ئۆيىگە كۈندىكىدىن خېلىلا بالدۇر قايتىپ
كەلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە تەنزىمۇ قۇيقۇرۇق ئىدى. ھە-
سەلخان خۇشاللىنىپ ھەم ھەيران بولۇپ سورىدى:

— ۋىيەي بالام، بىردەمدىلا سېتىپ بولدۇڭما، ھەم-
مىسىنما؟

داپ كەتكىچە سۈرتۈلگەن سۈننىنى ئاغرىغا توغرىلاپ بىر قىسما ھەرىكەتلەرنى قىلىپ كۆرۈۋاتاتتى. ئىمىن ئەپەندى ناغرىچىلار بىلەن ئۇنى - بۇنى پاراڭلاشقاندىن كېيىن، كۆزلىرىنى پارقىرىتىپ چەتتە تۇرغان ھېسامنى كۆرسىتىپ: - مۇنۇ ناغرا ئاشقىنى يېنىڭلارغا قوشۇۋېلىڭلار، يېمەك - ئىچمەك ئۆزىدىن، ئايلىقى يوقسەنوم - دېدى. ھېسام قىزىق پاراڭغا كۈلۈۋېتەيلا دەپ تۇراتتى، ئىمىن ئەپەندى سۇنايچىغا گەپ قىلدى.

- بۇنىڭ دادىسىنى تونۇيسەن مەتكېرىم، ھېلىقى قۇربان تېرىنچىچۇ، ئاكا - ئۇكا قىزىقچىلارنىڭ بىرى. مەتكېرىم سۇنايچى سۈننىنى پىر - پىر پىرقىرىتىپ، كۆزلىرىنى ئالاق - جالاق قىلدى ۋە:

- ناغرا چالامسەن ياكى سۇنايمۇ، ھەي، سۇناي چالساڭ ئوسۇرۇپ قويسەنغۇ دەيمەن، - دېدى. بۇنى ئاڭلاپ ناغرىچىلار كۈلۈشۈپ كەتتى. ھېسام ئوچۇق - يورۇق بۇ كىشىلەرنى ياقىتۇرۇپ قالدى.

ئىمىن ئەپەندى ھېسامغا ھەر خىل ناغرا ۋە دۇمباق - لارنى بىر - بىرلەپ تونۇشتۇردى. قولىقىدىكى ناغرا چوكسى بىلەن ناغرىلارنى تاڭ - تۇڭ ئۇرۇپمۇ قوياتتى. مۇنۇ باش ناغرا، بۇنى ئەڭ ئۈستىسى چالدى، مۇ - نۇسى ئوتتۇراىچى ناغرا، ماۋۇ ئاياغ ناغرا. سەن ئىشنى دۇمباقتىن باشلا، ھەي سەلەي، مۇنۇنىڭغا دۇمباقنىڭ قارىغىدىسىنى بىر كۆرسىتىۋېتە!

- سەلەي ئىسەملىك ياشقىنا بالا ئاياق ناغرا ئالدىدىن قوپمايلا قولغا توم تاياقنى ئېلىپ دۇمباقنى شۇنداق تا - راڭشىتۋەتتىكى، ھېسامنىڭ كۆزلىرى چەكچىيىپ كەتتى. سەلەينىڭ ياردىمىدە ھېسام دۇمباق ئۇرۇشنى بىردەم مەشىق قىلدى. ئىپتار ۋاقتىمۇ يېقىنلاپ قالغانىدى. ناغ - رىچىلار جىددىيلىشىپ ئۆز ئورۇنلىرىغا جايلاشتى. ئاڭغىچە دۇمباقنىڭ ئىگىسىمۇ پەيدا بولدى. ھېسام چەتكە ئۆتۈپ ئولتۇردى.

ھېسام بۇ كۈنى ئۆيگە خېلىلا كەچ قايتتى. ئىپتارلىق ئۆگرە قازاندا مۇزلاپ قالغانىدى. ھېسام مۇزدەك ئۆگ - رنى شالاپلىتىپ ئىچكەچ ئۆكلىرىغا بۈگۈنكى ئىشلارنى ھەۋەسلىنىپ سۆزلەپ كەتتى. ھەسەلخاننىڭ «ئوغلۇم بال - دۇر يات» دېگىنىگە قارىماي ئۆيدىكى ھەممە نەرسىلەرنى بىردىن ناغرا قىلىپ چېلىپ چىقتى. ھەتتا ئىنسى ھەسەل - جاننىڭ دۈمبىسى، بۆشۈكتە ياتقان سىڭلىسىنىڭ بۆشۈك تۇتقۇچىلىرىنىمۇ چېلىۋەتتى. ئۇ كېچىچە چۈشە ناغرا چېلىپ چىقتى. تېخى باش ناغرىنى چېلىۋاتقىدەك - مەش، مەتكېرىم سۇنايچىنىڭ ئورنىدا ئىمىن ئەپەندى باشلىرىنى

بولۇپ كەتتى. ئۇنىڭ مەكتەپتىكى دەرس ئۆتۈش ۋەزىپە - سىدىن باشقا، ناغرىخاندا ناغرا چېلىش مەشغۇلاتىمۇ بار ئىدى. شۇ ئالدىراشچىلىقلار ئارىلىقىدا ئۆزىنىڭ بىر ئو - قۇغۇچىسىنىڭ ناغرىخانا تەرەپكە پەرۋانە بولۇپ يۈرگە - نىنى، سىنىپتىمۇ جىلتىسىنى ناغرا قىلىپ، ئىككى قولىنىڭ ناغرا پەدىلىرىگە ئويىناپ ئولتۇرغىنىنى بىر نەچچە قېتىم كۆرۈپ قالدى.

- ھە ھېسام، ناغرا چالغىڭ كېلىۋاتامدۇ؟ - سورىدى ئىمىن ئەپەندى بىر قېتىم. ئۇنىڭ ئاۋازى تورۇڭ - تورۇڭ چىققىنى بىلەن، كۆڭلى يۇمشاق ئىدى.

ئۇستازىنىڭ سوئالىغا ھېسام ئۆزىمۇ سەزمەي باش ھەرىكىتى بىلەن «ھەئە» دەپ جاۋاب بېرىۋەتتى. ئىمىن ئەپەندى دىدىل بالىلارنى ياخشى كۆرەتتى. ھازىر دەرس ۋاقتىدا بولغاچقا قاپقىنى ئانچە ئاچمايلا:

- ساۋاق تۈگىگەندە ئۆيۈڭگە كەتمەي مېنى ساقلاپ تۇر، ئەمدى ساۋىقىغا قارا! - دېدى.

بالىلار ئىمىن ئەپەندىگە ئەگىشىپ چۇرقىراشقىنچە ئەبجەت يادلاشقا باشلىدى. ھېسام مۇسابىقىنىڭ كەينىدە قالغان يۈگۈرۈش تەنھەرىكەتچىسىدەك بالىلارغا ئاران - ئاران يېتىشكىنچە كۆڭلىدە «مۇئەللىم دەرىستىن كېيىن كەتمەي تۇر دەيدا، ناغرا چالغۇزارمۇ ياكى كۆك چۈپۈك بىلەن دۈمبەمدە ناغرا چالارمۇ» دېگەننى ئويلىماقتا ئى - دى.

ھېسام ساۋاقتىن يېنىپ، جىلتىسىنى قۇچاقلغىنىغىچە ناغرىخانا پەشتىقىنىڭ يان ياغىچىغا يۆلىنىپ ئىمىن مۇ - ئەللىمنى ساقلاپ تۇردى. ئۇ مۇئەللىمنىڭ ھەر كۈنى مۇشۇ ۋاقتىدا بىرەر كىتاب بىلەن قوشۇپ ئىككى تال ناغرا چو - كىسىنى قولتۇقىغا قىستۇرغىنىچە بۇ يەردىن ئۈستىگە چى - قىدىغىنىنى بىلەتتى. دېگەندەك، ھايال ئۆتمەي ئىمىن ئە - پەندى پەيدا بولدى.

- راست، ناغرىغا ئىشقىڭ چۈشۈپ قاپتۇ جۇمۇ، كەت - مەي ساقلاپسەن. «دەردى يوق كېسەك، ئىشقى يوق ئې - شەك» دەپ... - ئىمىن ئەپەندى ئۆز - ئۆزىگە سۆزلەپ، ھېسامغا قارىمايلا پەشتاققا كۆتۈرۈلدى. پەقەت ئۇنىڭ يېنىدىن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ «جۈر» دەپ قويدى. كۆڭلى تىنغان ھېسام ئىمىن ئەپەندىگە ئەگەشتى. يۈرىكى ھاي - جاندىن دۇپۇلدەيتتى.

ناغرىخاندا ناغرىلار رېتى بىلەن قاتار تىزىۋېتىلگەن، بىر نەچچە كىشى تايماقلىرى بىلەن ئۇ بۇ ناغرىغا ئۇرۇپ زىل، بوم ئاۋاز چىقىرىپ مەشىق قىلماقتا. قويۇق چاچلە - رىغا دوپپىسىنى باستۇرۇپ كىيگەن قىزىلىۋز ئادەم ۋالىد -

M
I
R
A
S

تېرىچى بىلەن ھەسەلخان چوڭ پەرزەنتى ھېسامدىننىڭ قۇت-لۇق بەيتۇللا مەسچىتىنىڭ پەشتىقىدا ناغرا چالغانلىقىنى مەھەللىداشلاردىن ئاڭلاپ، بەيتۇللا تەرەپكە يۈگۈرەشتى. پەشتىكى لۆمىشكەن ئالىمان ئىچىدە تۇرۇپ ئۇلار يۇقىرىغا، ھەممە ئادەم قاراۋاتقان ناغرد-خانا پەشتىقىغا شادلىق ياشلىد.

ھەر تەرەپكە ئوينىتىپ سۇناي چالارمىش.

ئەتىسى سەھەردە يەنە ناغرا ئاۋازى شەھەر ئىچىنى قاپلىدى. ساۋاق ۋاقتىدا ھېسام ناغرىنىلا ئويلاپ ئولتۇردى. تەلىيىگە چۈشكەچە ئىمىن ئە-پەندى دەرس ئۆتكىلى كىرمە-دى.

بىر قانچە ئايلاغىچە ھې-

رى خىرەلەشتۈرگەن كۆزلىرىنى تىكەتتى.

2 - باب. مەشرەپتە

ھاشىر خەلىپىتىم زامانىسىنىڭ ئوقۇمۇشلۇق، ئىلغار بىكىرلىك زىيالىيلىرىدىن بىرى بولۇپ، كىيىم - كېچەك مەدەنىيىتىدىمۇ ئۆزگىچە يول تۇتقان ئادەم ئىدى. بولۇپمۇ ئۇچىسىدىكى يالاڭ پەلتوسى كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى ئالاھىدە تارتىپ تۇراتتى. بىر كۈنى مەدرىسە دەرىۋازىسى ئالدىدا كەڭ - كەڭرى، ئالدى ئېچىقلىق بۇ پەلتونىڭ ئە-چىگە بىر بالا ئوق ئاتقانداك يۈگۈرۈپ كەلگىنىچە كىرىپلا كەتتى. خىيال بىلەن كېلىۋاتقان خەلىپىتىم تاسلا قالدى كەينىگە ئوڭدا چۈشكىلى.

— ھوي، سەنمىدىڭ ھېسامدىن؟ — ھاشىر خەلىپىتىم پەلتوسىنىڭ ئىچىدىن «تۇتۇپ» چىققان 12 ياشلاردىكى ئورۇق، كۆزلىرى چاقناپ تۇرغان بالغا كايىش نەزەرى بىلەن تىكىلدى، — ھە، سادىن ئۆركىگەن چۈجىدەك نەگە قاچماقچىدىڭ؟

ھېسام خەلىپىتىمنىڭ ئامبۇردەك قوللىرى بىلەن چىڭ قىسقان بىلەكلىرىنى بوشاتماقچىدەك يۇلقۇنۇپ تۇرۇپ، ئۇستازىنىڭ كۆزلىرىگە ئەيىمىنىپ قارىدى.

— كەپ قىل، خوش؟

— ئاۋۇ... چوڭ سىنىپ بالىلىرى قىزىقچىلىق قىلىپ بەر دەپ ... بولمىسا شارابارىڭنى سالدۇرۇۋېتىمىز دەيدۇ. ئاڭغىچە بالىنىڭ قولىنى بوشاتقان خەلىپىتىم ھېسامنىڭ ئاخىرقى گېپىدىن ئۆزىنى تۇتالماي كۈلۈپ تاشلىدى.

— بۇنى قارا، سېنى بوزەك قىپتىدە ئۇلار، كىملىرى شۇ؟

ھېسام يەرگە قارىدى. جان دەپ ئىسىملىرىنى دەپ بېرەتتىغۇ، لېكىن ئەقىللىق بالا كېيىنلىكىنى ئويلىدى.

ھاشىر خەلىپىتىم يېشىغا قارىغاندا سۆزلىرى پىششىق، كىيىملىرى قىزىقلا، كەڭ، ئۇزۇن شاراباراغا ماسلاشمىغان تار، قىسقا كەمزۇلى ۋە رېڭى ئۆڭگەن، باش كىيىملىك

سامنىڭ ئەس - يادى ناغرا چېلىشتىلا بويقالدى. تۇۋى تېپىلگەن ئىككى قاتالتر چىلەكنى تېپىپ كېلىپ، ھويلى-سىنىڭ بىر بۇلۇڭىغا دۈم قىلىپ قويۇۋالدى. تېۋىلىقىدىن يۈنۈپ، قىر چىقىرىپ بىر جۈپ ناغرا چوكسىمۇ ياساۋال-دى. ئەمدى ئەتە - ئاخشاملىرى ئۇنىڭ ئەمىلى ناغرا پە-دىلىرىگە مەشىق قىلىش بىلەن ئۆتەتتى. بىرلا ئاڭلىغاندا، لارغا جىمى ناغرا پەدىلىرى بىر خىلدەك بىلىنگىنى بىلەن، ئەمەلىيەتتە ھەر بىر پەدىنىڭ رىتىم، تاكتىلىرى بىر - بىرىگە ئوخشمايتتى. شادىيانە بىلەن سەنەمنىڭ، مۇشاۋرەك بىلەن سەھەرىيانىڭ بىر - بىرىدىن پەرقلەندىغانلىقىنى ناغرا چالغۇچىلار ۋە زېھن قويۇپ تىڭشىغانلار چۈشە-نەتتى. تېخى ھەر بىر چوڭ پەدىلەرنىڭ چوڭ - كىچىك سەلىقلىرى، چۈشۈرگىلىرى بولاتتى. بىر يۈرۈش ناغرىدا ئالتە ناغرا، بىر دۇمباق، بىر سۇناي بولۇپ، بىر - بىرىگە ماسلاشقىنىدا ئاجايىپ ئۆركىستىر ھاسىل بولاتتى. كۆپ ئۆتمەي زېرەك ھېسام بۇلارنىڭ ھەممىسىنى بىر - بىر بىلىۋالدى. ئۇ جۈمەلىك دەم ئېلىش كۈنلىرى قارا دۆڭ، نۇراخۇن ئاقساقال ناغرىخانلىرىغىمۇ بېرىپ، ئۇ يەردىكى ناغرا ئۇستىلىرىنىڭ چېلىش ئالاھىدىلىكلىرىنى كۆزەتتى. توغرىكۆۋرۈكتىكى ئىسمائىل پەشەرنىڭ ناغرا ئۇرۇشى قارا دۆڭدىكى توختىنىيازنىڭكىگە ئوخشمايتتى. خۇددى بىر خىل، ئوخشاش تەمبۇرنى چالغان ئىككى تەمبۇرنىڭ سىيرىش، چېكىش، ناخۇل ئۇرۇشلىرى، مۇخى ئوخشىمە-غاندەك، ھەر قېتىم دۇمباق چېلىپ، ياندىكى ناغرىچىلارغا ماسلاشقىنىدا، ئۇ كۆڭلىدە بىر دەم باش، بىردەم ئورتا ياكى ئاياغ ناغرىنى ئۆزى چالغاندەك ھېس قىلىپ، ھەر خىل ئۇسۇلدا چوڭا ئۇرۇشنى خىيالەن مەشىق قىلاتتى. قۇربان ھېيتنىڭ ئالدىدىكى راست ئايەم كۈنى (ھارپا كۈ-نى) ئۇ ئىمىن ئەپەندىنىڭ ئىجازەت بېرىشى بىلەن ئاياق ناغرىنى چالدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ھېسام غۇلجىدىكى ناغرىچىلار قاتارىغا ئۆزلۈكىدىنلا قېتىلىپ قالدى. قۇربان

2006.4

يەتتە يىل ئوقۇيدىغان بالا بويقالما دەيسىز - دە!
خەلىپىتىم بۇ دورەمەمۇ كۈلۈپ كەتتى.

— ھاي ھېسامدىن، ھېسامدىن! — دېدى ئۇرغۇلردىن.
نى ۋايىغا يەتكۈزۈپ ۋە قۇۋۋەتلىك بارماقلىرىدا ھېسام.
نىڭ بېشىغا چەكتى، — مۇنۇ كاللاڭ بوش كاللا ئەمەسكەنە
سېنىڭ!

شۇ سۆھبەت ھاشىر خەلىپىتىمگىمۇ، ھېسامغىمۇ چوڭ
تۈرتكە بولدى. شۇ چاغلاردا مەدرىستە ئوقۇغۇچىلاردىن
تەشكىللىنىپ، مۇئەللىملەر يېتەكچىلىك قىلىدىغان سەنئەت
كۇرۇشىكى ئىش باشلىغانىدى. ھېسامنىڭ يادىدىكى شۇ
يىللاردا ئىلى مەدرىسدە ئىلىم تەھسىل قىلغانلار ئارىسىدا
كېيىن ئەلگە مەشھۇر سازەندە، مۇقامچى، ناخشىچى بولۇپ
يېتىلىپ چىققانلار خېلى كۆپ بولىدىغان. زىكرى ئەلپەتە.
تاغا ئوخشاش يىتۈك سەنئەتكارلار مۇشۇلارنىڭ مىسالى.

سەنئەت كۇرۇشىدىن باشقا ھەرقايسى سىنىپلاردىمۇ
ئوقۇغۇچىلار پات - پات تۈرلۈك ئويۇنلارنى تەييارلايتتى.
نومۇرلارنىڭ تۈرى ۋە مەزمۇنى خىلمۇخىل، دۇتار، تەمە -
بۇر، ئىسكىرىپىكا، داپ بىلەن خەلق ئاھاڭلىرى چېلىناتتى
ۋە شۇنىڭغا مۇناسىپ ناخشا - ئۇسسۇللار ئېلىپ چىقاتتە.
تى. ھېسام ئوقۇيدىغان سىنىپتا نۇرمۇھەممەد ئىسىملىك
ئوقۇغۇچى بولۇپ، ئايالچە كىيىنىپ ئۇسسۇل ئوينىيدىغان
بولسا ھېچكىم ئۇنى ئوغۇل بالىكەن دېمەيتتى. مۇئەللىم -
لەرمۇ، ساۋاقداشلارمۇ ئۇ بالىنىڭ ئۇسسۇلىغا زوقمەن.
دەرس ئارىلىقلىرىدا ئاجايىپ لاتاپەتلىك ئۇسسۇلنى نۇر -
مۇھەممەد ئىجراسىدا كۆرۈپ، ھەيرانلىقتا تاڭلايلىرىنى
چېكەتتى. نۇرمۇھەممەد قورقۇمسىز، چەبەدەس بالا ئىدى.
ھېسام بىلەن ياخشى ئۆتەتتى. تەپكۈچ ئوينىغانلاردا، مەدە -
رىس ئىچىدىكى خالىسانە ئەمگەكلەردە ئۇ ھېسام بىلەن
بىرگە بولۇۋالاتتى. چۈنكى نۆۋىتىدە ئۇمۇ ھېسامنىڭ قە -
زدىق گەپلىرىگە ھېرىسمەندى. بىر قېتىملىق ئويۇن تەيدە -
يارلاشتا ھېسام شەگەننىڭ، نۇرمۇھەممەد دوتەينىڭ رو -
لىنى ئالدى. ھەر ئىككىلىسى رولى قالىنس جانلىق ئېلىپ
چىققانىدى. بولۇپمۇ ھېسام شەگەننىڭ دوتەيگە خۇشامەت
قىلىدىغان يېرىنى قىزىقچىلىق مەجەزىگە يارىشا تولىمۇ
كۈلكىلىك ئېلىپ چىقىپ بالىلارنى نازا كۈلدۈرۈۋەتتى. ئۇ
ھەر قېتىم ئۇششاق چامداپ، پەي - پەي ئېتىپ، ئىرغاڭ -
شىغىنچە يەلبۈگۈچ ئوينىتىپ ماڭغىنىدا ئەتراپتىكىلەر پا -
راق - پاراق كۈلۈشەتتى. ھېسامنىڭ چىرايىدىكى ئۆزگە -
رىشلەر شۇنداق تېز ئالمىشانتىكى، تەڭتۇشلىرىدىن ھېچ -
قايسىسى ئۇنىڭ بۇ ئالاھىدىلىكىنى دورىيالىمايتتى.

ھېسام خۇشامەت كۈلكىسىنى كۈلۈپ، ئۇششاق چام -

خۇسۇسىيىتىدىن باشقا پومزەك، تەپكۈچ، «پاق - پاق»
روللىرىنىمۇ ئۆتەيدىغان مانچىستىر دوپپىسى پۈكلىنىپ،
مايلىشىپ، يىرتىلاي دەپ قالغان ھېسامغا كۈلۈمسىرىگە -
نچە سەپسالدى. باشقىلاردىن «قۇربان تېرىچىنىڭ چوڭ
ئوغلى دادىسىنىڭ مەجەزىنى كىيىپلا چىقىپتۇ، تىنماي قە -
زىقچىلىق قىلىپ يۈرىدىكەن، گەپ سۆزلىرىمۇ بۆلەكچە -
لا» دەپ ئاڭلىغانىدى. مەدرىستىمۇ دائىم ھېسامنى بالىلار
ئورۇۋېلىپ، پاراق - پاراق كۈلۈشۈۋاتقىنىنى نەچچە قېتىم
كۆرگەن.

خەلىپىتىمنىڭ كەيپى بۇگۈن خۇش ئىدى. ئۇ ھېسامنىڭ
بىلىكىدىن تۇتۇپ ئۇنى دەرۋازىدىن كىرىشتىكى ئوك تە -
رەپكە ئورنىتىلغان ياغاچ ئورۇندۇق يېنىغا ئېلىپ كەلدى.
ئۆزى ئولتۇرىدىغان يېرىنى پۈۋلۈپتېپ جايلىشىۋالدى،
كېيىن ھېسامغا قارىدى.

— مۇنۇ يەردە ئولتۇر، قېنى، خەققە دەپ بەرمىگەن
قىزىق گەپلىرىڭنى ماڭمۇ دەپ بەرمەمسەن؟

ھېسام ئۇستازىنىڭ كۆزىگە قاراپ، جىم تۇرۇپ قال -
دى. مەدرىستىكى ئوقۇغۇچىلار بۇ رەتلىك كىيىنىپ يۈردە -
يدىغان، كەمسۆز مۇئەللىمدىن ئەيمىنەتتى.

— گەپ قىلمايسەنغۇ، تارتىنىۋاتسەن - ھە؟ خوش،
ساۋاقلرىڭ قانداق؟

— بويقالدۇ، — دېدى ھېسام. خەلىپىتىم كۈلۈۋەتتى.

— پاه، گەپلىرىڭمۇ ئۆزگىچىكەن سېنىڭ، ساۋاقلار -
دىن قايسىسىغا ئامراقسەن؟

ھېسام تەمتىرەپ تۇرمىدى.

— تەنەپپۇسقا، — دېدى ئۇ. خەلىپىتىم ئۆزىنى تۇتالماي
قاقاقلاپ كۈلۈپ كەتتى.

— راستلا يامان نېمىكەنسەنغۇ، قارا، سېنى ئارتىس
قىلساق بولغۇدەك، سەھنىگە چىقساڭ تەمتىرىمەيدىغان -
سەن؟

ھېسامنىڭ كۆزلىرى پارقراپ كەتتى.

— مۇشۇ كىيىملىرىم بىلەنما؟

ئۇ ئۆزىنىڭ ئۈستۈبىشىغا سەپسالدى. ھاشىر ئەپەندىم
بۇ چاغدا كۆڭلىگە بىر نېمىنى پۈكۈپ بولغانىدى.

— ماڭا قارا، سېنىڭدە بىر خۇسۇسىيەت بار، كەلگۈ -
سىدە يا ئاكتيور بولۇپ چىقسەن، يا نەسىردىن ئەپەندىنى
تىرىلدۈرسەن، قايسىسىلا بول، ياخشى ئوقۇ، سىلەرنىڭ
زامانىڭلارغا بارغاندا بالام، ئوقۇمىغانلارغا تۇرمۇش تې -
خىمۇ ئېغىر بولىدۇ. چۈشەندىڭمۇ؟

— چۈشەندىم، خەلىپىتىم، — دېدى ھېسام ياغاچ ئو -
رۇندۇقتىن دىكىكىدە يەرگە چۈشۈپ، — بىرىنچى سىنىپتا

M
I
R
A
S

ھېسام ئاغچىقىز مۇئەللىمنىڭ سۆزىنى جاۋابسىز قال-
دۇرۇپ، سىنىپتىن يۈگۈرۈپ چىقىپ كەتتى. ئاخشىمى ئۇ
ئۆيدىكى بىردىنبىر پۇچۇق ئەينەككە قاراپ، ئۆزىنىڭ
گىتلىرى دېگەن ئۇ ئەبلەخكە ئوخشايدىغان - ئوخشىمايدى-
غانلىقىنى تەكشۈرۈپ كۆردى. ناماتەن قارا كىگىزدىن
كىچىككەنە يۇلۇۋېلىپ، تۈكرۈك دەپ بۇرنىنىڭ تېگىگە
چاپلىۋېدى، ئەينەكتە نەق گىتلىرى پەيدا بولدى. پەقەت
ئۇزۇن چىچىلا يوق ئىدى. ھېسامنىڭ كۆڭلى بىر قىسىملا
بوپقالدى.

ئەتىسى ئاغچىقىز مۇئەللىم تۇنۇگۈنكى تەكلىپنى قايدى-
تىلىۋېدى، ھېسام تارتىشمايلا ماقۇل بولدى. گىتلىرىنىڭ
رولىنى ئۇ شەگىگەنىڭ رولىدىنمۇ ئوخشىتىپ ئېلىپ چى-
قتى. شۇنداق قىلىپلا شۇنداق قىلىپلا، ئەزەلدىن كۈلمەيدىغان،
قاينىقى سىلىق «ستاللىن» مۇ غاڭزىسىنى قولغا ئېلىپ كۈ-
لۈۋەتتى.

ھېسامنىڭ ئارتىلىق ھاياتى ئەنە شۇنداق باشلاندى.
بالىلىقتىكى ئۇنتۇلمايدىغان ئىشلاردىن يەنە بىرى
ھېسامنىڭ مەشرەپكە قاتناشقانلىقى ئىدى.

قۇربان تېرىچىنىڭ مەشرەپكە بولغان قىزىقىشى،
ئىخلاس زىيادە چوڭقۇر بولىدىغان، شۇنىڭ نۇرتىكىسىدە
ئۇ ئوغلى ھېسامدىن مەھەللە ياشلىرىنىڭ مەشرەپىگە
ئەكىرىپ بېرىشكە ئالدىراپ كەتتى.

ئۇ كۈنى ھېساممۇ مەشرەپكە قاتنىشىش تەقەززالىقىدا
خېلى جىددىيلەشتى. ئۇ مەھەللىدىكى ئۆزىدىن چوڭ با-
للىرىنىڭ بۇلتۇر قىشتىن بېرى قايتىدىن مەشرەپ باشلى-
غانلىقىنى بىلەتتى. نەچچە قېتىم قوشنا ھويلىلاردا ئۆتكۈ-
زۈلگەن مەشرەپنى دېرىزىدىن ماراپ كۆرگەنىدى. مەش-
رەپ ئەھلىنىڭ كىيىم - كېچەكتە رەتلىكلىكى، ئەدەپ -
ئەخلاقى ئىنتىزامچانلىقى، ساز، چاقچاقلىرىنىڭ جەلپچاد-
لىقى ھېسامنىڭ گۈدەك قەلبىدە زور ئىشتىياق قوزغىغا.

داپ «دوتەي» نىڭ ئالدىغا كېلىپ، تازىمۇ ئېگىلىپ تەزىم
قىلغاندا ئۆزىنى ئەتەي سۈرلۈك تۇتۇپ ئولتۇرغان نۇر-
مۇھەممەد مۇھەررەر قېتىمدا كۈلۈۋېتەتتى.

— ماڭا قاراڭلار، — دېدى سىنىپتىكى بالىلاردىن بى-
رى، — نۇر مۇھەممەد قۇ دوتەيلىككە قىلمىشىتۇ، بىراق
ھېسامنى كۆرمەمسىلەر، شەگىگە دېگەن مۇشۇنداق ئاۋاق
بولامدۇ؟

«راست، راست» دېگەن ئاۋاز چىقىلى تۇرۇۋېدى،
ھېسام دەرھال:

— ھەي، سەن نەدىن بىلسەن، مەنچۇ دوتەيگە تولا
تەزىم قىلمەن دەپ مۇشۇنداق بوپكەتكەن، — دەپ
ھەممىنى كۈلدۈرۈۋەتكەنىدى.

بىر قېتىم ھېساملار ئىمىن ئەپەندى يازغان «چوقۇم
يېڭىمىز» دېگەن دراممىنى تەييارلىدى. ۋەقەلىك سو-
ۋېت - گېرمان ئۇرۇشى توغرىسىدا بولغاچ، ستاللىن بىلەن
گىتلىرى سەھنىگە چىقىشى لازىم ئىدى. ستاللىن بولۇشى
خالايدىغانلار جىق چىقىپ، گىتلىرىنىڭ رولىنى ئالدىغانلار
بولماي قالدى. ئەسلىدە ھاشىر خەلىپىتىم، ئىمىن ئەپەندى
قاتارلىق ئۇستازلار ساۋاقداشلارغا ئىككىنچى دۇنيا ئۇ-
رۇشى توغرىسىدا ئەتراپلىق چۈشەنچە بېرىپ، سەبىيلەر
قەلبىدە گىتلىرىغا زور ئۆچمەنلىك قوزغىغانىدى. سوۋېت
ئىتتىپاقى تەرەپتىنمۇ ھەر كۈنى ئۇرۇش تالايەتلىرى
ھەققىدە بىردىن بىرى بوي شۈركەنگىدەك خەۋەرلەر
كېلىپ تۇرغاچقا، ھەممە ئائىلىدە پاراك تېمىسى تولراق
شۇ ھەقتە بولۇپ، بالىلارنىڭ كاللىسىدا ئېغىر تەسىر قال-
دۇراتتى. شۇ سەۋەبتىنمۇ ھېچكىمنىڭ گىتلىرى بولغۇسى
كەلمەيتتى.

— ھېسام، سەن گىتلىرى بول، — دېدى بىر كۈنى رە-
پىتىسىگە مەسئۇل ئاغچىقىز مۇئەللىم.

ھېسام دەررۇ كەينىگە شوخشىدى.
— بولمايمەن، مېنىڭ گىتلىرى بولغۇم يوق!

ئاغچىقىز مۇئەللىم ئىختىيارسىز كۈلۈپ كەتتى.
— ۋاي سېنى، قىزىققۇ، گىتلىرىنىڭ رولىنى ئالسىن
شۇ، سېنىڭ ھەرىكەتلىرىڭ گىتلىرىنىڭ رولىغا تازا ماسل-
شىدۇ.

— راست، ئۆزىمۇ گىتلىرىغا ئوخشايدۇ، — كىمدۇر بى-
رى ۋارقىردى.

— مېڭىشلىرىمۇ گىتلىرىغا ئوخشاپ كېتىدۇ، — يەنە
بىرەيلەن گەپ قىستۇردى.

كېيىنكى گەپ ھېسامغا ئېغىر كەلدى. ئۇ باشقىلارنىڭ
مېڭىشى ھەققىدە گەپ قىلىشنى ياقىتۇرمايتتى.

ئىدى. ئاشۇنداق سورۇنغا بۈگۈن ئۆزىمۇ قوشۇلماقچى. نەچچە كۈن ئىلگىرى ئاتىسى يىگىت بېشى، قازىبەگ بىلەن سۆزلىشىپ قويغان.

مەھەللە يىگىتلىرىنىڭ بۇنداق مەشرىپى ئارقا كۆچە-دىكى بولۇس مانتىپەزنىڭ ئۆيىدە ئۆتكۈزۈلەتتى. بولۇس مانتىپەزنىڭ ئۈچىنچى ئوغلى مۇختەر مەھەللە مەشرىپىنىڭ كۆل بېگى ئىدى.

قۇربان تېرىجى رەتلىك كىيىنگەن ھېسامنى كەينىگە سېلىپ بولۇس مانتىپەزنىڭ قورۇسىغا كىرگەندە كەچكۈز گۈگۈمى ئەتراپى خىرە - شىرەلەشتۈرگەندى. پېشايۋان-لىق ئۆيلەرنىڭ ئەڭ چىتىدىكى، تورۇسىدا گازۋاي لاپىا نۇر چېچىپ تۇرغان تازىمۇ چوڭ ساراي ئۆيىدە 30 ئوغۇل يىغىلىپ، راھەتتە ئولتۇرۇپ ئەركىن پاراڭ، چاقچاقلاشماقتا ئىدى.

ھېسام سەل قورۇنۇپ، دادىسىنىڭ ئارقىسىدىن گاز-ۋاي لاپىا يېقىلغان ئۆيگە كىردى. مەشرەپ ئەھلى قۇربان تېرىجىنىڭ ھۆرمىتىگە ئورۇنلىرىدىن دۇررىدە تۇرۇشۇپ، سالام بەجا كەلتۈردى. قىرقىپ قويغاندەك تەكشى يىگىتلەر رەتلىك، پاكىز كىيىنىشكەن، باشلىرىدا ھېسام ۋە دادىسى-نىڭكىدەك يارىشىملىق بېغىررەڭ، مانچىستىر دوپپا.

مەشرەپ باشلاندى. يىگىت بېشى، قازىبەگ تۆردىن، كۆل بېگى، دارا بەگ، پاشاپلار ئۆزلىرىگە خاس يەردىن ئورۇن ئېلىشتى. يىگىت بېشىنىڭ ئەمرى بىلەن 30 ئوغۇل گاھ يەكتىز، گاھ راھەتتە ئولتۇراتتى. سوئال - سوراقلار ئۆز قائىدىسى بويىچە ئېلىپ بېرىلاتتى. 30 ئوغۇل سېپە-نىڭ بىر چېتىدە، ئاتىسىنىڭ يېنىدا يەكتىز ئولتۇرغان ھې-سام ھەممە نەرسىگە زور قىزىقىش بىلەن، يېڭى بىر دۇن-ياغا كېلىپ قالغاندەك تەئەججۇپ بىلەن قارايتتى. كۆزلە-رىنى ھېلى ئۇنىڭغا، ھېلى بۇنىڭغا يۆتكەيتتى. بۈگۈن ئۇ لوغىمىدە چوڭ بولۇپ قالغاندەك، مۇنۇ يىگىتلەر بىلەن تەڭ قۇراملىق بولۇپلا قالغاندەك تۇيغۇدا ئىدى.

مەشرەپ ئەھلى بىر قۇر چاي ئىچكەندىن كېيىن دارا بەگ يىگىت بېشىنىڭ ئەمرى بويىچە تەمبۇرنى قولغا ئالدى. سازەندىلەرمۇ چالغۇلىرىنى ئېلىپ سازلاشقا، قۇلاقلىرىنى گاھ بوشتىپ، چىڭتىشقا باشلىدى. يوپيورۇق خانىنى يې-قىملىق مەشرەپ تۈسى قاپلىدى. نەغمە باشلاندى. بىر نەچچە ساز، مەرغۇل يۆتكەلگەندىن كېيىن، سا-زەندىلەر چوڭ پەدىگە چۈشتى.

مېنى سورىساڭ پەرىلەرنىڭ شاھىمەن، ئەسلىي شەھرى شەبىستاندىن بولۇرمەن. بىلەي دېسەڭ ھۆسنى ئەھلىنىڭ ئايىمەن،

غازىڭى يوق گۈلىستاندىن بولۇرمەن. ناخشىنىڭ سېھرىي كۈچىدىن ئۆي ئىچىدە بارىكالا، ئالغىش سادالىرى ياغرىدى. 30 ئوغۇلنىڭ بىر مۇنچىلىرى ناخشىنىڭ داۋامىغا قوشۇلۇشتى.

ساز ئاياغلىشىشىغا پاشاپ تۆر تەرەپكە ئۆتۈپ سالام بەجا كەلتۈردى.

— دات، يىگىت بېشىم، ئەرزىم بار! — ئېيتتىڭ.

— مۇنۇ خالتا كۈچىدىكى ھۆرمەتلىك قۇربان رېھىم ئاكا ئوغلى ھېسامدىننى ئېلىپ سورۇنىمىزغا كەپتۇ، يۇرت چوڭلىرى بىلەن كۆرۈشسەم دەيدۇ. — ئىجازەت، كىرسۇن!

قۇربان تېرىجى پاشاپنىڭ يول باشلىشى بىلەن ھې-سامنى يېتىلەپ «ئوردا»غا كىردى، بەگلەر، 30 ئوغۇلغا سالام بەجا كەلتۈردى.

— خوش قۇربان ئاكا، سورۇنىمىزغا بىر چىرايلىق قەدەم تەشرىپ قىلىپ قاپسىز، خىزمىتىڭىزدە بولايلى، — دېدى قوشۇما قاش يىگىت نەۋرىدىن، قۇربان قىزىقىچىغا ئىلتىپات كۆرسىتىپ.

— خەلقىمىزدە، — دەپ گەپ باشلىدى قۇربان تېرى-چى، — «بالاغنى مەكتەپكە بار، مەكتەپتىن چىقسا مەش-رەپكە بىر» دېگەن گەپ بار. مۇنۇ ئوغۇلۇم ھېسامدىنمۇ چوڭ بولۇپ قالدى. تۆت - بەش يىل مەدرىستە ئوقۇۋ-دى، تۇرمۇشنىڭ كاكۇنچىلىقلىرى تۈپەيلى مەدرىسكە قاتناشتىن توختاپ قالدى. ئۆزىنىڭمۇ مۇشۇ 30 ئوغۇل ئاكىلىرىغا زوقى بار. بالامنى ئاراڭلارغا ئالساڭلار، ئە-دەپ - ئەخلاق ئۆگەتسەڭلار، كېمىنى تولۇقلىسا دەي-مەن... — قۇربان تېرىجى ئاخىرقى گەپلىرى يۈرىكى تىت-رىگەندەك دولقۇنلىنىپ، پاراڭدىن توختىدى.

— ياخشى پاراڭ بولدى!

— ئۆزىمىزنىڭ ئىنىسى بۇ ھېسامجان.

— ھېلىقى قىزىقىچى شۇمۇ؟ — دېگەن ئاۋازلار ئاڭلاد-دى. پاشاپنىڭ «خەپشۈك!» دېگەن چۈس ئاۋازى بىلەن دەررىنىڭ گىلەمگە پاقىدە ئۇرۇلغان ئاۋازىمۇ ئاڭلىنىپ قالدى.

يىگىت بېشى يېنىدىكى ئاق سېرىق يىگىت «قازد-بەگ» بىلەن كۇسۇرلىشىۋالدى.

— تولا ئوبدان قۇربان ئاكا، — دېدى ئاخىر نەۋرد-دىن، — ئىزگۈ نىيەت بىلەن مەشرىپىمىزنى كۆزىڭىزگە ئېلىپ كەپسىز. ئىنىمىز ھېسامنى سورۇنىمىزغا قوبۇل قىلدۇق، ئەمما بىر شەرتىمىز بار.

M
I
R
A
S

— ھېسامتاي، ناغرىنىمۇ چالدىڭ، ئەمدى بىر پەدە ئۇسسۇل ئوينىۋەت،— دېدى 30 ئوغۇل ئارىسىدىن بىر يىگىت. ئۇ قۇربان تېرىچىنىڭ ئاكىسى ئىسمائىل قىزىق-چىنىڭ ئوغلى بولۇپ، نەۋرە ئىنىسىنىڭ قىزىق ئىشلىرىنى خېلى بىلىدىغاندەك قىلاتتى.

بۇ چاغدا ھېسامنىڭ يۈزى خېلى «قېتىپ» قالغان. شۇڭلاشقا نەۋرە ئاكىسىنىڭ تەكلىپىنى ئاڭلاپ ئۇ ئانچە ھودۇقۇپ كەتمىدى. پەقەت دادىسىغا «قانداق قىلاي» دېگەن ئەلپازدا قاراپ قويدى. ئاللىقاچان بىر چەتكە چىقىپ «ئامانەتكە» يەكتىز ئولتۇرغىنىچە ئوغلىنىڭ ھۈنەرىنى تاماشا قىلىۋاتقان قۇربان تېرىچى باش ئىشارىسى بىلەن «ئوينا» دېدى.

ھېسام شوخ ئۇسسۇلغا چۈشتى. ئۇنىڭ ئۇسسۇلىنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، مۇزىكا كەتمەيتتى. بۇ قۇربان تېرىچى خۇشلۇقى تۇتۇپ كەتكەن چاغلاردا ئائىلىسىدە ياۋاش ئايالى ھەسەلخانىنى ۋە بالىلىرىنى كۈلدۈرۈش ئۈچۈن قەزىقچىلىق بىلەن ئويناپ قويدىغان «كەم - كەم» ئۇسسۇلى ئىدى.

ھېسام شەيتانلىق قىلىپ ئۇسسۇل ئوينىتتى. 30 ئوغۇل ھېسامنىڭ كۆرسەتكەن ئىككىنچى نومۇرىغىمۇ ئالاقىسى قىش ياڭراتتى ۋە ئۆز سېپىدىن رەسمىي ئورۇن بەردى. ھېسامنىڭ «ئەدەپ - ئەخلاق مەكتىپى» شۇنداق قەلىپ باشلاندى. ئۇ مەشرەپ سورۇنىدىكى يېشى ئەڭ كىچىك ئەزا بولسىمۇ، قىزىق ھەرىكىتى، پاراخلىرى ھەمدە دىدىللىكى بىلەن 30 ئوغۇل قاتارىغا تىزلا سىڭىپ كەتتى. مەھەللە يىگىتلىرى مەھەللىدىكى يېتىم - يېسىر، قېرى - ئاجىزلارغا دائىم كۆمەكلىشىپ، مۇشكۈلنى يەتتىكىلىپ قىلىپ تۇراتتى. ئەمدى بۇ ساۋابلىق ئىشلارغا ھېساممۇ قاتنىشىپ، كۆپىنچە رەھىمىنى ئالىدىغان بولدى.

قۇربان تېرىچى كېلەر مەشرەپ نۆۋىتىنى ئوغلىنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن سوراپ ئالغانىدى. ئۇ كۈنى ھېساملارنىڭ ھويلىسى بايرام كەيپىياتىغا كىردى. مېھماندوست ھەسەلخان ئوچاق بېشىدا يۈگۈرۈپ ھارمىدى. — قېنى ھېسام ئۇكا، ئۆز ئويۇڭ، ئۆز مەشرەپىڭدە بىر قىزىقچىلىق قىلىپ بەرمەمسەن،— دېدى يىگىت بېشى، مەشرەپ ئارىلىقىدا ھېسامغا.

ھېسام ئورنىدىن لىككىدە تۇرۇپ، قول باغلىدى: — باش ئۈستىگە، نېمە قىلىپ بېرەي؟ شۇ ئارىدا 30 ئوغۇل ئارىسىدىن تولمۇ پاكاز بىر يىگىت ۋارقىردى: — ھېسام، تاڭغا ساتقان ۋاقىتىڭنى دوراپ بەر، شۇ

— قولۇم كۆكسۈمدە ئىنىم،— قۇربان قىزىقچىنىڭ چىرايىغا ھەييار كۈلكە تەپتى. نەۋرىدىن، قازىبەگ ۋە يەگىتلەر كۈلۈپ كەتتى.

— ئۆزىڭنىڭ ئۇدۇمى بىلەن بۇ ئىنىمىزنىمۇ قىزىق-چى بولۇپ يېتىلىۋېتىپتۇ دەپ ئاڭلىۋېدۇق. مۇشۇ سو-رۇندا ھۈنرىنى بىر كۆرسىتىپ بەرسە قانداق؟

خۇددى شۇ گەپنى كۈتۈپ تۇرغاندەك 30 ئوغۇل تۇشمۇ تۇشتىن «ئالامەت پاراك!»، «ھە، قېنى، قېنى» دېيىشىپ كەتتى. سورۇن ئوتتۇرىسىدا چوقچاراپ تۇرغان ھېسامنى سۇر باستى. ئۇ ئۆپچۆرسىگە ئىلەڭلەپ قارىدى. قۇربان تېرىچى كۆپىنچە كۆرگەن كىشى بولغاچقا، بۇ گەپلەرنى ئالدىنلا پەملەپ، قوش تەييارلىق بىلەن كەلگەن، يەنى ھېسامغا بىر نەچچە «قىزىق گەپ» تەييار-لاتقاچ، ئۆزىمۇ بىر - ئىككى قىزىق لەتىپىنى كۆڭلىگە پۈككەچ مەشرەپ سورۇنىغا قەدەم باسقانىدى. شۇڭا ئۇ ھازىر تەمتىرىمەي، ئىككىلەنمەي قازىبەگ، يىگىت بېشى ۋە 30 ئوغۇلنىڭ تەلپىنى بەجا كەلتۈرۈشكە تۇتۇندى.

— قېنى ئوغلۇم،— دېدى ئۇ ھېسامغا قاراپ،— بەيدى-تىللاننىڭ پەشتىقىدا چالغان ناغراڭنى ئەمدى بۇ ئاكىلىرىڭغا چېلىپ بەر!

ئاتىسىنىڭ گېپى بىلەن ھېسامغا جان كىردى. «ناغرا چېلىشقا» ئۇنىڭ تەييارلىقى بار ئىدى. دەرھال باشلىدى. مەشرەپ ئەھلى كۈلۈپ تېلىقىپ قالدى. قۇربان تېرىچىمۇ ئۆزىنى توختىتالمىدى. شۇ تاپتا ئۇنىڭ يادىغا با-لىلىقى، بالا ۋاقىتلىرىدىكى شەيتانلىقلىرى كەلدى. ھېسام ئۆزىنى كىيىپلا چىققانىدى.

كۈلكە، ئالاقىشلار ئىچىدە ھېسام پەدە ئۆزگەرتىپ نەچچە خىل ناغرا چالدى. چىرايى، ئۇچلانغان ئېغىزى، ھەييار كۆزلىرى ۋە بەدەن ھەرىكىتىنىڭ بۇلارغا ماسلەشپ كېلىشى كۈلمەيدىغان ئادەمنىمۇ كۈلكىگە قىستايىتتى.

20064

قىزىق!

ھېسام ئاۋازىنى قويۇۋەتتى:

زىما... تاغگا،

ئۆزۈم باغگا...

سورۇن ئەھلى كۈلۈپ - كۈلۈپ تېلىقىپ كېتىشتى.

تەلەپچى قىزىرىپ شۇك بولدى.

ئۇ زاماندىكى مەشرەپلەردە 30 ئوغۇلنىڭ ھەممىسىگە

ئالايىتەن، بىردىن لەقەم قويۇلاتتى، لەقىمى يوقلارنىڭ

تولۇقلىناتتى. بايقىق تەلەپچى يىگىتمۇ شۇنىڭدىن ئېتىبا-

رەن «سىدىق باغگا» دەپ ئاتىلىپ كەتتى.

3- باب. جەمئىيەت مەكتىپىدە

مەزىنىنىڭ ناماز پېشىنىگە توۋلىغان ئەزىنى بەيتۇللا

مەسچىتىنىڭ ئالدىدا ناماز ۋاقتىنى كۈتۈپ ئولتۇرغان جا-

مائەتنى ئورۇنلىرىدىن قوزغىدى. قۇربان تېرىپچى مەس-

چىتىنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى ئالدىغا شاخ، قوراي، بېدە بې-

سىلغان كىچىككەنە دۇكان ئىچىدىن ئالدىراپ چىقىپ ئۇ-

دۈلدىكى لەمپىلىك دۇكانلار تەرەپكە ماغدى.

بىر يىل ئىلگىرى قۇربان ئاكا ھېسام ئوقەت قىلىپ

تاپقان، ئۆيىنىڭ چاي - تۈزىدىن ئېشىنغان پۇلغا مۇشۇ

دۇكاننى ئېچىپ، ئوغلىنى ئولتۇرغۇزۇپ قويغانىدى. ھې-

سامنىڭ ئېغىر ئەمگەكتە چارچاپ كېتىشىدىن ئەنسىرەيتتى.

يەنە بىر تەرەپتىن، ھېسامغا بازاردىن يەڭگىل، ئەپلىك

ئوقەت چىققاندا ئۆزى دۇكاندا ئولتۇرسىمۇ بولاتتى.

دەسلەپكى چاغلاردا ھېسام ھەر كۈنى مېخەتكە ئولتۇ-

رۇپ سودا قىلىشقا ئانچە كۆنەلمىدى. ئۇ ئەزەلدىن بىر

جايدا ئۇزاق ئولتۇرۇپ چىدىيالىمايتتى. ھازىر يىگىرمىنىڭ

قارىسىنى ئالغان چوچۇڭلا يىگىت بولۇپ قالدى. بويىمۇ

لوڭگىدە ئۆستى. ئاۋازىمۇ بوم، گۆرۈكەرەپ چىقىدىغان

بولدى. بۇنداق ياشنىكى يىگىتلەر بىر يەردە ئولتۇرالايت-

تىمۇ؟ لېكىن، بىر ئىش ھېسامنىڭ مەجەزىگە يېقىپ قالدى.

گۈلگە گۈل كەلگەن يەنە بىر ئىش بار ئىدى. مەسچىت

ئەتراپىدا قاتار موزدۇز دۇكانلىرى جايلاشقان بولۇپ، ئۇ

دۇكانلاردىكى ئۆمرى كۆن - خۇرۇم، پوپۇش، سەندەل،

داغمال، دەرەشلەر ئارىسىدا مۇكچىيىپ ئولتۇرۇپ ئۆتۈپ

كەتكەن ئۇستىلار ئارىسىدا شۇ زامانلاردا غۇلجىدا مەشھۇر

ناخشىچى، چاقچاقچىلاردىن مۇھەممەد مانجۇ، ئىلاخۇن،

يۈسۈپ ۋەھشى قاتارلىق كىشىلەر بار ئىدى. غوپۇردىڭ-

خۇلۇ، تۇرسۇن تېيىپ دېگەندەك سەنئەت ئۇستىلىرىمۇ بۇ

دۇكانلارنىڭ دائىملىق مېھمانلىرى ئىدى. غىياسىدىن با-

راتمۇ شۇ يىللاردا مۇشۇ دۇكانلارنىڭ بىرىدە شاگىرت

بولۇپ ھۈنەر ئۆگىنەتتى. ھېسام ئىلگىرى تاشلەپكە، ۋا-
پۇرۇش بازىرى قاتارلىق يەرلەردە ئوتتۇر ئوقەت قىلىپ
يۈرگەندىمۇ ئۇياق - بۇياققا ئۆتسە بۇ دۇكانلارنى يوق-
لاپ تۇراتتى.

سەنئەت ئاجايىپ، باشقا كەسىپلەرگە ئوخشىمايدۇ.

سەنئەت ئەھلىگە، مەيلى ئۇ كاسپ بولسۇن ياكى مەر-تە-

ۋىلىك زات بولسۇن، پەقەت سەنئەت ئىشتىياقى، سەنئەت-

كە، مۇھەببەتكە، بىر - بىرىنى چۈشىنىشكە، ئۆزئارا تەڭ

باراۋەر مۇئامىلە قىلىشىغا يېتەرلىك يول خەتتۇر. ئۇلار-

نىڭ ئۆزى گاداي بولسىمۇ قەلبى باي. قىلىۋاتقان ئىشلىرى

خەقنىڭ باشلاشقا بەرگەن مەسە، باشماق (توپلەي) ل-

رىنى تىكشۈرۈپ بولسىمۇ، لېكىن قىلىۋاتقان گەپلىرى ئارما-

لىق گەپلەر. بەيتۇللا مەسچىتى ئالدىدىكى دۇكانلاردا

غورىگىل تۇرمۇش كەچۈرىدىغان موزدۇزلارنىڭ كۆپىن-

چىسى ئەنە شۇنداق كىشىلەر ئىدى.

شۇ موزدۇزخانلارنىڭ بىرىدە تۇرسۇن تېيىپ دېگەن

كىشىنىڭ دۇتار بىلەن ئېيتقان بىر مۇڭلۇق ناخشىسى ھې-

سامنىڭ يادىدىن چىقمايدۇ:

خەلقىنىڭ دىلىرى سەنئەت،

خەلق سەنئەتنى خالايدۇ.

سەنئەتسىز گۈلستاننىڭ.

پەيزى، شوقى بولمايدۇ.

سەنئەتلىك كىشىلەرنى

خەلق ياخشى باھالايدۇ.

بارغانسېرى بۇ دۇكانلار ياش ھېسامنى ئۆزىگە ماڭ-

نىتتەك تارتىپ تۇرىدىغان بولدى. ئۇ ھە دېسىلا دۇكاننى

بىرەر سىگە - نامازدىن يانغان دادىسىغا، مەھەللىدىن ئۆي-

نىغىلى كەلگەن ئىنسى ھۈسەنگە، قېيۇمغا ياكى بولمىسا

بىر تونۇشقا قارىتىپ قويۇپ، ئۇدۇلدىكى دۇكانلارغا

چاپاتتى.

— قوراي بەش تىيىن، شاخ سەككىز تىيىن، بېدە ئون

تىيىن، ئىلغاتما. دۇكاندا يېڭۈدەك نەرسە يوق، كىرىسىنى

ئىچەلسەڭ مەيلى، — دەيتتى ئۇ دۇكانغا قاراپ قالغان

كىشىگە.

ھېسامغا موزدۇزلارنىڭ گەپلىرى، ناخشا - سازلىرى-

دىنمۇ كۆرە، قىزىق لەتىپە - چاقچاقلىرى ياقاتتى. مۇ-

ھەممەد مانجۇ بىلەن يۈسۈپ ۋەھشى پات - پاتلا چاق-

چاقنا تۇتۇشۇپ قالاتتى. ئۇلارنىڭ چاقچاقلىرى ئۇسۇلى

بىرەر لەتىپىنى بايان قىلىش بولماستىن، بىر مەن، بىر

سەن ئوخشىتىش، ئۆزئارا جاۋاب قايتۇرۇشتىن ئىبارەت

M
I
R
A
S

— نېمە بېلەت؟ موزدۇز خانىمۇ بېلەت ساتامدېكەن؟
— موزدۇز دۇكىنى ئەمەس، چاقچاق دۇكىنى — دە.
گەپ قىلمىسا كۈندە كىرىپ گەپ ئوغرىلاۋاتسەن، مە.
شەگە قاتنىغاندىن بېرى ئۆزۈڭمۇ شاش بولۇپ كېتتۈۋاتە.
سەن، راستمۇ؟

ھېسام جاۋاب قايتۇراي دەپ تۇراتتى، نېرىدا ئولتۇر.
رۇپ ئاياغقا قېلىپ تارتىۋاتقان يۈسۈپ ۋەھشى گەپكە
ئارىلاشتى.

— نەچە گەپ قىلىۋاتسەنۇي؟ — دېدى مۇھەممەدنىڭ
لەقىمىگە قارىتىپ، — بالا كېيىڭنى ئۇقالمىدى، قارا، تې.
گىرقاپ تۇرغىنىنى!

— مەن مۇنۇ ھېسامغا گەپ قىلىۋاتسام، سەن نېمە
ئېيتىلسەنۇي؟ چىشلەپ بىرەر يېرىمنى زەخمە قىلىپ قويما
يەنە!

مۇھەممەد مانجۇمۇ بوش كەلمىدى. ھېسام ئۇلارنىڭ
بىر — بىرىنى شەپسىز كەلتۈرگىنىدىن زوقلىنىپ كۆلدى.
چاقچاق شۇنداق نەرسە، ئۇنى دورىغىلى، يادلىۋالغىلى
بولمايدۇ. پەقەت ئۇنىڭغا ھەۋەس، ئىشتىياق كېرەك. ھې.
سامدا مۇشۇ ئارتۇقچىلىق بولغاچقا، ئۇ مۇھەممەد مانجۇ
ئېيتقانداك ئاستا — ئاستا بېلىپ بىلمەي بۇ چاقچاق ئۇس.
تىلىرىنىڭ ھۈنرىنى ئۆزىگە
سىڭدۈرۈپ ماڭماقتىدى.

بەزىدە موزدۇز چاقچاق.
چىلار ھېسام بىلەن چىقىشاتە.
تى.

— بىكارغا چاقچاق يوق
جۈمۇ ھېسام، باياتىن تولا
كاسىلداپ تاماقلار قۇرۇپ
كەتتى، قالغىنىنى ئۆزۈڭ بىل!
ھېسام يۈگۈرۈپ چىقىپ
كوچىنىڭ ئۇ چېتىدىكى باق.
قالدىن نەشپۈت سېتىۋېلىپ
كىردى.

— قارا، غوپۇر، — دېدى
زوردۇن شۈە نەشپۈت يې.
گەچ، — قۇناخۇننىڭ بالىلىرى
چاشقانغا كېپەك ئالدۇرمايدۇ
دەۋاتاتىڭ، مۇنۇ ھېسامدىن
ئۇندىغىدىن ئەمەس ئىكەنغۇ؟
— راست دەيسەن، — دې.

بولاتتى. تۇتۇشقىنىدا ئۆزلىرىنى، ئەتراپتىكىلەرنى ئۇنتۇپ
قېلىشاتتى. تۇرقى، قىياپىتى مەيدانغا چۈشكەن نوچى
خورازغا ئوخشاپ قالاتتى. بىرىدىن بىرى ئۆتكۈر، دەل،
قىزىق گەپلەر، ئوخشىتىشلار، سۈپەتلەشلەر، رەددىيەلەر،
مۇبالىغىلەر بۇلاق سۈيىدەك ئوقچۇپ، فونتاندەك ئېتىلىپ
چىقاتتى. ئادەم ھەيران قالاتتى. مۇھەممەد مانجۇنىڭ
گەپتە چاققانلىقى، يۈسۈپ ۋەھشىنىڭ ماراپ چىشىلىشى،
غوپۇر دىڭخۇلۇنىڭ ئاجايىپ ئوخشىتىشلىرى ھېسامنىڭ
چاقچاققا ئىنتىلىپ تۇرغان كۆڭلىگە تولمۇ ھۇزۇر بېغىشە.
لايىتى. ئۇ دوپپى، قېلىپ، پارچە تېرىلەر ئارىسىدا ئولتۇر.
رۇپ دۇكىنىنىمۇ ئۇنتۇپ قالاتتى...

— ھاي ھېسامدىن، نەدىسەن؟

قۇربان تېرىچى ئۈچ — تۆت قېتىم قاتتىق توۋلۇۋېدى،
ھېسام ئاران ئاڭلىدى ۋە گەپتىن مېھرىنى ئۈزۈلمەي،
تەستە ئورنىدىن قوزغالدى. بۇ شۇ كۈنكى چاقىرىشلارنىڭ
تۆتىنچىسى ئىدى. قۇربان تېرىچى بۇ قېتىم ناماز ئەسرگە
ماڭغان.

— ۋاھ، مۇنۇ مانجۇ پوپۇش تىكەمدىكەن يا چاقچاق.
مۇ؟ سېنى ئەجەب رام قىلىۋالدا بۇلار؟

قۇربان ئاكا يۈنەلدىن كېيىن دېھمىنى رۇسلاپ، كايىپ
قويدى. ھېسام ئۈنچىقماي، ئا.
دەمسىز قالغان دۇكىنىغا قاراپ
ماڭدى. كاللىسىدا ئۇستازلار
باياتىن قىلىشقان يېڭى، ئۆتكۈر
چاقچاقلار ۋازىلداپ قاينايىتتى.
ھېسام كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئۇ.
زىمۇ سەزمەي ئاشۇ بىر نەچچە
چاقچاق ئۇستىلىرىنىڭ ئالاھە.
دىلىكلىرىنى ئۆز قەلبى، ۋۇجۇ.
دىغا سىڭدۈرمەكتە ئىدى.

ئەتىسى ھېسام موزدۇزخا.
نىغا يەنە كەلگىنىدە ئىش تىكە.
ۋاتقان مۇھەممەد مانجۇ دە.
رەشنىڭ تېرىگە تەگكەن يېرىگە
تۈكۈرۈپ قويۇپ، جىددىي قە.
ياپەتتە:

— ھە، بېلەت ئېلىپ كىر.
دىڭمۇ ھېسام؟ — دەپ سوردە.
دى.

ھېسام تېڭىرقاپ قالدى.

20064

دى غوپۇر دىڭخۇلۇ، چاپچال تەرەپنىڭ بالىلىرىغا ئوخ-
شمايدۇ - دە!

— دىڭخۇلۇنىڭ يېغىنى ئوغرىلايدىغانلاردىن ئەمەس
دېگىن!

— پاه، قىلغان گېپىڭ ئاران شۇما؟ دەريانىڭ ئۇ قې-
تىدىكىلەرمۇ چاغلىقكەن!

دۇكانغا مەھەللىدىكى ئىككى بالا كىرىپ قالمىغان
بولسا، بىرمەن، بىر سەن چاقچاق يەنە خېلى داۋاملاشقان
بولاتتى. ھەر ئىككىلىسى ئوردا مەھەللىنىڭ ياش سازەن-
دىلىرىدىن، تەڭتۇشلىرىنىڭ مەشرىپىدە تۆرنى سورايتتى.
بالىلارنىڭ بىرى قولىدىكى بولاقنى ئەدەپ بىلەن تۇرسۇن
تېپىپنىڭ ئالدىغا قويدى. تۇرسۇن تېپىپقا يېقىنراق ئول-
تۇرغان شىتل غوپۇر دىڭخۇلۇ بولاقنى شار تالا پېشۇبىدى،
ئىچىدىكى تۇرسۇن تېپىپ ئامراق پەتتازا بولۇپ چىقتى.

— پاه، تۇرسۇن، بالىلار يېمىڭلارنى ئېلىپ كەپتۇ
مانا!

— پىلىكىمكىن دېگەنمىدىڭلار؟— شۇئان جاۋاب قا-
تۇردى تۇرسۇن تېپىپ.

— تۇرسۇنكا، مۇنۇ سىراجىدىن بىلەن بىر نېمىنى تا-
لىشىپ قېلىۋېلىدۇ، «پاختەك» مۇ ياكى «ئىسلام يۈزىدە
بەختەك» مۇ.

— سەن نېمە دەپ ئېيتىۋېدىڭ، ئەبەيدۇللام؟— سو-
ردى تۇرسۇن تېپىپ بىر تال پەتتازنى ئاغزىغا سېلىپ.

— مەنغۇ «بەختەك» دەپ ئېيتقاندىم، مۇنۇ سىراج...
— توغرا،— دېدى تۇرسۇن تېپىپ دەررۇ،— بەختەك
دېگىنى ئىسلام يۈزىدىكى بەختخان دېگەن سەتەك.

تۇرسۇن تېپىپ قولىنى سۇنۇپلا بۇلۇڭدىكى دۇتارنى
ئالدى— دە، داراك— دۇرۇڭ سازلان، ئاغزىدىكى پەتتا-
زنى شۇمۇگەچ ناخشا باشلىدى:

ئابلاشتىن چىقىپ كەلسەم،
ئىسلام يۈزىدە بەختەك.

زوردۇن شۇە دەررۇ ئالقىنىنى ئاقىرىپ كەتكەن ئۆ-
تۈكنىڭ قونچىغا ئۇرۇپ ئاخىرىنى چۈشۈردى:

پەتتازا ئېلىپ كەپسەن،
پېتىر مانتىلار يوقتەك.

دۇكاننى كۈلكە بىر ئالدى. پەتتازا ئېلىپ كىرگەن يە-
گىت قىزارغىنىچە ئۆزى ئېيتتى:

— پېتىر مانتىغا بىز قەرزدار، زوردۇنكا، سېنىڭ بار-
لىقىڭنى بىلمەيلا كىرىپ قاپتىمىز.

— سانايى نەپسەنى مۇشۇ يەرگە كۆچۈرۈۋالدى

بۇ،— دېدى يۈسۈپ ۋەھشى،— يەنە مۇنۇ دىڭخۇلۇمۇ
بار.

— يائاللا، بىر كۈنى بىر تالايىسەنغۇ ئىككىمىزنى،—
غوپۇر دىڭخۇلۇ بېشىنى ئىرغاڭلاتتى— مۇنۇغۇ ئۇدۇل

دەريانىڭ ئۇ قېتىغا يۈگۈرەر، مەن قەيەرگە يۈگۈرەيمەن؟
— سەن ئۇدۇل پىلچى خاڭغا يۈگۈرەيسەن— دە،

غوپۇركا!— دېدى باياتىن جېمىدە ئولتۇرغان ھېسام ئۆ-
زىمۇ سەزمەي.

— مانا، مانا!— دېدى زوردۇن شۇە،— بالىلار يېت-
لىپ قاپتۇ.

— دېدىمغۇ، ئېچىلىۋاتىدۇ بۇ،— دەپ كۈلۈپ كەتتى
مۇھەممەد مانجۇمۇ.

شۇ چاغلارنى ھېسام ھەرقانداق ۋاقىتتا ئۇنتۇمايدۇ.
بەيتۇللا مەدرىسى ئالدىدىكى كۆرۈمىسىز موزدۇزخانلار
ئۇنى چاقچاققا يېتەكلىگەن، تاۋلىغان، پىشۇرغانىدى.

ھېسام چاقچاققا خېلىلا ئېچىلىپ مەھەللە مەشرىپى ۋە
باشقا سورۇنلاردا، ئورۇنلاردا كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى تار-

تىشقا باشلىغان، خەقلەر «قۇربان قىزىقچىنىڭ چوڭ ئوغلى
ئاتىسىنىڭ ئۇدۇمىنى ئالغۇدەك، تەقى— تۇرقى، مېڭىش—

تۇرۇشمۇ بىر كۈلكىغۇ!» دېيىشىپ يۈرگەن كۈنلەردە،
توپىسى مۇنبەت، سۈيى شەرىپەت بۇ يۇرتنىڭ قۇچقىدا،

مەھەللە— مەھەللە، سورۇن— سورۇنلاردا پېشقەدەم چاق-
چاق ئۇستىلىرىنىڭ ئىزىدىن بېسىپ، يېڭى چاقچاقچىلارمۇ

يېتىشىپ چىقۇۋاتتى.

ئىلى دىيارى ناخشا— مۇزىكا، چاقچاقلىرى بىلەنمۇ
مەشھۇر. ئىككى ئېغىز چاقچاق گەپنى ئەپلەپ قىلالمايد-

دىغان، تېڭى بار ھەزىلنى دەررۇ چۈشەنەلمەيدىغان ئادەم
ئۆزىنىڭ ئىللىقىدىن شۈبھىلەنسە ئارتۇق كەتمەيدۇ. شۇند-

ىداق يۇرتنىڭ قىزىقچىسى، گەپچىسى بولۇپ تونۇلۇپ
چىقماق ئاسان ئەمەس.

ئىنسان نېمە ئىش بىلەن شۇغۇللانسا، شۇ ئىشنىڭ
ئەھلىلىرى بىلەن ئۇچرىشىدىغان گەپ. چاقچاقچىلىق ئا-

لاھىدىلىكىنى جارى قىلىش ئىستىكىگە چۈشكەن ھېسام
ئۆزىگە ئوخشاش چاقچاقچىلار بىلەن ئۇچرىشىپ «نەي-
زىسىنىڭ ئۇچىنى، شەھىرىنىڭ بىسىنى» سىناپ بېقىش

كويىدا ئىدى. «تېلىسەڭ تاپارسەن» دېگەندەك كۆپ
ساقلاتمايلا مەھەللە مەشرەپلىرىنىڭ بىرىدە ئۇ قارىدۆڭ

مەھەللىسىدىكى سازەندە ھەم چاقچاقچى مەمتىمىن ماماخ
بىلەن بىر سورۇندا بولۇپ قالدى. قارىدۆڭ تەۋەسىدە

تۇرسۇن ئامان، تۇرسۇن چۈجە ۋە ماماخ ئۇچىلىسى يې-

M
I
R
A
S

ئىدى. شۇنداقتىمۇ ئۇ ماھارىتىنى دەسلەپكى قەدەمدە نا-
مايان قىلدى.

مەمتىمەن ماماخ كېيىن بۇرادەرلىرىگە ھېسام ھەققىدە
سۆز قىلدى بولغاي، ئىككىنچى ھەپتىسى ھېسام قاراۋۇڭ-
دىكى بىر مەشرەپكە تەكلىپ قىلىندى. بۇ كۈنى ھېسام
تۇرسۇن ئامان، تۇرسۇن چۈجە كەبى گەپچىلەر بىلەن
رەسمىي تونۇشۇپ، چاقچاقتا بىرەر قۇردىن تۇتۇشۇپ
كۆردى. تۇرسۇن ئامان ھە دېگەندە چاقچاققا ئانچە ك-
رىشەلمىدى. يېڭىياچە تونۇشنىڭ مەجەزى يۈچۈن دېگەن
شۇ! ھېسام ئۆز مەجەزىگە يارىشا، تالاغا قول چايقىغىلى
چىققان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ تۇرسۇن ئىسىملىك چاق-
چاقچى ھەقتە بەزىبىر نەرسىلەرنى سوراپ بىلىۋالدى.
تۇرسۇن ئاماننىڭ ئەسلىي ئىسمى تۇرسۇن بەختى بولۇپ،
ئامان ئۇنىڭ مەجەزىگە يارىشا قوشۇلۇپ قالغانىدى. سە-
ۋەبى ئۇ بازاردا، مەھەللىدە، سورۇندا كىم بىلەنلا كۆ-
رۈشمسۇن ئىككى گەپنىڭ بىرىدە قولنى كۆكسىگە قو-
يۇپ «ئامان بولايلى» لا دەيتتى. ھېسام بەخىرامان
ئولتۇرۇۋەردى. پەقەت تۇرسۇن چۈجە بىر قۇر چوقلاپ،
نۆۋەت تۇرسۇن ئاماننىڭ ئېغىز ئېچىشىغا كەلگەندە ئۇ
تەمكىنلىك بىلەن «ئامان بولايلى» دىن بىر كەلتۈرۈۋې-
دى، ئۆي ئىچىدە قىماس چىقىپ كەتتى. تۇرسۇن ئامانمۇ
گويا جەڭدە پىستىرمىغا ئۇچرىغان رەقەبتەك ھە دېمەيلا
ئالاقزادە بولۇپ قالدى، گەپلىرىمۇ دېگەندەك چەك
باسمىدى، ئۇ ئىچىدە «مۇنۇغىلاي كۆزدىن ھەزەر قىلىش
كېرەككەندە!» دەپ ئويلىدى.

ھېسامنىڭ ئاستىرتىن ئەھۋال ئىگىلەپ، ئۇششۇمۇتۇت
ھۇجۇم قىلىدىغان چاقچاق ئادىتى كېيىنكى ۋاقىتلاردا تې-
خىمۇ كامالغا يەتتى.

شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، ھېسامنىڭ ئاستا - ئاستا «ئا-
يىغى چىقىش» قا باشلىدى. مەھەللە ئىچى - سىرتىدىكى
مەشرەپ توي سورۇنلىرىغا پات - پات قاتنايدىغان بول-
دى. بۇ سورۇنلاردا ئۇ يېڭى «رەقەبلەر» بىلەن تونۇ-
شاتتى ۋە ئېلىشاتتى. بۇنىڭ ئەلۋەتتە چاقچاقچىلىق ما-
ھارىتىنىڭ ئۆسۈشىگە پايدىسى بار ئىدى. كۆنچى مە-
ھەللىسىدىكى ئەيسا تۈلكە بىلەن ئىككى سورۇندا ئۇدا
تىركەشتى. ئەيسا سورۇن كۆرگەن چاقچاقچى ئىدى.
ئانچە - مۇنچە گەپكە پىسەنت قىلماي، كۈلۈپلا
ئولتۇرۇۋالاتتى. پەيتىنى تېپىپ ماراپ چىشلەيتتى. شۇ
كەملەردە ئۇنىڭ خېلى نامى چىقىپ قالغاچقا، سورۇندىكى
ياش بالىلار ئەيسا تۈلكە گەپ قىلىسلا كۈلەتتى. بۇمۇ

تېلىۋاتقان ئەلنەغمىچى ۋە چاقچاقچىلاردىن سانالاتتى.
ئۇلارنىڭ نامى غۇلجا شەھىرىدە خېلى تونۇشلۇق بولۇپ،
نېرسى بايانداي، بېرىسى جىرغىلاڭغىچە مەشرەپ،
توي - تۆكۈن سورۇنلىرىغا تەكلىپ قىلىناتتى. كۆنچى مە-
ھەللىسىدىكى ئەيسا تۈلكىمۇ شۇ ئەتراپنىڭ «ئالغۇر» -
لىرىدىن بولۇپ، مەجەزىگە يارىشا پات - پات قوشنا «-
كاتەك» لەرگە، باشقا مەھەللىلەرنىڭ سورۇنلىرىغا (تەكلىپ
بويىچە) قەدەم تەشرىپ قىلاتتى.

شەھەر ئىچىدىكى مەھەللە مەشرەپىدە ھېسام بىلەن ما-
ماخ ئۆزئارا ئىچكىرىلەپ تونۇشتى. ئورتا بوي، قاراۋۇ-
چاق، كۆزلىرى يوغان، ساقاللىق يىڭىت مەمتىمەن ماماخمۇ
ئۆز ئالدىغا ئالاھىدىلىكى بار ياش بولۇپ، چالاتتى، ئېيتاتتى
ھەم چاقچاق قىلاتتى. ئالدىنقى ئىككى ئالاھىدىلىكى غالىب-
راق كېلەتتى. ھېسام ماماخنىڭ ئاق كۆڭۈل، ئوچۇق - يو-
رۇق مەجەزىنى ياقتۇرۇپ قالدى. نۆۋىتىدە ماماخمۇ ھې-
سامنىڭ ئىنكاسىنىڭ تېزلىكىنى بايقىدى. ھېسامنىڭ مەھەل-
لىسىدىكى مەشرەپتە ماماخ ھەر تەرەپلىمە ماھارىتىنى خېلىلا
كۆرسەتتى. ئۇ شۇ زامانلاردا ئەل ئىچىدە تارقىلىپ يۈرگەن
يېڭى ناخشىلارنى تېرىپ ئېيتىشقا خېلى چۈەر ئىدى. بۇند-
داق چالغۇچى، ناخشىچىلار ئىلىدا ھازىرمۇ نۇرغۇن. ئۇلار
كىشىلەرنىڭ ھېسسىياتىنى غىدىقلايدىغان تېكىستلارنى ئا-
لايتەن ئىزدەپ تېپىپ ناخشىغا سېلىپ ئېيتىدۇ - دە، شۇ
ئارقىلىق ئۆزلىرىمۇ شۆھرەت تاپىدۇ.

نەغمىدىن كېيىن ماماخ بىلەن ھېسامنى مەشرەپ
ئەھلى «بىر قەپەس» تۇتۇشتۇرۇپ قويدى. ئادەتتە سو-
رۇنلاردا چاقچاقچىلارنىڭ تۇتۇشۇشلىرى مۇنداق بولاتتى:
سورۇن ئەھلىدىن بىرەرسى مەلۇم چاقچاقچىغا شۇ يەردە
ئولتۇرغان يەنە بىر چاقچاقچىنىڭ ئۇنى پىسەنتىگە ئا-
مايۋاتقانلىقى، بۆلەك بىر سورۇندا بۇ ھەقتە بېشارەت
بەرگەنلىكىنى قېقىتىپ بىلدۈرىدۇ. «تەھدىتكە ئۇچىرد-
غان» چاقچاقچى رەقىبىگە «جەڭ ئېلان قىلىدۇ» ياكى
شۇنىڭغا يېقىن ئىپادە بىلدۈرىدۇ. بىر سەن، بىر مەن ئې-
لىشىش باشلىنىپ، ئىككى چاقچاقچى ئۆرەدەشىدۇ. ئو-
تۇرغانلار بىر ئۇنىڭغا، بىر بۇنىڭغا يەل بېرىپ، چاقچاق-
چىلارنىڭ ئوتىغا ماي قۇيۇشىدۇ. شۇ تەرىقىدە چاقچاق
قىزىدۇ، يېڭى، ئاجايىپ ئوخشىتىشلار، سۈپەتلەشلەر،
يۇمۇر، لەتپىلەر شۇنداق قىلىپ پەيدا بولىدۇ...

ماماخ بىلەن ھېسام ئۇ كۈنى ئۇزاق تۇتۇشالمىدى.
سەۋەبى، بىرى، ماماخ شەھەر ئىچى مەھەللىسىگە مېھمان،
يەنە بىرى ھېسام سورۇن چاقچاقچىغا يېڭى، تەجرىبىسىز

0
0
6

— ھوي ئاداش، مۇشۇ بوغۇشۇغدا نەچچە سۈپۈرگە چىقارمەن.

قىقاس كۈلكىلەر ئارىسىدا ھېلىقى يىگىت قولىنى شاپ-پىدە ئاجرىتىۋالدى.

مەستنىڭ يەنە بىرى تاكى سورۇن تۈگىگىچە يېشىل-مىدى. قايتارغا يېقىن ئۇ ھېسامغا خىرىس قىلدى:

— ھەي ئاۋاق ئاداش، قايسى يول بىلەن قايتساڭلا ئۆرمەن.

سورۇن تۈزۈلگەن ئۆينىڭ ھويلىسىدىن ئۆستەك ئې-قىپ ئۆتەتتى. ھېسام دەررۇ شۇنى يادىغا ئالدى.

— بولدى، سۇ بىلەنلا كېتەي،— دېدى ئۇ. كۈلكە ئا-رىسىدا ئىككىنچى مەستمۇ جىمىقتى. ھېلىقى ئىككىيلەننىڭ قىلقىدىن قاتتىق نومۇس قىلغان كۆنچى مەھەللىنىڭ جى-گەرلىك يىگىتلىرى ھېسامغا ئۆزرە قويدى.

— رەنجىمەك ئاداش، بۇلارنىڭ جاجىسىنى ئۆزىمىز بېرىمىز، كۆرۈشۈپ تۇرايلى.

ھېسامنىڭ چاقچاقچىلىق ھاياتى ئەنە شۇنداق باش-لاندى. بەيگىگە چۈشكەن ئاتنىڭ تۇيىقى قىزىغاندەك، سورۇن كۆرگەنسېرى ئۇنىڭ يېڭىدىن يېڭى سورۇنلارغا بارغۇسى، چاقچاق قىلغۇسى كېلىپ تۇراتتى. بۇغۇ ياخشى ئەھۋال، شۇغىنىسى مەدرىس ئالدىدىكى دۇكان كۆپىنچە تاشلىنىپ قالاتتى. قۇربان تېرىچى نامازغا ۋاقتىدا كىرەل-مەي ياكى توي-تۆكۈن، نەزىر-چىراغقا قەرەلدە با-رالماي جىلە بولاتتى. شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇنىڭ تازا رەللە بولۇپ تۇرغىنىنىڭ ئۈستىگە ئاخشام بارغان ئۆيىدە ئۇخلاپ قېلىپ، ۋاقىچە قايتىپ كېلىۋاتقان ھېسام دۇكان ئالدىدا پەيدا بولدى.

قۇربان تېرىچى ئوغلنىڭ دەل ۋاقتىدا پەيدا بولغىنى-دىن خۇشاللاندىيۇ، بايىقى جىلچىلىكىنىڭ كۈچىدىن ھې-سامغا بىر ھۇمايدى.

— ھە سەييارە چاقچاقچى، بارمىسەن بۇ دۇنيادا؟— دېدى ئاچچىقى بىلەن.

— ئامان بولۇڭ دادا،— دېدى ھېسام تۇرسۇن ئامان-نىڭ ئادەت گېپىنى يادىغا ئېلىپ،— يامان يىراق يەرگە بارغانىم، شۇڭا كېچىلەپ قالدىم.

— نەگە بارغانىڭ؟

— سۈپۈرگە مەھەللىسىگە،— دېدى ھېسام كۈلۈمس-رەپ.

(داۋامى بار)

(ئاپتور: ئاپتونوم رايونلۇق رادىئو - تېلېۋىزىيە ئىدارىسىدە)

كېيىنكى ۋاقىتلاردا ھېسامنىڭ ئاغزى ئېچىلىشىغا ھەممە ئادەم كۈلۈپ، باشقا چاقچاقچىلارنىڭكىگە ئاز كۈلگەندەك بىر ئىش.

بىر قېتىم ئەيسا تۈلكە مەھەللىسىدىكى بىر سورۇنغا ھېسامنى باشلاپ باردى. ئۇ كۈنى نەدىن پەيدا بولغان، تۆپىدەگىدىكى شوپاڭدىن قايتقان ئىككى مەست سورۇنغا كىرىپ قالسا بولىدۇ. ئۇ ئىككىسى ئەيسا تۈلكىنىڭ يېقىن ئاغىنىلىرى ۋە مەھەللىلىكلىرى ئىدى. دەسلەپتە ئىككى-لەن خېلى جىم ئولتۇرۇۋېدى، ئىسسىق ئۆيگە كىرگەندىن كېيىن كەيى كۆتۈرۈلۈپ كەتتىمۇ، سورۇننى مالىمان قىل-غىلى تۇردى. ھېسامنىڭ تىزگىنىسىز ئاتتەك چاقچاققا ئى-تىلىپ تۇرغان مەزگىللىرى بولغاچ، ئەيسا تۈلكىگە قاراپ چاقچاق قىلدى:

— ھوي ئەيساكا، ئىنىڭلاردا ئوپۇر - توپۇرچىلىك بويكەتتىغۇ؟

ئەيسا تۈلكە ئىككى قەغىش مەستكە بىر قارنىۋېلىپ جاۋاب قايتۇردى:

— بىزنىڭ ئىنىدىغۇ مۇنداق جانۋارلار يوق بولىدۇ-غان، سەن سۇ دەرۋازىدىن باشلاپ كەلمىگەنسەن ھېسام

— سەن ئەمەس، ئىنىغا قالايمىقان مېھمان باشلايدىغان.

— سەن ئەمەس، ئىككى مەست غەۋغا قىلسا يەر تەۋ-رەۋاتامدۇ دەيدىغان.

— سەن ئەمەس مېھماننى تۆرگە چىقىرىپ قويۇپ قۇيرۇقۇڭنى تالايدىغان.

چاقچاق تازا قىزىۋاتاتتى. ئاغىچە ھېلىقى ئىككى مەستنىڭ بىرى داستىخاننى ئاتلاپ ئۆتۈپلا ھېسامنىڭ كا-نىيىنى سىقتى.

— ئەيساكامغا ھۆرۈ - پۆرۈ دەيسەنغۇ؟

ھېسام ھەم چۆچۈپ، ھەم ئەتەي كەينىگە سەل داچىپ ۋارقىردى:

— ھوي، ئەيساكا، مەھەللىنى كۆنچى مەھەللىدە ۋا-تاتتىڭ، كۆنچى مەھەللىدە ئەمەس سۈپۈرگىچى مەھەللىسىمۇ نېمە؟

ئاغىچە ئەيسا تۈلكىمۇ، ئۆي ئىگىسىمۇ مەستنىڭ قولىنى سىلكىپ تارتقۇشلىدى، ئەسكىلىك قىلغىنىنى بايقاپ قالغان مەست غەرلىككە سېلىنىپ:

— قېنى، بىر چاقچاق كەلتۈرۈۋەت سۇ دەرۋازىلىق، بولمىسا قولۇم بويىنۇڭدا تۇرۇۋېرىدۇ،— دېدى.

ھېسام دەررۇ چاقچاق كەلتۈردى:

جۇڭغارىيە ئۇچىر كىلىرى

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھازىرقى ئىجتىمائىي ئۈزۈمى بەكمۇ ئارقىدا قالغان بولۇپ، ئۇ تەرەققىيات جەريانىدىكى بىر خىل كېسەللىك كرىزىسىغا ئوخشايدۇ. بۇ رايوننىڭ ھەم-مىلا يېرىدە ۋەيرانە مەھەللە، تاشلاندىق ئېرىق - ئۆس-تەڭ، كونا قۇدۇقلار ئۇچراپ تۇرىدۇ. پايانسىز كەتكەن بۇ ۋادىدا سۆكسۆكلەر ئۆسۈپ كەتكەن بولۇپ، ياۋا ئاتلار بىلەن كېيىكلەر توپ - توپ يۈرۈشىدۇ. دەريا ساھىللىرىدا ئۈجمە دەرەخلىرى سايە تاشلاپ تۇرىدىغان كۈجۈم - كۈجۈم مەھەللىلەر بار. ئۇ يەر، بۇ يەرلەردە ھۈرۈن دېھ-قانلار پەرۋىشسىز تاشلاپ قويغانلىقتىن ئانچە ئوخشىمىغان شاللىقلار، تولۇق ئېچىلماي تۇرۇپلا ياخشىلىرى يىغۇپ-لىنىغان ئېتىزلىقلار، ئۈزۈم ۋە ھەر خىل مېۋىلەر يېتىشتۈ-رۈلگەن باغلارمۇ ئۇچرايدۇ. بۇ بوستانلىقلاردىكى كونا شەھەر قەلئەلىرىنىڭ ئورنىغا ھازىر كۆرۈمىسىز ئولتۇراق ئۆيلەر سېلىنغان. مانا بۇ مەھەللىلەردە خۇراپاتلىقنىڭ ئا-زابىنى يەتكۈچە تارتىۋاتقان بىچارە خەلق نادانلارچە يا-شاۋاتىدۇ.

ئىلگىرى شەرق دۇنياسىدا ئەڭ باي ۋە ئەڭ

ئوتتۇرا ئاسىيادىن ئىبارەت بۇ زېمىن تاكى ھازىرغا قەدەر ئېچىلمىغان بىر سىر. گەرچە بۇ يەر روسىيە ۋە ئەنگىلىيىدىن ئىبارەت ئىككى كۈچلۈك دۆلەتكە قوشىنا بولسىمۇ، ئەمما ھەممە جەھەتتىن ياۋروپا ئىلىم ساھەسىگە نامەلۇمدۇر. ئىلمىي جەمئىيىتىمىزنىڭ ئالىمى پ.پ.سېمپ-نوف ئەپەندى رېتتېر ئەپەندى يازغان ① «ئاسىيانىڭ تەبىئىي جۇغراپىيىسى» ناملىق كىتابىنىڭ 2 - قىسمىنى تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلدۇرغاندىن كېيىن، ئۇ بىزنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى تەتقىق قىلىش ئەھۋالىمىز، ئافرىقىنىڭ ئىچكى قىسمىنى تەتقىق قىلىشىمىزغا يەتمەيدىكەن، دې-گەن خۇلاسەگە كەلدى. بىز ئۆزىمىزنىڭ جۇغراپىيە ك-تابلىرىمىزدىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر ماتېرىياللارنىڭ بىر - بىرىگە زىت ھەم كىشىنى قايىمۇقتۇرىدىغان مەلۇ-ماتلىرىغا قاراپ بۇ رايوننى سىرلىق ھەم قەدىمىي ھېس قىلىمىز. بۇ مەلۇماتلار ئىلىم ساھەسى ئالدىدا يەشمەك قىيىن بولغان بىر تېپىشماقتەك تۇيۇلىدۇ. شۇڭا بىز ئۆ-زىمىزنى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مىللەتلەر ھەققىدە ھېچنەرسە بىلمەيمىز دېسەكمۇ بولىدۇ.

نەكەن. يېقىنقى مەزگىللەردە ئىككى ياۋروپالىقنىڭ بار-غانلىقى مەلۇم. ئۇلارنىڭ بىرى ئىلگىرى شەرقىي ھىندىستان شىركىتىدە ئىشلىگەن، نام شەرىپى نامەلۇم بولغان بىر گېرمان ئوفىتسېرى بولۇپ، ئۇ كېيىنكىلەرگە بىر سا-ياھەت خاتىرىسى بىلەن بىر قىسىم قوليازىملىرىنى قالدۇ-رۇپ كەتكەن. يەنە بىرى پىرۇسىيەلىك ئالىم ئادولفى شى-لاگىنتۇپىت ئىدى. بۇ ئىككىيلەننىڭ ئالدىنقىسى قەشقەردە بولۇشىغا تاياق يەپ ئىككى كۈن يېتىپ ئاتقىمۇ مەنەلەمەس بولۇپ قالغان. كېيىنكىسىنىڭ كاللىسى ئېلىنىپ ئادەم كاللىسىنى دۆۋىلەپ ياسىغان مۇنارنىڭ چوققىسىغا قويۇپ قويۇلغان. قەشقەر جۇڭگونىڭ نەنلۇ (جەنۇبىي لىنىيە) دەپ ئاتىلىدىغان ئۆلكىسىگە قاراشلىق شەھەرلىرىنىڭ بى-رى. بۇ شەھەر قەدىمكى پىتولېمىي زامانىدىن بېرى چاي سودىسىدىكى تۈگۈنلۈك ئورنى بىلەن دۇنياغا مەشھۇر بولغان كارۋان شەھىرىدۇر. ھازىر ياۋروپا دۆلەتلىرىگە جۇڭگونىڭ شاڭخەي، گۇاڭجۇ شەھەرلىرى مۇھىم بولۇ-ۋاتقاندا قەشقەرمۇ ئاسىيالىقلار ئۈچۈن شۇنچە مۇھىم شەھەرگە ئايلاندى. يەنە كېلىپ قەشقەر شەرق دۇنياسىدا ئۆزىنىڭ سەتەڭ قىز - چوكانلىرى بىلەن نام چىقارغان شەھەر. قەشقەرگە مۇساپىر بولۇپ كەلگەن كىشىلەر قىز - چوكانلارغا گەپ ئېچىپ بىر مەھەل بولسىمۇ نىكاھىغا ئېلىپ بىللە ئۆتەلەيدۇ. قەشقەر ئۆزىنىڭ نەغمىچىلىرى، ئۇسسۇلچىلىرى ھەم دۇنيادا كەم تېپىلىدىغان يېڭى-سار كەندىرى بىلەنمۇ دۇنياغا تونۇلغان. شۇنداق بولغاچقىمۇ - كىن ئاسىيا ئەللىرىدىن بۇ شەھەرگە كېلىدىغان سودىگەر-لەرنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيدۇ. قەشقەردە پارسىلار، تېبەتلەر، ھىندىلار، ئىدىل تاتارلىرى، ئافغانلار، يەھۇدىيلار، سى-گانلار شۇنداقلا بىزنىڭ رۇس كازاكىلىرىمىزمۇ ئۇچراپ تۇرىدۇ. كېيىنكى چاغلاردا بۇ شەھەر باشقىچە بىر خىل ئالامەتلىرى بىلەن تونۇلۇشقا باشلىدى. قەشقەردە ئادەم كاللىسىدىن مۇنارلار ياسالدى. بۇ يەردە ئادەم ئۆلتۈرۈش خۇددى توخۇ بوغۇزلىغاندەكلا بىر ئىش بوپقالدى. خەلق ئاغزىدا:

ئات باقمىقىم تەس بولدى،
بىر باغ پىچان ئىككى پۇل.
جان باقمىقىم تەس بولدى،
نەگە بارساڭ ئۇر - ئۇر.

مەدەنىيەتلىك ھېسابلىنىدىغان ماۋەرائۇننەھىر دىيارىنى ھازىر ھېچبىر ئىقلىمدا تېپىلمايدىغان نادانلىق ۋە پېقىر-چىلىك قاپلاپ كەتكەنىدى. سەمەرقەنت، تاشكەنت، پەر-غانە (قوقان خانلىقىغا تەۋە)، خۇە قاتارلىق شەھەرلەر-دىكى كۈتۈپخانىلار، سەمەرقەنتنىڭ رەسەتخانىلىرى موڭ-غۇللارنىڭ ناچاۋۇزى بىلەن بۇخارا ئەمىرلىرىنىڭ زالىملى-قى تۈپەيلىدىن تۈگىشىپ كەتتى. ئۇلار دىندىن خالىي ئى-لىمىنىڭ ھەممىسىنى ئىنكار قىلدى، ھەتتا قەدىمىي مەدەنى-يەتنىڭ ئابدۇلىرىگىمۇ ئاللاھقا شەك كەلتۈرۈپ كۆپۈرلۈك قىلغانلىق دەپ پەتنۇا چىقىرىشتى. ئۇلار پەقەت مەسچىت، مەدرىسە، مازار ۋە مەھبۇسلارنى ئۈستىگە ئېلىپ چىقىپ، ئاندىن يەرگە تاشلاپ ئۆلتۈرۈشتە ئىشلىتىلىدىغان جازا مۇنارلىرى دېگەندەك نەرسىلەرنىلا ساقلاپ قالدى. ئۆت-تۇرا ئاسىيالىقلار ھازىر ئىلگىرى ئۆتكەن ئاتا - بوۋىلە-رىدەك شېئىر يازمايدۇ، قىسسە سۆزلىمەيدۇ، ئاسترونو-مىيە جەدۋەللىرىنى تۈزمەيدۇ. ئەكسىچە ئۇلار سەپ - سەپ بولۇپ، مەسچىت - خانىقالارغا بېرىپ ئىبادەت قى-لىشىدۇ. ئۇ يەردىن بوشسا ئۆيىدىكى خوتۇنلىرى بىلەن كۆڭۈل ئاچىدۇ ياكى بولمىسا سورۇن تۈزۈپ قوچقار سوقۇشتۇرىدۇ. ئىككى قوچقاردىن بىرىنىڭ بېشى يېرىلىپ توختىمىغىچە ھېچكىم ئۇلارنى ئاجراتمايدۇ. ئاخىرىدا چە-ۋىقى كۆتۈرۈۋالغان قوچقار ئىگىلىرى قان ئىچكەن ئىتتەك ئەلپازىنى بۇزۇپ كېلىپ ئۆز قوچقارلىرىنىڭ دۈمبىسىگە قىرىقتى، قورسىقىغا قىرىقتى ئۇرۇپ پۇخادىن چىقىشىدۇ. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ يەنە بىر بۆلىكى بولغان كىچىك بۇخارا (قەشقەر ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى شەھەرلەرنىڭ ئەھۋالىمۇ يۇقىرىقىلاردىن قېلىشمايدۇ. بۇ ئەلنىڭ قەيىرىنىڭلا بارساق ۋەيرانچىلىق، نادانلىق ۋە ئالدىنى ئېلىپ بولمايدىغان زوراۋانلىقنى ئۇچرىتىمىز. ئەھۋال شۇنداق بولغانلىقتىن بۇ يەرلەرنىڭ مەدەنىي دۇنيا بىلەن ئالاقىسى ئۈزۈلگەنىدى. ئەنگلىيە بىلەن روسىيە ئۆزلىرىگە قوشنا بولغان بۇ يۇرت-نىڭ ئەھۋالىنى ئىگىلەشكە ئۇرۇنۇپ بېقىپ ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىدى ھەتتا پاجىئەگە دۇچ كەلدى. بۇنىڭ ھەيران قالدۇرغۇچىلىقى يوق ئەلۋەتتە. 1859 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا مەن قوقانلىق سودىگەر قىياپىتىدە ياسىنىپ كارۋانغا قوشۇلۇپ قەشقەرگە باردىم. بىلىشىمچە، ئىلگىرىكى زامانلاردا بۇ ئەلگە ماركوپولو (1271 - يىلى) قاتارلىق كىشىلەر بارغا.

M
I
R
A
S

شەھەرگە كىرىۋالدىمۇ. مەن بۇ يەردە مانجۇ ئەمەلدارلىرى بىلەن يەرلىك ھاكىمبەگلەرنىڭ بىزنى تەكرار - تەكرار تەكشۈرۈپ سوراق قىلغانلىقى قاتارلىق ئىشلارنى دەپ يۈرمەي. بۇنىڭ ئۈچۈن ۋاقتىمۇ ھەم سەھىپىمۇ ئازلىق قىلىدۇ. مەن پەقەت ئاساسىي تېمىمىز بولغان قىرغىزلار توغرىسىدا سۆزلەپ ئۆتمەكچىمەن. تەڭرىتاغلىرىنىڭ شەھالىي ئېتەكلىرى يېقىندا روسىيە تەرىپىدىن تەكشۈرۈلۈپ تەتقىق قىلىنغانىدى. ئەمما ئىلمىي جەمئىيىتىمىزدىن پ.پ. سېمېنوف پەقەت نارىن دەرياسىنىڭ بېشىغىچە بارالدى. مەن بولسام تەڭرىتاغلىرىنى ئىككى يەردىن كېسىپ ئۆتۈپ قەشقەر، يېڭىسارلاردىن يەكەنگىچە بولغان چوڭ چۆلىگىچە باردىم. ئەبۇسۇس قوقاندا تەخت ماجراسى سەۋەبىدىن ئېلىپ بېرىلغان سىياسىي ئۆزگىرىش قەشقەردىمۇ ئەنسىز - چىلىك پەيدا قىلغاچقا ئالتە شەھەردىكى ئەڭ چوڭ، ئەڭ ئاۋات شەھەر يەكەننى كۆرەلمەي قالدىم. مېنىڭ ئېكىپىم - دىنسىيە پائالىيىتىمنى ئۆزۈم بارغان جايلارنىڭ ئالاھىدى - لىكىگە قاراپ ئىككى باسقۇچقا بۆلۈشكە بولىدۇ. بىرىنچى باسقۇچلۇق سەپىرىمدە يەتتەسۇ، ئاشقى ئىلى ۋە ئىسسىق - كۆل بويلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان جۇڭغارىيىگە سەپەر قىلدىم. بۇ يەرلەرنىڭ يەر شەكلى سىبىرىيە قوماندانلىق شتابىمىز سىزغان خەرىتىگە چۈشۈرۈلگەن ھەم ئۇنى شىرنىك، ۋلانگالى، سېمېنوف ۋە گولۇبىيىق ئەپەندىلەر ئىلمىي ئۇسۇلدا تەكشۈرۈپ - تەتقىق قىلىپ بېكىتكەنىدى. شۇغىنىسى، ئۇلارنىڭ تەتقىقاتى تەبىئىي جۇغراپىيە جە - ھەتكىلا تەتقىقات بولۇپ ئېتنوگرافىيە (مىللەتشۇناسلىق) جەھەتلەردىن تەتقىق قىلىنمىغان. مەن جۇڭغارىيىگە تۈز - جى بولۇپ 1856 - يىلى پولكوۋنىڭ خومېنتوۋېسكى ② باشچىلىقىدىكى ئىسسىقكۆلنى تەكشۈرۈش ئەترىتىگە قو - شۇلۇپ بارغانىدىم. كېيىن غۇلجىغا بېرىپ ئۈچ ئاي تۈر - دۇم. شۇنداق قىلىپ جۇڭغارىيىدە بەش ئايچە تۇرغان بولدۇم. بۇ جەرياندا ئالا كۆلدىن تەڭرىتاغغىچە بولغان كەڭ زېمىننى كېزىپ چىقتىم. شۇ يىلى يەنە جىرغىلاڭ دەرياسىنى بويلاپ تەڭرىتاغقا چىقتىم. مەن بۇ يەردە پە - قەت ئىلگىرىكىلەر تىلغا ئالمىغان، بايقىمىغان مەسىلىلەر - نى، جۈملىدىن، جۇڭغارىيىدىكى ھايۋانلار، تارىخىي مە - راسلار ۋە مىللەتلەر توغرىسىدىكى مەسىلىلەرنى سۆزلەپ ئۆتمەكچىمەن. جۇڭغارىيىدىكى ھايۋانلار توغرىسىدا بىز

دەيدىغان بىر قوشاق بار. بۇ قوشاقنىڭ ئۇر - ئۇر بىلەن ئاخىرلىشىشى قەشقەرلىكلەرنىڭ غەزەپ - نەپرىتىنىڭ قاي - ناپ تاشقانلىقىنى ئىپادىلەپ بېرىۋاتىدۇ. كېيىنكى چاغلاردا قەشقەرلىكلەر خوجا ئەۋلادلىرىنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن قان كېچىپ كۈرەش قىلغانىدى. ئەمدىلىكتە بولسا بۇ خوجىلار ئۆز پاناھىدىكى قەشقەرلىكلەرنى مانجۇلاردىن ئېشىپ چۈشىدىغان ۋەھشىيلىك بىلەن ئۆلتۈرۈشكە كىرىشتى. ئۇلار بىزنى سەن مانجۇلارغا ئىشلىدىڭ، دەپ ئۆلتۈرسە، بىزنى قالايمىقان گەپ قىلدىڭ، دەپ ئۆلتۈرىدۇ، يەنە بىزنى بولسا سەن قارا تاغلىقكەنسەن، دەپ ئۆلتۈرىدۇ. بىز قەشقەرگە كەلگەندە مانجۇلار قىرغىنچىلىقىنى ئەمدىلا تۈگىتىپ تۇرۇشى ئىكەن. سېپىل قوۋۇقىدىن كىرىشتىكى يولنىڭ ئىككى تەرىپىگە رەت - رەت تۇۋرۇكلەر قادىلىپ تۇۋرۇك چوققىلىرىغا ئادەم باشلىرىنى سېۋەتكە سېلىپ ئېسىپ قويۇشۇپتۇ. ئاڭلىساق بۇلار يېقىندا ئۆلتۈرۈلگەن كىشىلەرنىڭ باشلىرى ئىكەن. شەھەرمۇ تىنچلانغاندەك قىلىدۇ. ئاتلىق ئەمەلدارلار مەنسەپ تەلپەكلىرىنى كىيىشىپ بازارنى چارلاپ ئۆزىنى چەتكە ئېلىشقا ئۈلگۈرەلمىگەن كىشىلەرنى قامچىلاپ قوغلاپ يۈرىدۇ. قوقان بىلەن بول - غان ئالاقە قايتا راۋانلىشىپ، قوقاننىڭ سودا ئاقساقىلى يېتىپ كەلگىلىمۇ بىر ئايچە بوپتۇ. بىزدىن كېيىن قەشقەرگە يەنە بىر قىسىم بۇخارا ۋە قوقان كارۋانلىرى كېلىپ بوش قالغان كارۋان سارايلىرىغا ئورۇنلاشتى. بىزنىڭ قەشقەرگە كېلىشىمىز شەھەردە ئەندىشە پەيدا قىلدى. چۈنكى بىز كېلىشتىن ئاۋۋال قازاقلار روسىيىدىن ساندۇق ئارتىلغان 500 تۆگىلىك كارۋان كېلىۋاتىدۇ، ساندۇقلارغا پارتلاتقۇچ دورا قاچىلانغاندەك قىلىدۇ، تۆمۈر تاختا دەپ ئاتىلىدىغان كارۋان بېشى گۇمانلىقتەك قىلىدۇ، ئۇ ئورۇس بولۇشى مۇمكىن، دېگەندەك خەۋەرلەرنى تارقىتىۋەتكەنمىكەن (ئۇلار بەلكىم كارۋان بېشىنىڭ تۆمۈر كارىۋىتىنى كۆرۈپ ئۇنىڭغا شۇنداق لەقەم قويۇۋالغان بولسا كېرەك). ئوتتۇرا ئاسىيالىقلار تولىمۇ گول خەق. گەپ قانچىلىك يالغان بولسا ئۇلارغا شۇنچىلىك راستتەك بىلىنىدۇ. مانجۇلارمۇ بۇ جەھەتتە ئۇلاردىن ئانچە پەرقلىنىپ كەتمەيدۇ. دېمە - سىمۇ ئىشلار بىز ئويلىغاندەك بولۇپ چىقتى. ئەلىمىمىزگە يارىشا، قەشقەردىكى قوقان ئاقساقىلى كارۋان بېشى بىلەن بىرقانچە يىلەننى تونۇغاچقا ئۇ كىشىنىڭ كاپالىتى بىلەن

2006

ئاز - تولا مەلۇماتقا ئىگە. ئالېكساندىر شېرىنك ئەپەندى ئۆز پاراستىنى ئىشقا سېلىپ بۇ تېما ئۈستىدە قېتىرقىنىپ ئىزدەندى ھەم ئۆزىنىڭ گېرمان تىلىدا ئېلان قىلىنغان ئېسىل ئەسىرىدە جۇڭغارىيىنىڭ ئۆسۈملۈكلىرىنى تونۇش-تۇردى. ئۇنىڭ بۇ ئەسىرىنى 1840 - يىلى گېلمېرسېن ۋە بېر ئەپەندىلەر نەشر قىلدۇردى. تەڭرىتاغدىكى ئۆسۈملۈكلەرگە سېمپونوف ③ ئەپەندىمۇ قىزىقتى. شۇڭلاشقا - مېكىن ئۇ كىشىدە قۇرۇتۇلغان ئۆسۈملۈك ئەۋرىشكىلىرىمۇ باردەك قىلاتتى. دوكتور ناتارىنوف ④ ئى.پ.كوۋالېۋسە - كى ⑤ نىڭ غۇلجا سەپىرى جەريانىدا توپلىغان ئۆسۈملۈكلىرىنىڭ تىزىملىكىنى نۇرغۇزۇپ ئۇنى ئۇلانگالى ئەپەندىنىڭ ئەسىرى بىلەن قوشۇپ بىرلىكتە نەشر قىلدۇرغان. كارلېن ئەپەندى يەتتىسۇ رايونىنىڭ تەبىئىي بايلىقلىرى ۋە جانلىقلىرى ھەققىدە ئاز - تولا بىر نەرسىلەرنى ئېلان قىلغاندەك قىلىدۇ. موسكۋادىكى تەبىئەت تەتقىقات جەمئىيىتى نەشر قىلغان ئەسەرلەردە ئايكوموف ئەپەندى ئەۋەتىپ بەرگەن قۇش، قۇرت، يىلان، قوڭغۇز تۈرىدىكى ئەۋرىشكىلەرنىڭ شەكلىگە ئاساسەن تەسۋىرلەنگەن بەزى مەلۇماتلار بېرىلدى. مەن ئىسسىقكۆل ئەتراپلىرىدىن قۇشلار ۋە ھاشاراتلارنىڭ بىر قىسىم ئەۋرىشكىلىرىنى يىغىۋالغانىدىم، بىراق مەن يوق چاغدا بىر بۇرادىرىم مەندىن بىر سوراقتا بۇ نەرسىلەرنى دىرېزدىكىگە ئەۋەتۈپتېتىۋ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ نەرسىلەر قولۇمدىن چىقىپ كەتتى. ئەسلىدە يېقىنقى زامانلاردا ئالاکۆل بىلەن بالقاش كۆلىنى بىر كۆل ئىدى دەپ قاراشقا بولىدۇ. سەۋەبى قازاقلارنىڭ دېيىشىچە، يازدا كەلكۈن كەلگەندە بۇ ئىككى كۆلنىڭ سۇلىرى ئارىلىقىدىكى زەيكەشلەر ئارقىلىق قوشۇلۇپ كېتىدىكەن. مانا مۇشۇ زەيكەش تۇپراقنى سېمپونوف ئەپەندى قازاق يايلاقلىرىنىڭ ئاخىرلىشىپ، تۇپراق، ھايۋانات ۋە ئۆسۈملۈكلىرى ئۆزگىچە بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا ۋادىسى باشلىنىدىغان تەبىئىي پاسىل دەپ قارايدۇ. مېنىڭچە، جۇڭغارىيىدىكى ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئانچە ئۆزگەچىلىكلىرى يوق. تۈزلەڭلىك ئۆسۈملۈكلىرى قازاق يايلىقىنىڭ جەنۇبىدىكى ئۆسۈملۈكلەرگە، تاغ ئۆسۈملۈكلىرى ئالتايدىكى ئۆسۈملۈكلەرگە ئاساسەن ئوخشايدۇ. ئەمما ھايۋانلىرى باشقىچە. جۇڭغارىيىدىكى ھايۋانلارنى تاغ ھايۋانلىرى، تاغ ئارىلاش رايون ھايۋانلىرى ۋە تۈزلەڭلىك ھايۋانلىرىغا ئوخشاشمىغا.

لىك ھايۋانلىرى دەپ ئۈچ خىلغا ئايرىشقا بولىدۇ. ئالاتاۋ ۋە تەڭرىتاغ ئەتراپلىرىدا جەنۇبىي سىبىرىيە ۋە قازاق يايلاقلىرىدىكىگە ئوخشاش بۇغا، تاغ ئۆچكىسى، ئارقار، بۆرە، قوڭغۇر تۈلكە، قىزىل تۈلكە، ئاق سۆسەر دېگەندەك بىر قىسىم سۈت ئەمگۈچى ھايۋانلار ياشايدۇ. قازاقلار يەنە بۇ يەردە ئىتقا ئوخشاپ قالدىغان شىيۈرە دەپ ئاتايدۇ. تىلىدىغان رەڭگى قىزغۇچ كەلگەن بىر ھايۋان بار دېيىشىدۇ. بۇ ھايۋان چىل بۆرىگە ئوخشىسىمۇ، ئەمما ئېگىز تاغلاردا ياشايدۇ. شۇڭا ئۇ چىلبۆرە بولماستىن ئالپس تاغلىرىدا ياشايدىغان ئىتلار بىلەن نەسىلدەش بىر خىل ھايۋان بولۇشى مۇمكىن. جۇڭغارىيىدە يىرتقۇچ قۇشلار - دىن قارقۇش، بۇرۇت، شۇڭقار، قارچىغا قاتارلىقلار بار. بۇ يەردە ئالا شۇڭقار يوق. كېچىدە ئۇچىدىغان يىرتقۇچ قۇشلارنىمۇ ئۇچراتمىدىم. قازاقلار يەنە بۇ يەردە سېغىز - خانلار ئائىلىسىگە كىرىدىغان قۇشلاردىن تاغدا ياشايدىغان ئۇلار، خورازغا ئوخشاپ قالدىغان ساغراۋقۇر ھەم بۇ - دۈنە، كەكلىك دېگەندەك قۇشلارمۇ بار دېيىشىدۇ. تاغ ئارىلاش رايونلاردا يولۋاس، تاغ قاپلىنى، ياۋا تۇڭگۇز، بۆكەن، جەرەن، كىرپە، قىرغاۋۇل، كەپتەر دېگەندەك ھايۋانلار ياشايدۇ. ئورمانلىقلاردىمۇ ھەر خىل قۇش تۈرلىرى بار. جۇڭغارىيىدە سۇ قۇشلىرى بىلەن ئۇزۇن يۇتۇق قۇشلار يوق دېيەرلىك. پەقەت قوڭغۇر غاز دەپ ئاتىلىدىغان بىر قۇش بار. ئومۇمەن جۇڭغارىيىدىكى ھايۋانلارنىڭ كۆپچىلىكى جەنۇبىي قازاق دالىسىدىكى ھايۋانلارغا ئوخشايدۇ. شۇغىنىسى قازاق دالىسىدىكى كەپتەر، ياۋا ئات دېگەندەك بىر قىسىم سۈت ئەمگۈچى ھايۋانلار جۇڭغارىيىدە يوق، ئەكسىچە جۇڭغارىيىدە يىرتقۇچ قۇشلار، سېغىزخان تۈرىدىكى قۇشلار ۋە ئۆمە - لىگۈچلەر بولۇپ يەنە بىر قىسىم ئۆزگىچە ھايۋانلار بار. شايىدۇ. بالقاش كۆلىدىن تاغ قاپتاللىرىغىچە بولغان چۆل - لۈك قارقۇم، قانتاۋ، بورسىق چۆللۈكىنىڭ داۋامى بولۇپ بۇ يەرنىڭ ئانچە قىزىققۇچلىكى يوق. بۇ يەردىمۇ قازاق دالىسىدىكىدەك شورلۇق يەرلەر بار. سازلىقلار بىلەن چۈ دەرياسى ۋادىسىدىكى دالدا ياۋا ئات بىلەن كېيىكلەر توپلىشىپ ياشايدىغان بولۇپ، ئۇلار مېرىدىئاننىڭ كۈن چىقىش تەرىپىگە ئۆتمەيدۇ. بىرقانچە يىللار ئىلگىرى بۇ يەردە ھاۋا پەۋقۇلئاددە سوۋۇپ جۇت شۇرغان بولغاندا

M
I
R
A
S

ئەتلەرنى يىغۋالدۇ - دە، قىش كىرىشى بىلەن دەرياغا يېقىن ئورمانلىقلارغا ياكى ئوتۇن - سۇلىرى مول بولغان بالقاش كۆلى ئەتراپلىرىغا بېرىپ پاناھلىنىدۇ. چارۋىچىلار ئۈچۈن ئوتۇن بىلەن سۇ ناھايىتى مۇھىم. چۈنكى موڭغۇل چۆللۈكىدىكى چوڭ خاننىڭ چېدىرىدىمۇ تېزەك قالغان ئەمەسمۇ؟ جۇڭغارىيەدە چارۋىچىلىق ئاساسىي ئورۇندا تۇرسۇمۇ، ئاز - تولا ئولتۇراق ئىگىلىكمۇ بار. بۇ توغرىدا سىدا، جۈملىدىن، قەدىمكى سىگا شەھىرى توغرىسىدىكى دەسلەپكى خاتىرىلەرنى بىز جۇڭگو تارىخىدىكى مەنبە - لەردىن تاپالايمىز. بۇ شەھەرنىڭ ئورنى ئىسسىقكۆلنىڭ شەرق تەرىپىدە بولۇپ ئۇنى ئۇيسۇن كۆنېسىگە ئاتاپ جۇڭگولۇق ئىشلەمچىلەر بىنا قىلغان بولۇشى مۇمكىن. ئوتتۇرا ئەسىرلەردە بۇ يەردىكى ئىلى دەريا ۋادىسىدا ئولتۇراق تۇرمۇش ئومۇملىشىپ بولغان بولۇپ ئالمىلىق، خونقاي، قاينۇق، ئالمۇتا شەھەرلىرى سودا - سېتىق بىلەن نام چىقارغان ھەم بۇ يەرلەر گېنۇيە سودىگەرلىرىنىڭ قەدىمكى جۇڭگوغا، قىپچاق ئەلچىلىرىنىڭ ئۇلۇغ خاقان - نىڭ دەرگاھىغا بېرىشىدىكى چوڭ قاتناش تۈگۈنىگە ئايدىلانغان. دىققەتكە سازاۋەر يەنە بىر ئىش، بۇ رايوندا خرىستىئان دىنىنىڭ نېستورىيان ۋە مونوفىزىتتىيە مەزھەبىنىڭ تارقالغانلىقى توغرىسىدىكى بىر قىسىم ئالامەتلەر ساقلىنىپ قالغان. كاتالان خەرىتىسىگە ئاساسلانغاندا ئىسسىقكۆل بويىدا قەدىمكى سۈرىيىدىكى ياكوبىد دىنى - نىڭ ئەۋلىياسى ماتخى دەپنە قىلىنغان بىر ئىبادەتخانا بار. خرىستىئان دىنى بۇ يەردە تارقىلىشى بىلەن يەنە قارشىلىققا ۋە چەتكە قېقىشقا ئۇچرىغان. 16 - ئەسىرلەردە ئىسسىقكۆل ۋادىسىدا بىر مۇنچە مۇسۇلمان مەھەللىلىرى شەكىللىنىشكە باشلىغان. ئەپسۇسكى، مەن بۇ يەرلەردە تۈزۈكرەك بىرەر خارابە ئۇچرىتالمىدىم. چۈنكى قىرغىزلار كونا ئىمارەتلەرنىڭ ھەممىسىنى دېڭۈدەك لايا بۇتخانىلىرى دەپ قاراپ بۇزۇپ تاشلاپتۇ. 1820 - يىلى ئىسسىقكۆلگە كەلگەن بىر جۇڭگولۇق ماڭا بۇ يەردە ناھايىتى چوڭ بىر تاش بۇتنى كۆرگەنلىكىنى ئېيتقان بولسىمۇ، مەن شۇنچە ئىزدەپمۇ بىرەر بۇتنىڭ ئىزىنى تاپالمىدىم. مەن بۇ يەردە ئولتۇراق تۇرمۇشنىڭ شەكىللىنىشىگە ئائىت خاتىرىلەرنى ئىزدىدىم ۋە بۇ ھەقتە خەلق ئارىسىدا ساقلىنىپ قالغان رىۋايەتلەرنى توپلىدىم. قەدىمكى ئالمىلىق شەھىرى

ياۋا ئاتلار بىلەن كېيىكلەر توپ - توپ بولۇشۇپ ئىلى دەرياسىنىڭ جىلغىسىنى بويلاپ ئۇزاپ كەتكەن ھەم ئەتە - ياز كېلىشى بىلەن قايتىپ كەلگەن. مەن ئىلى دەرياسى ۋادىسىدىكى قالقانتاۋ (قالقانتاغ) ۋە قانتاۋ (قانتوتاغ) تاغلىرى ئەتراپىدا بىر توپ ياۋا ئات ئۇچراتتىم. قازاق - لارنىڭ دېيىشىچە بۇلار بىر قېتىملىق ئۆلۈمدىن ئېشىپ قالغان ياۋا ئاتلار ئىكەن. دېمەك جۇڭغارىيە زېمىنى ئوتتۇرا ئاسىيا ياۋا ئاتلىرى بىلەن موڭغۇل چۆللۈكىدىن كەلگەن ئاتلارنى، ئويمانلىق بۆكەنلىرى بىلەن تاغ بۆكەنلىرىنى ئايرىپ تۇرىدىغان تەبىئىي پاسىل بولۇشى مۇمكىن. بۇنداق پاسىللار يەرلىك قوۋملارغا بەش قول - دەك ئايان. ئالاتاغنىڭ ئېتەكلىرىدە چوڭقۇر كولانغان خەندەكلەرنىڭ ئىزنالىرى ئۇچراپ تۇرىدۇ. قازاقلارنىڭ رىۋايەت قىلىشىچە بۇ ئىلگىرى جانىبەگ خان ياۋا ئاتلارنى ئۆلتۈرۈش ئۈچۈن قازدۇرغان خەندەكلەر ئىكەن. رىۋايەتتە دېيىلىشىچە، خاننىڭ ئوغلى ئات مىنىشىنى ئۆگىنىپ ۋاتقاندا بىر توپ ياۋا ئاتلار ئۇنىڭ ئېتىنى ئەگەشتۈرۈپ كېتىپ ئوغلى قازاغا ئۇچراپتۇ. خان غەزەپكە كېلىپ تارباغاتايدىن ئىلى دەرياسىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى يەرلەرگە خەندەك قازدۇرۇپ ياۋا ئاتلارنى يىقىتىپ ئۆلتۈرۈپتۇ. ئامان قالغان بىر جۈپ ئەركەك - چىشى ياۋا ئات بالقاش كۆلىنىڭ ئۇ تەرىپىگە قېچىپ بېرىپ جۈپلىشىپ كۆپىيىپ، ئەۋلادلىرىغا ئەمدى بۇ تەرەپلەرگە كەلمەسلىك ھەققىدە ۋەسىيەت قالدۇرۇپتۇ. ھازىر روسىيەگە تەۋە بولغان جۇڭغارىيە زېمىنى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ تارىخىدا ئالاھىدە ئورۇن تۇتۇپ كەلگەن. ئەبۇلخازى باھادىرخان ⑥ ئۆز ئەسىرىدە ئەبۇ ۋەلەدخان ئىيفات ئوغلى چۇ، تالاس دەريالىرى بىلەن ئىسسىقكۆل ئەتراپلىرىدىكى چارۋىچى تۈركىي تىللىق قوۋملارنىڭ يولباشچىسى ئىدى، دەپ يازىدۇ. جۇڭگونىڭ تارىخ مەنبەلىرىگە قارىغاندا گوبى چۆللۈكىدىن كۆچۈپ كەلگەن نۇرغۇن مىللەتلەر بۇ يەرگە كېلىپ بىر مەھەل ماكانلىشىپ كېيىن كۈچلۈك دۈشمەنلىرى تەرىپىدىن قوغلاپ چىقىرىلغان. دېمىسىمۇ جۇڭغارىيە چارۋىچى قوۋملىرىگە تولمۇ باپ كېلىدۇ. تاغ جىلغىلىرى تومۇز ئىسسىقلىقى ساقلىنىپ بولغاچقا مال - چارۋىلار ياز بويى چۈن كۆرمەي، بەھۇزۇر ئوتلايدۇ. كۈزدە چارۋىچىلار تۈزلەڭلىكتىكى قىشلاقلارغا قايتىپ چۈشۈپ زىرا -

2006

خارا بىلىكىدىن تېپىلغان بىر مۇنچە ئالتۇن جابدۇق ۋە تىللا پۇللارنى قولغا چۈشۈردۈم. مەن بۇ ھەقتە ئايرىم توختالماقچىمەن. مەن پەقەت كانچىلىققا ئائىت ئازراق قىستۇرما بېرىپ ئۆتەي: مەن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىچكى قۇرۇقلۇق قىسمىدىن ئىلگىرى ئىشلىتىلگەن كان قۇدۇقلىرىنىڭ ئورنىنى تاپتىم. شۇڭا كانچىلىقنى پەقەت فېند خەلقلىرىگىلا خاس كەسىپ ئىدى دەپ قارىساق بولمىغۇدەك. تارىخى پاكىتلار بىزگە بۇ كەسىپتە فېند خەلقلىرىگە قارىغاندا تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئالدىدىراق ماڭغانلىقىدىن دېرەك بېرىۋاتىدۇ. چۈنكى جۇڭگونىڭ تارىخ مەنبەلىرىدە قەدىمىي تۈركلەر روران خانلىقىنىڭ كان قېزىپ، تۆمۈر ئېرىتكۈچىلىرى ئىدى، دەپ يېزىلغان. سىبىرىيىنى بوي-سۇندۇرغان تاتارلارنىڭ بىر قىسمى ئۆزلىرىنى تۆمۈرچى-لەر ئۇلادى دەپ ئاتىغان. چۈنكى ئۇلار دائىم تۆمۈر تاۋلاش بىلەن مەشغۇل بولۇپ موڭغۇللار بىلەن فېند خەلقلىرىنى تۆمۈر قوراللار بىلەن تەمىنلەپ تۇرغان. جۇڭگو تارىخىدىكى مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا خەن سۇلالىسى دەۋرلىرىدە ئوتتۇرا ئاسىيادا كۆك كۆز، سېرىق چاچ كەلگەن ئالتە قوۋم ياشىغان. كلاپروت ⑦ ۋە رېمونا ⑧ ئەپەندىلەر ئۇلارنى ھىندى - ياۋروپا ئىرقىغا مەنسۇپ دەپ قارايدۇ. قەدىمكى خاككاسلار (قىرغىزلار) بىلەن ئۇيسۇنلار ئەنە شۇ ئىرققا كىرىدۇ. ئۇلارنىڭ ئات يۈزلۈك كەلگەنلىكىگە قاراپ جۇڭگولۇقلار ھەيران قېلىشقان. ھازىر جۇڭغارىيىدە ئاساسەن ئىككى خىل قوۋم ياشايدۇ. ئۇنىڭ بىرى بۇيرۇتلار (ھەقىقىي قىرغىزلار)، يەنە بىرى ئۇيسۇن دەپ ئاتىلىدىغان چوڭ يۈز قازاقلرى. ئۇيسۇن قەبىلىلىرى ئىچىدە ئۆزلىرىنى ئەڭ كۈچلۈك قوۋملارنىڭ ئەۋلادلىرى دەپ ماختىنىپ يۈرىدىغان سېرىق ئۇيسۇن ناملىق يەنە بىر قەبىلە بار. مەن ئۇزاقتىن بېرى قازاق، قىرغىزلارنىڭ چۆچەك، رىۋايەت، قىسسە، داستانلىرىنى توپلاش جەريانىدا بۇ نەرسىلەرنىڭ ياۋروپا خەلقلىرىنىڭكىگە، بولۇپمۇ سلاۋيانلارنىڭكىگە ئوخشاپ كېتىدىغانلىقىدىن ھەيران قالدىم ھەم بۇ ئەھۋاللارغا قاراپ قەدىمدە ئوتتۇرا ئاسىيادا ھىندى - ياۋروپا ئىرقىدىكى خەلقلەر بىلەن تاتار ئىرقىدىكى خەلقلەر بىللە ياشاپ ئۆزئارا سىڭىشىپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن دېگەن قاراشقا كەلدىم. مەن بۇ گۇمانى قاراشنىڭ تۈگۈنىنى چوڭ يۈز قازاقلرى ئارىسىدىن مول ماتېرىيال.

لارغا ئېرىشىش ئارقىلىق يەشمەكچى بولغانىدىم، ئەمما بۇ ئىشنى قىلالىدىم. چۈنكى مەن قازاقلار ئارىسىدا بىرەر مەدداھ ياكى قوشاقچى تاپالمىدىم. بۇ خەلقنىڭ ئارىسىدا ناخشا - قوشاقلار بەكمۇ ئاز. ئەگەر بار دېسەك يەنىلا شۇ ئاق ئۆچكە بىلەن قارا يورغا توغرىسىدىكى كونا پەدىلەر بولۇپ، ئاھاڭى بۇيىداي تالىم دېگەن ناخشىنىڭ ئاھاڭىغا ئوخشاشلا بىر خىل. ئۇيسۇنلار (چوڭ يۈزدىكى قازاقلار) ناخشا - قوشاقچىلىقتا بىتەلەي يارالغان خەق بولۇپ، بۇنىڭغا ئۆزلىرىمۇ ئىقرار. ئۇلاردا مۇنداق بىر رىۋايەت بار: بۇرۇنقى زاماندا ناخشا ئىلاھى بارچە ئىقلىمنى كېزىپ يۈرۈپ ئىنسانلارغا ناخشا ئۆگىتىپتۇ. ئۇ بىر ئايالمىش. ئۇ بەزى يەرلەردە خېلى ئۇزاق تۇرىدىكەن، بەزى قوۋملار ئۇنىڭ ناخشىسىنى يىراقتىنلا ئاڭلىيالايدىكەن. ئۇ بەزىدە تىنچ كەلسە بەزىدە بۆرىدەك ھۇۋلاپ كېلىدىكەن. ناخشا ئىلاھى ئوتتۇرا يۈزدە ئۇزاق تۇرۇپتۇ. چوڭ يۈزدىكىلەر ئۇنىڭ ئاۋازىنىلا ئاڭلىغان بولغاچقا پىششىق ئۆگىنەلمەي ناخشىلىرىنى ئۇنتۇپ كېتىشىپتۇدەك. مەن بۇ يەردىكى بۇيرۇت، نوغاي ناخشىلىرىدىكى بىر قىسىم ھىندى - ياۋروپا ئاھاڭلىرىغا قاراپ بۇ ئاھاڭلارنىڭ ئۇلارنىڭ سلاۋيان مىللەتلىرى، بولۇپمۇ، رۇسلار بىلەن ئارىلىشىشى داۋامىدا شەكىللەنگەنلىكىنى پەرەز قىلدىم.

ھازىر مەن جۇڭغارىيە توغرىسىدا ئېتنوگرافىيىلىك ئوچىركلار، سانلىق مەلۇماتلار، تارىخىي مەلۇماتلار، ئۆيدى. سۇن، قىرغىزلارنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا دائىر ماتېرىياللار بولۇپ توپلىغان نەرسىلىرىم بىر قانچە دەپتەر كېلىدۇ. ھۆرمەتلىك ئەپەندىلەر مەن ئاخىرىدا ھەرقايسى ئىشلارغا پۈتۈنلەي ناتونۇش بولغان بۇيرۇتلار ھەققىدە توختىلىپ ئۆتەي. چوڭ يۈزدىكى قازاقلار ھەققىدە توختالمايمەن. چۈنكى، ئۇلارنىڭ ئەھۋالى سىبىرىيە ۋە ئورنى بۇرگ تەرەپتىكى قازاقلار بىلەن ئوخشاش. مەن بۇيرۇتلار بىلەن ئۇيسۇنلارنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىشكە بولمايدۇ، دەپ قارايمەن. بۇ خىل قاراشنى ئىلگىرى لېفىشىن ئەپەندى بىلەن مېيىندروف ئەپەندى ئوتتۇرىغا قويغانىدى. ئەمما ھېچكىم بۇنى قۇۋۋەتلىمىگەچكە بۇ گەپلەر ھازىر جىمپ كەتتى. ھەتتا ھۇمبولت ⑨ ئەپەندى بىلەن رىنتېر ئەپەندىمۇ بۇ قاراشنى خوپ كۆرمىدى. ئۇلار: قازاقلارنىڭ چوڭ يۈزى ئەمەلىيەتتە بۇيرۇت قەبىلىلىرىدىن ئىبارەت. شۇڭا ئۇلار.

M
I
R
A
S

قويمىدىم. قەشقەردىكى چېغىمىدۇمۇ بىر تەرەپتىن خاتىرە يازسام يەنە بىر تەرەپتىن شۇ يەرلىك كىشىلەر، ئىلىم ئەھلىلىرى ۋە ئەمەلدارلار بىلەن دوستلۇق ئورناتتىم. شۇڭا مەن قەشقەر كوچىلىرىدا بىمالال ھەرىكەت قىلىپ بۇ جەلپكار شەھەرنى ئالا قويماي تەكشۈرۈپ چىقالدىم. مەن قەشقەردە ھەرقايسى ئەللەردىن كەلگەن ھەر خىل مىللەتلەرگە تەۋە سودىگەرلەر بىلەن ئۇچرىشىپ قوشنا ئەللەردىكى مىللەتلەر ئەھۋالى، سان - ساناقلار ۋە سودا ئاخباراتىغا دائىر ئەھۋاللارنى ئىگىلىدىم. ئوتتۇرا ئاسىيا سودىگەرلىرىنىڭ قانداق سودا قىلىدىغانلىقىنى، قەشقەرگە قانداق ماللارنى ئەكىلىدىغانلىقىنى، سودا دەستۇرلىرىنى ۋە سودا ئېغىنىنىڭ قايسى دەرىجىدە ئىكەنلىكىنى بىلىپ چىقتىم.

مېنىڭ سەپەر خاتىرىلىرىمنى ئۈچ خىلغا ئايرىشقا بو- لىدۇ: بىرىنچىسى، ئۆزۈم تەكشۈرۈپ خاتىرىلىگەنلىرىم؛ ئىككىنچىسى، ئىشەنچلىك كىشىلەر تەمىنلىگەن ۋە باشقا يوللار بىلەن راستلىقى ئىسپاتلانغان ماتېرىياللار؛ ئۈچىنچىسى، قولىزما ساتىدىغانلار ئەكىلىپ بەرگەن قولىزما- لار، ئەمەلدارلار تەمىنلىگەن ھۆكۈمەت مەكتۇپلىرى بىلەن كىتابلاردىن كۆچۈرۈۋېلىنغان ھۆججەتلەردىن ئىبارەت. مەن ھازىر بىر تەرەپتىن خاتىرىلىرىمنى رەتلەۋاتىمەن، يەنە بىر تەرەپتىن ھەربىي شتاپ گېنېرالى جانابىلەرنىڭ ھاۋالىسى بويىچە ئەڭ يېڭى سىزما ئىسپاتلار ۋە خەرىتىلەر بۆلۈمىدىكى ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىپ، ئۇ- تۇرا ئاسىيانىڭ خەرىتىسىنى ئىشلەۋاتىمەن.

مەن قەشقەردىكى چېغىمدا شۇ يەرنىڭ ئاھالىلىرى سۆزلىشىدىغان تىل ئۇيغۇر تىلىنى ئۆگەندىم. بۇ تىل ياۋروپا تىلشۇناسلىرىغا ناتونۇش بولغان بىر تىل بولۇپ، ئۇلار پەقەت چاغاتاي تىلىغا ئوخشاش تىلئىلا بى- لىدۇ. كىچىك بۇخارا (قەشقەر) دە يەنە خەنزۇچە ئارىلە- شىپ كەتكەن بىر خىل يامۇل تىلىمۇ بار. مەن پات ئارىدا بۇ تىل ھەققىدە ماقالە يېزىپ، ئارخېئولوگىيە ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىمەن. مەن ئۇيغۇر ئېغىز تىلىدىكى سۆز ۋە تۇراقلىق ئىبارىلەرنى توپلاپ بىر سۆزلۈك تۈزۈم ھەم خەلق قوشاقلىرىنى خاتىرىلەپ چىقتىم. كىچىك بۇخارانىڭ تارىخى بىزگە ئانچە تونۇشلۇق ئەمەس. بۇ جاينىڭ تۆمۈرلەك زامانىغىچە بولغان تارىخىغا

نى كىچىك يۈز ۋە ئوتتۇرا يۈزدىكى قازاقلاردىن ئايرىپ قاراش كېرەك، دېگەننى تەشەببۇس قىلدى. مانا بۇ ھۆر- مەتلىك ئالىملىرىمىزنىڭ چوڭ سەۋەنلىككە يول قويۇش- دىن باشقا نەرسە ئەمەس. چوڭ يۈز، ئوتتۇرا يۈز، كىچىك يۈز دېگەنلەر ئەمەلىيەتتە قازاقتىن ئىبارەت بىر مىللەتنى كۆرسىتىدۇ. ئۇلار جۇڭگولۇقلارغا، بۇيرۇتلارغا، رۇسلارغا ۋە قارا قىرغىزلارغا ئوخشىمايدىغان باشقا بىر خەلق. بۇيرۇتلار بىلەن قازاقلار تىلى، ئۆرپ - ئادەتلىرىمۇ ئوخشىمايدىغان ئىككى مىللەتنى كۆرسىتىدۇ. ھەتتا ئۇ- لارنىڭ چىرايلىرىمۇ ئانچە ئوخشاپ كەتمەيدۇ (مەن 1858 - يىلى سىزغان بورانباي ماناپنىڭ سۈرىتى بىلەن 1848 - يىلى ئومبى شەھىرىدە سىزغان 2 - سۈرەتكە قا- رىشىڭىز بىلىسىز).

چىراي شەكىللىرىگە ئاساسلانغاندا ئوتتۇرا ئاسىيالىق- لارنى پارسلار، موڭغۇل ئىرقىدىكىلەر ۋە تۈركىي تىللىق خەلقلەر دەپ ئۈچ خىلغا ئايرىشقا بولىدۇ. پارسلارنىڭ تاغدىكىلىرى گالىچ، تۈزلەڭلىكتىكىلىرى تاجىك دەپ ئا- تىلىدۇ. ئۇلار كافكاز ئىرقىغا مەنسۇپ بولۇپ، قارامتۇل ھەم چاچلىرى قويۇق كېلىدۇ. گالىچلار ئارىسىدا سېرىق چاچلىقلارمۇ ئۇچراپ قالىدۇ. موڭغۇل ئىرقىدىكىلەر دې- گىنىمىز قالماقلارنى كۆرسىتىدۇ. ئۇلار قارامتۇل، قارا چاچلىق، ئات يۈزلۈك، قىسقى كۆزلۈك، پاناقراق كېلىدۇ. ئوتتۇرا ئاسىيادا يەنە باشقا خەلقلەرمۇ بولۇپ ئۇلار مەيلى موڭغۇل - تۈرك تىپىدىكىلەر بولسۇن ياكى تۈرك - فېند تىپىدىكىلەر بولسۇن پەرقلىنمەس دەرىجىدە ئارىلىشىپ كەتكەن. ئۇلار ئارىسىدا موڭغۇللاردەك تىك قاشلىق، قى- سىق كۆزلۈكلەرمۇ، رىملىقلاردەك سېرىق چاچ، كۆك كۆز، قاغشارلىق، ئىلمەك بۇرۇنلۇقلارمۇ بار. ئومۇمەن ئۇلاردا كافكاز ئىرقى بىلەن موڭغۇل ئىرقى ئارىلىشىپ كەتكەن- دەك قىلىدۇ.

سەپىرىمىزنىڭ 2 - باسقۇچى نارىن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىن باشلاندى. نارىن دەرياسى - سىر دەرياسىنىڭ مۇھىم بىر تارمىقى بولۇپ سېمېنوف ئەپەندى پەقەت مۇشۇ يەرگىچە تەكشۈرۈپ قايتىپ كەتكەن. مېنىڭ كۆز ئالدىمدا بىر بىپايان سىرلىق زېمىن تەكشۈرۈپ چىقىشىمنى كۈتۈپ تۇرۇپتۇ. مەن شارائىتنىڭ قانچىلىك جاپالىق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر سەپەر جەريانىدا خاتىرە يېزىشنى ئۈزۈپ

2006

داير مەلۇماتلارنى جۇڭگو يىلنامىلىرىدىن ئۇچرىتىمىز. ئۇنىڭدىن كېيىنكى تارىخنى بىلىشتە مۇسۇلمان تارىخچى-لارنىڭ ئەسەرلىرىگە مۇراجىئەت قىلىمىز.

مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كوراگان يەكەن خانلىقىنىڭ خانى ئابدۇرەشىد خاننىڭ ۋەزىرى بولۇپ، ئۇ كىشىنىڭ 16 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئابدۇرەشىدخانغا بېغىشلاپ «تارىخى رەشىدى» ناملىق بىر ئېسىل تارىخى ئەسەر-رىنى يازغانلىقىنى كۆپ ئادەم بىلمەيدۇ. پېتىربۇرگ ئۇنى-ۋېرستېتىنىڭ كۇتۇپخانىسىدا بۇ ئەسەرنىڭ پارسچە نۇسخىسى، پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ مۇزېيىدا تۈركىي تىلىدىكى تەرجىمىسى ساقلانماقتا. ئەپسۇسكى، تۈركىي تىلىدىكى تولۇق ئەمەس، پارسچىسىدا خاتالىقلار كۆپ. ئەھۋالدىن قارىغاندا ئۇنى پارسچىنى بىلمەيدىغان بىرسى كۆچۈر-گەندەك قىلىدۇ. «تارىخى رەشىدى» ئىككى قىسىمغا بۆلۈنگەن بولۇپ، بىرىنچى قىسىمدا تۇغلۇق تۆمۈرخاد-دىن ئابدۇرەشىدخان ھۆكۈمرانلىق قىلغان ھىجرىيە 962 - يىللار (مىلادىيە 1554 - يىللار)غىچە بولغان تارىخ بايان قىلىنىدۇ. ئىككىنچى قىسىمى ئەسلىمىگە ئوخشاپ كېتىدىغان بولۇپ، مۇئەللىپ بۇ قىسىمدا ئۆز كەچۈرمىش-لىرىنى بايان قىلغاچ تەڭرىتاغلىرى، بولۇر تاغلىرى ۋە تېبەت ئېگىزلىكلىرى توغرىسىدا نۇرغۇن جۇغراپىيىلىك ۋە ئېتنوگرافىيىلىك مەلۇماتلارنى بەرگەن. مىرزا ھەيدەر كو-راگان ئاتاقلىق دوغلات قەبىلىسىدىن كېلىپ چىققان، ئۇ-نىڭ ئاتا - بوۋىسى موڭغۇل ئوردىسىدا ئىمتىيازلىق كە-شىلەر ئىدى. ياۋروپا ئىلىم ساھەسى «تارىخى رەشىدى» نىڭ نامىنىلا بىلىدۇ (ئاكادېمىيىمىزدىكى قوليازما نۇسخى-سىمۇ تېخى تونۇشتۇرۇلمىدى). ئىشىم ئوڭغا تارتىپ مەن يەنە «تەزكىرەئى خوجىگان» ناملىق بىر قوليازمنى تې-پۈۋالدىم. بۇ قوليازىمدا خوجىلار تارىخى بايان قىلىنىدۇ. خوجىلار 17 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا بۇددىست ئويرات-لارنىڭ ياردىمىدە چىڭگىز ئەۋلادلىرى (يەكەن سەئىدىيە خاندانلىقىنى دېمەكچى - ت)نى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ كىچىك بۇخاراغا ھۆكۈمران بولۇۋالغانلار ئىدى. بۇ ئەسەر 1750 - يىلى مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ يەكەننى ئىشغال قىل-دىغىچە بولغان ۋەقەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇڭا «تەزكىرەئى خوجىگان» نى «تارىخى رەشىدى» نىڭ دا-ۋامى دېيىشكە بولىدۇ. مەن قەشقەردە تاپقان قوليازىملار

ئىچىدە مۇھىمراق دەپ قارىغانلىرىم تۆۋەندىكىلەر: 1. «تەزكىرەئى سۇلتان سۇتۇق بوغراخان». سۇتۇق بۇغرا-خان ئىلىك خانلار (قارا خانلار) ئارىسىدا تۇنجى بولۇپ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان ۋە قەشقەرگە تارقاتقان كە-شى؛ 2. «تەزكىرەئى تۇغلۇق تۆمۈرخان». تۇغلۇق تۆ-مۈرخان تۇنجى بولۇپ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان موڭغۇل خانى بولۇپ، بۇ ئەسەردە ئۇنىڭ ھايات پائالى-يىتى بايان قىلىنغان؛ 3. «رىشاھەت». بۇ ئوتتۇرا ئاسى-يادىكى دىن پېشوالىرى ۋە ئەۋلىيالار توغرىسىدىكى كە-تاب؛ 4. «ئەبۇ مۇسىلىم مەرۋەزى». بۇ بىر قەھرىمانلىق داستانى بولۇپ ئۇنىڭغا كۆپلىگەن رىۋايەتلەر كىرىشتۈ-رۈلگەن. مەن سەپەر داۋامىدا يەنە قەدىمىي پۇللىرىنى يىغدىم. بۇ پۇللىر توغرىسىدىكى مەلۇماتلىرىم پەنلەر ئا-كادېمىيىسى ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىندى. يىغقانلىرىم ئىچىدە يەنە يەكەن ئەتراپىدىكى مىرجا تاغلىرى بىلەن قاراقاش دەرياسىدىن چىقىدىغان قاشتېشى، بولۇر تاغلىرىنىڭ چەش، مىرامور، خىرۇستاللىرى، كېرىيە دەرياسىنىڭ ئال-تۇن قۇملىرىمۇ بار. يەنە يەرلىك مائارىپ رەختلەر بىلەن نىگىز سۈدىگەرلەردىن ئالغان ماللارنىڭ نۇسخىلىرىمۇ بار. يۇ-قىرىقلار مېنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا قىلغان سەپىرىمنىڭ ئو-مۇمى خۇلاسسىسىدىن ئىبارەت. مېنىڭ سەپىرىم 1858 - يىلى 28 - ماي كۈنى باشلاندى. شۇ كۈنى مەن قاپال شەھىرىگە 30 كىلومېتىر كېلىدىغان قارامولا دېگەن يەردە توختىغان كارۋانغا قېتىلدىم. بۇ قوقان ۋە بۇخارا سودى-گەرلىرىنىڭ كارۋىنى بولۇپ، ئۇلار شەمەي تەرەپتىن كەلگەندى. كارۋاندا سەككىز چېدىر، 100 تۆگە، 65 ئات، 34 مۇلازىم ۋە كۈمۈش پۇل ھېسابىدا 20 مىڭ سوملۇق مال (ناۋار بۇيۇم) بار ئىدى. مەن كارۋان بېشىنىڭ تۇغ-قىنى ئالىمباي دېگەن سالاھىيەت بىلەن ئۇلارغا قوشۇل-دىم. 29 - ماي كۈنى، ھاۋا ئېچىلىپ بەرگەچكە بىز يولغا چىقۇۋالدۇق. بىز قىزغالداق، سارشمىش قۇللىرى ھۈپ-پىدە ئېچىلغان مەنزىرىسى گۈزەل ئالاتاۋ جىلغىسىنى بويلاپ ئالتىن ئېمىل تاغلىرىغا قاراپ ئىلگىرىلىدۇق. 25 چاقىرىمچە ماڭغاندىن كېيىن كەچ كىردى. بىز بىر شاۋ-قۇنلۇق دەريانىڭ بويىدا توختاپ، بىر توپ ئاق تېرەك ۋە جىگدىلىكنىڭ يېنىغا چۈشكۈن سالدۇق. گۈلخاننى چۆرد-دەپ ئولتۇرۇشۇپ نەغمە - ناۋا قىلغاچ ئارام ئالدۇق.

M
I
R
A
S

رىدىغان ئىشى بولسۇن. گوبېرناتور تېخى قاتلىنى تېپىپ بەرمىسەڭلار كۆر- گۈلۈكىڭلارنى كۆرسىتىمەن، مېنىڭ قولۇمدىن ھەر قانداق يامانلىق كېلىدۇ. دېگەندەك گەپلەرنى قىلدى... قازاقلار پۇلۇ يەپ تارقىدى، لېكىن چېدىر ئىچىدىكى پۇلۇنىڭ مەزىلىك پۇرىقى ئۇزاققىچە تارقىمىدى. كارۋىنىمىز ئالتىن ئېمىل داۋىنىدىن ئۆتۈپ تۇپتۇز بىر سايلىققا چىقتى. شەرقىي شىمال شەرەپتىن كۈچلۈك شامال چىقتى. قازاقلار بۇنداق شامالنى ئەبى دەپ ئاتىشىدۇ. يىراقتىن ئىلى دەرياسى كۆرۈنىدى. بىز دەريادىن ئۆتۈشنى نىشانلاپ مېڭىپ، قالغان تاغلىرى ئارىسىدىكى بىر بۇلاق بېشىغا كېلىپ قوندۇق. بۇ يەر، يىلان - چايان، بۈرگە، قۇرت - قوغغۇزلارنىڭ ماكانى بولۇپ، بىر كېچە ئۇخلىماي ئۆرە ئولتۇردۇق - دە، ئەتىسى سەھەر يۈرۈپ كەتتۇق. بىز چىققان كېمە بەك كونا بولغاچقا ئىلى دەرياسىدىن ئىككى كۈندە ئاران ئۆتۈپ بولدۇق. كېمىنى بىزنىڭ ئاتلىرىمىز سۆرىدى، كېمىچىلەر كېمىگە كىرىۋالغان سۇلارنى چېلەككە ئۇسۇپ دەرياغا تۆكۈپ تۇردى. بىز دەريادىن ئۆتۈپ، قۇربانلىق قىلىۋېتىپ يولغا چىقىپ سۆڭىتى، تور ئايغىر، ئۈچمېركى داۋانلىرىدىن ئۆتۈپ، 17 كۈن بولغاندا قارقارا جىلغىسىدا توختىدۇق. بىز بۇ يەردە ئالبان قازاقلرىغا تەۋە ئايتبوزم قەبىلىسىدىكىلەرنىڭ ئاۋۇللىرى بىلەن ئۇچراشتۇق ھەم ئاۋۇللارغا بۆلۈنۈپ سودا قىلدۇق. بىز كېلىشتىن ئاۋۋال ئايتبوزم قەبىلىسى بىلەن قىزىلبۆرك قەبىلىسى چېدەللىشىپ قېلىپ، رۇس ئەمەلدارىنىڭ كېلىپ ئايرىپ قويۇشىنى كۈتۈپ تۇرۇپتۇ. ئەگەر دەۋادا كېلە- شەلمەسە ھەر ئىككى قەبىلە بۇ يەردىن كۆچۈپ كېتىدىغان بولۇشۇپتۇ. راست دېگەندەك 4 - ئاۋغۇست كۈنى قازاقلار كۆچۈشكە باشلاپ، كەچتە بۇ يەردە بىزنىڭ چېدىردىن باشقا ھېچقانداق ئۆي قالمىدى. بۇ ئىشلار بىزگە بىر ئاز غەلىتىرەك تۇيۇلدى. كارۋانېشى بىلەن چوڭ ياشتىكىلەر قازاقلاردىن تېگىشۋالغان 900 قوينى ئاز كۆردى بولغاي، ئەمدى قىرغىزلار ئارىسىغا بارماقچى بولۇشتۇق. 6 - ئاۋغۇست قىرغىزلارنىڭ سالىمىكى قەبىلىسىنىڭ باشلىقى قاراش چوڭنىڭ ئاۋۇلغا يېتىپ باردۇق. بۇلار روسىيە تەرەپكە بويسۇنىدىكەن. قاراش توپاقتەك يوغان ھەم سېمىز بولغاچقا چوڭ دەپ ئاتالغانىكەن. ئاڭلىساق ئۇنىڭ

بۇخارالىقلار قاپاق - چىلمىلىرىنى شورغاچ خوجا ھاپىز - نىڭ غەزەللىرىنى توۋلىشىتتى. ئەتراپتىكى قازاقلار قويغا نەرسە ئالماشتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن يېنىمىزغا كېلىپ - كېتىپ تۇردى. ئۇلارنىڭ قەبىلە باشلىقلىرىمۇ چاپارمەنلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ كېلىپ ئاراڭلاردا ئەڭ بېيىڭلار قايسى؟ دەپ، چېدىرمۇ چېدىر ئارىلاپ سوۋغا - سالام بېرىشە- مېزنى تەلەپ قىلاتتى. ھەر بىر چېدىر ئىگىسى نۆۋەتلە- شىپ قارا چاي، نان، يەل - يېمىش دېگەن نەرسىلەرنى ئۇلارغا تەقدىم قىلاتتى. قازاقلار بۇ نەرسىلەرنى قويۇنلە- رىغا تىقىشىپ قارىشاتتى. بىر كۈنى ئولتۇرساق جالاير قەبىلىسىنىڭ باشلىقى جانغازى سۇلتان يېتىپ كەلدى. بۇ بىر كائۇراق ئادەم بولغاچقىمىكەن، ئالاتاۋ ئېلىنىڭ چوڭ- لىرى ئۇنىڭغا بىر كىشىنى قوشۇپ بېرىپتۇ. قىرغىزلار ئۇنى ياردەمچى دەپ ئاتىشىدىكەن. سۇلتاننىڭ مەجەزى غەلىتە بولۇپ، ئۇ چېدىرغا گازدەك ئىرغاڭلاپ كىرىپ كەلدى - دە، ئۇدۇل تۆرگە چىقىپ بىر ھازا بۇتتەك قېتىپ ئولتۇرۇپ قالدى. ھەممەيلەن جىم بولدۇق. بىر پەستىن كېيىن ئۇ تەكشى بىر قارىۋېتىپ تۇلۇمدىن توقماق چىق- قاندىكەنلا: جالايردا قوي تولا، جانغازىدا ئوي، دەپ قو- يۇپ يەنە جىمىپ كەتتى. ئارقىدىنلا باشقا قازاقلار گەپ تەشتى. ئۇلار گېنېرال گوبېرناتورنىڭ ۋېرنى قەلئەسىگە قانداق كەلگەنلىكى، قازاقلارغا نېمىلەرنى دېگەنلىكىگە ئوخشاش ئىشلارنى سۆزلەشتى. ئۇلار تېخى گېنېرالنىڭ سۆزلىگەن چېغىدىكى ھەرىكەت قىياپەتلىرىنىمۇ ئوخشىتىپ دوراپ بېرىشتى. قازاقلار بىزدىن قانۇننى ئۆگىتىپ قو- يۇشنى تەلەپ قىلىشتى. ئۇلار بۇنىڭ سەۋەبىنى چۈشەند- دۈرۈپ مۇنداق دېيىشتى: رۇس كازاڭلىرى ۋېرنى قور- غىنىنىڭ ئىشلىرى ئۈچۈن بىزدىن ئات - ئۇلاق ئۆتەنە ئې- لىپ كېيىن قايتۇرۇپ بەرمەيدىغان بولۇۋېلىشتى، كازاڭلار قانۇننىڭ يوقۇقلىرىنى بىلگەچكە بىزنى قاپقانغا دەسسە- تىپ قويۇپ مال - چارۋىلىرىمىزنى ئوچۇق - ئاشكارا ھالدا ئەكىتىۋېرىدۇ. بىز ئەرز قىلىپمۇ يېڭەلمەيمىز، چار- پادىشاھنىڭ ئادەملىرىگە تەڭ كەلگىلى بولاتتىمۇ؟ ئوچ كازاڭ ئەسكىرى يوقاپ كېتىۋېدى بىز بالاغا قالدۇق. گوبېرناتورنىڭ ئادىمى بىلەن ئۇنىڭ تەرجىمانى بىر قىش دېگۈدەك قاراتالدىن كەتمەي تۇرۇۋېلىپ بىزنى ئاۋارە قىلىۋەتتى. ئەزىرايى خۇدا نەدىمۇ ئۇنداق ئادەم ئۆلتۈ-

2006

يۈزبېشى بولۇپ ئۆسكۈسى بار ئىكەن. قاراش بېشىغا تۆپىسى ئۇچلۇق كەلگەن كىگىز قالپاق، ئۇچىسىغا ھەر خىل رەختلەردىن قۇراشتۇرۇپ تىكىلگەن، تىك ياقلىق، ئالدىدا ئۈچ تال لەپلىمىسى ساڭگىلاپ تۇرىدىغان قېلىن چاپان، پۇتقا قىزىل خۇرۇم ئۆتۈك كىيىۋاپتۇ. ئۇنىڭ ئوغلىنىڭ ئۈستۈشلىرىمۇ دادىسىنىڭكىدىن قېلىشمايتتى. قاراشنىڭ يەنە چاپارمەنلىرى بولۇپ ئۇلار خىلمۇ خىل كىيىۋالغانىدى. ئۇلار ھاۋانىڭ ئىسسىق بولۇشىغا قارىماي كىگىز مالخاي، كىگىز جىلتىكە، جۇۋا دېگەندەك نەرسە-لەرنى كىيىۋېلىشقانىدى. بۇ قىرغىزلار تېز ھەم چىرقىراق ئاۋازدا توختىماي سۆزلەپ، ھېرىپ قالسا ئېغىزلىرىغا ناس سېلىشاتتى. كېڭىن دەرياسىنىڭ باش تەرىپىدىكى جايلار ئېگىز ھەم ئوت چۆپلىرى مول، دەريا ياقلىرى ئوي-چوڭقۇر ھەم نەم ئارىلاش ئىدى. جۇڭغارىيىدە مانا مۇ-شۇنداق ئۆزگىرىش تۇتىشىپ كەتكەن مۇنبەت ۋە ئوت-چۆپلىرى مول يايلاقتىن ئۇچى بولۇپ، ئۇلار كېڭىن تې-كەس ۋە قارقارا دەريالىرى بويلىرىدا ئىدى. يايلاقنىڭ بىر تەرىپىدە بىر مۇنچە چىدىر ئۆيىنىڭ قالدۇقلىرى بو-لۇپ، ئىلگىرى بۇ ئۆيلەردە قالماق ئەسكەرلىرى يېتىپ شۇ ئەتراپتىكى بىر كاننى قوغدىغانىكەن. ھازىر بۇ كاننى تاشلىۋېتىپتۇ. بىز شۇ كۈنى كەچتە شالكۆدە دەرياسىنىڭ بويىغا بېرىپ قوندۇق. كېچىچە قارىغىچە ھاۋا سوۋۇپ كەتتى. قار - شۇبىرغان قاتتىق بولغاچقا، ئەتراپتىكى قىر-غىزلار بىلەنمۇ ئالاقە قىلالىمىدۇق. تۆتىنچى كۈنى بولغاندا قىرغىزلار كېلىپ، بىزنى ئاۋۇل - ئاۋۇللارغا ئورۇنلاش-تۇردى. مەن مامىرازىق دېگەن بىر سەپىدىشىم بىلەن بور-سىق بەگنىڭ ئاۋۇلغا باردىم. بورسىق قىرغىزلارنىڭ قە-دىق قەبىلىسىنىڭ باشلىقى ئىكەن. بىز ئالدى بىلەن قەبىلە باشلىقىنىڭ ئۆيىگە سالامغا باردۇق. بۇ ئىسلىشىپ قارىداپ كەتكەن بىر ئۆي بولۇپ، بورسىق ئۆيىنىڭ تۆرىگە چىق-ۋاپتۇ. ئۇنىڭ سول تەرىپىدە خوتۇنى بىلەن قىزلىرى قاتار ئولتۇرۇشۇپتۇ. بۇ خوتۇن تىلىنىڭ ئاستىغا ناس سېلىۋې-لىشىنى ھېسابقا ئالمىغاندا خېلى تۈزۈك خوتۇندەك قىلات-تى، ئۆي ئىچى رەتسىز بولۇپ، بىر تەرەپتە قاچا - قۇ-چىلار، يەنە بىر تەرەپتە ئوتۇن، تەمەچلەر بىلەن لاتا-پېتىلەر چېچىلىپ ياتاتتى. بۇلۇڭدا بىر قىرغىز ئۆتۈك يا-ماپ ئولتۇراتتى. بورسىق بىر نېپە بۇيرۇۋېدى، خوتۇنى

چاپانغا يۆكەپ قويغان ئىدىشىنى ئېچىپ، ئاش يۇقى ئى-ۋىرىقلارنى يالۋېتىپلا قېمىز قويدى. مەن قاچىنىڭ مەيد-نەتلىكىگە قارىمايلا قېمىزنى ئىچىۋەردىم. چۈنكى بۇنداق ئىش ماڭا يېڭىلىق ئەمەس ئىدى. 1856 - يىلى مەن قىر-غىزلارنىڭ ئەڭ چوڭ بېگى بورانىيىنىڭ ئۆيىدە مېھمان بولغانىدىم، بورسىق بەگ بىزگە ئاتا پۇت كۆز ئالدىمىزدىلا بىر قوي بوغۇزلىتىپ قازان ئاستى. ئۆيىنىڭ ئىچى - تېشىنى قىرغىزلار قاپلاپ كەتتى. كەچتىكى نەغمىدە قۇمۇزچىلار قۇمۇز چېلىپ دويت - دويت دەپ باشلىنىدىغان بىر ناخ-شىنى ئېيتىشتى. تاماق تارتىلىپ ھۆرمىتىمىز ئۈچۈن قويد-نىڭ يانپاش گۆشىنى بىزنىڭ ئالدىمىزغا قويدى. بىز گۆشنى تۇزغا چۆكۈرۈپ ئىشتىھا بىلەن يېيشىكە باشلى-دۇق. قىرغىزلار ئادەتتە سۈت - قايماق، گۆش دېگەندەك نەرسىلەر بىلەن ئوزۇقلىنىدۇ. ئۇلار بىزنىڭ چىدىرلىرىم-ىزدەك سودا چىدىرلىرىنى تۇنجى قېتىم كۆرگەندەك قە-لىشىدۇ. شۇنداق بولغاچقىمىكىن، بورسىق بىزنى كۆز-كۆز قىلىپ، يۇرت ئىچىدە تېرىسىگە پاتماي قالدى. ئۇ تېخى يات ئاۋۇللارغا مېنىڭ ئاۋۇلۇمغا چۈشكەن سارت-لارنىڭ جىقلىقىنى كۆرۈشتۈڭمۇ؟ دەپ ھەيۋە كۆرسىتەتتى. بەزىدە قىرغىز قىزلىرى گۆش، قېمىز، سېرىق ماي، قۇرت ئەكىلىپ بىزنى يوقلاپ تۇراتتى. بىزمۇ ئۇلارنى قۇرۇق قول قايتۇرمايتتۇق. مېنىڭ ھەمىيىم خوتۇن كىشىنى كۆرسە خۇددى يوقىتىپ قويدىغان ئادەم ئىدى. شۇڭا ئۇ كەلگەن قىز - چوكانلارغا قەنت - گېزەك، يەل - يېمىش، ئۈنچە - مارجان دېگەندەك نەرسىلەرنى تارتۇق قىلىپ تۇراتتى. ئەمما قىز - چوكانلار ئۇنىڭ گەپلىرىنى تولۇق چۈشىنىپ كەتمەيدىكىن، ئىشقىلىپ توختىماي سوئال سو-رايتتى. شۇنداق قىلىپ، بۇ ھەمرايمىنىڭ نامى يىراق ئا-ۋۇللارغىچە يېيىلىپ كەتتى.

بەزىدە بورسىقنىڭ قىزلىرىمۇ چىدىرغا كېلىپ قىز-يىگىتلەر ئولتۇرۇشىغا قاتنىشاتتى. بۇنداق ئولتۇرۇشتا قە-زىقارلىق ئويۇنلار ئوينىلىدۇ. قىز ئورنىدىن تۇرۇپ قول ياغلىقى بىلەن ئۇرغاننى قىلىپ ئۆزى ياقۇتۇرغان بىر يە-گىتنى ناخشا ياكى ئۇسسۇلغا تەكلىپ قىلىدۇ. يىگىت بۇ تەلەپلەرنى ئورۇندىيالىسا قىز ئۇنى بىرنى سۆيۈپ قويد-ۇ، ئەگەر ئىشنى ئەپلەشتۈرەلمىسە قىزدىن تاياق يەيدۇ. ئۇلارنىڭ ئېيتىدىغىنى ئىشقى - مۇھەببەت ناخشىلىرى

M
I
R
A
S

تارلار بىلەن روسىيلىكلەرنىڭ ھېچقانداق بىر مەنپەئەت بىرلىكى يوق. چوڭ يۈزدىكى قازاقلار ھازىر بىر بۇرۇ-لۇش پەيتىدە تۇرۇۋاتىدۇ. مۇشۇنداق پەيتتە تاتار مولد-لىرى ئۈچ يۈزدىكى ھەممە قازاق ئاۋۇللىرىغا بېرىپ دىن تەشۋىق قىلىۋاتىدۇ. ئۇلار بۇ جەھەتتە بۇخارا موللىرىدىن دىن ئېشىپ چۈشتى. بىز بىر ئاي داۋامدا قىرغىزلار بىلەن كۆچۈپ يۈرۈپ سودا قىلدۇق. بىز چۈشكەن ئاۋۇلنىڭ باشلىقى بورسقى، ئۆزى ئانچە باي بولمىغاچقىمىكەن، باشقا بەگلەرگە ئارىلاشمايتتى، كېڭەشلەرگە قاتناشمايتتى، تېزىرەك باي بولۇپ يۈز تېپىشنى ئارزۇ قىلاتتى، بۇنىڭ ئۈچۈن باشقىلارنىڭ ماللىرىدىن چوتتا ئايرىۋېلىپ ئۇزاق-تىكى يايلاقلارغا كۆچۈپ كېتەتتى. بىز بار چاغدىمۇ ئۇنىڭ ئاۋۇلى مۇزارت تېغىدىكى چاتقاللىقلاردا، تېكەس دەريا-سىنىڭ بېشىدىكى يايلاقلاردا كۆچۈپ يۈردى. باشقا قىر-غىز ئاۋۇللىرى كېڭىن دەرياسىنىڭ جىلغىسىغا يىغىلىپ ئۆلۈپ كەتكەن قەبىلە ئاقساقلى بورانىيىنىڭ 90 كۈنلۈك نەزىرىگە ئاتاپ ئات بەيگىسى ئۆتكۈزگەندىمۇ بورسقى بۇ يەرگە كەلمىگەن، ئۇنىڭ توققۇز ئوغلى پۇرسەتتىن پايدى-لىنىپ ئات ئوغرىلاش بىلەن بولغانىدى. مەن قىرغىزلار بىلەن 1855 - يىلى تونۇشۇشقا باشلىدىم. شۇ يىلى بۇغا قەبىلىسىدىكى ئون مىڭ ئائىلىلىك قىرغىز بورانىيىنىڭ باشچىلىقىدا روسىيىگە تەۋەلىك بىلدۈردى. ئىككىنچى يى-لى روسىيە تەرەپ ئۇلارنىڭ زېمىنلىرىنى تەكشۈرۈپ خا-تىرىلەش ئۈچۈن پولكوۋنىڭ خومېنتوۋسكى باشچىلىقى-دىكى كازاك ئەترىتىنى ئەۋەتتى. نەتىجىدە شىمالدا ئاق-سۇغىچە، جەنۇبتا زاۋقى دەرياسىغىچە بولغان يەرلەر تەك-شۈرۈلۈپ ئىككى چاقىرىملىق ماسشىتاب بويىچە خەرىتىگە ئېلىندى. مەن ئاشۇ تەكشۈرۈشكە قاتنىشىش داۋامىدا بو-رانىيىنىڭ ئائىلىسىگە بارغاندىمۇ بىر قىسىم قىرغىز رىۋا-يەتلىرىنى توپلاپ خاتىرە قالدۇرۇۋالغانىدىم. كېيىن يەنە قىرغىزلارنىڭ سارباغىش، سۇلبى قەبىلىلىرىگە بېرىپ ئۇ يەردىن قەشقەرگىچە بولغان زېمىنلارنىڭ ئەھۋاللىرىنىمۇ ئىگىلەپ چىقتىم. قىرغىزلارنىڭ كېلىپ چىقىش تارىخى - جۇڭگوشۇناس ۋە شەرقشۇناس ئالىملىرىمىز ئارىسىدا تا-لاش - تارتىش قوزغىۋاتقان بىر مەسىلە، كۆپ قىسىم ئا-لىملار ھازىرقى بۇيرۇتلارنى ئۆتكەن ئەسىردە جۇڭغارلار مۇشۇ ماكانغا قوغلاپ ئەكەلگەن بولۇپ، ئۇلار تاڭ سۇ-

بولۇپ، ئاھاڭى ئۆزگىچە. قىرغىزلار بىر ناخشىنى باشلاپ ئاھاڭغا سېلىپ بولغۇچە خېلى تەرلەيدۇ ھەم ئاھاڭىنى كەلتۈرەلمەسە باشقا ئاھاڭلارغا سېلىپ ئېيتىۋېرىدۇ. بەزد-لەر ئۇلارنىڭ ناخشا ئېيتىشىنى ئېشەكنىڭ ھاڭرىشىغا ئوخشىتىدۇ. بۇ ئوخشىتىش ئانچە جايغا چۈشمىگەندەك قىلىدۇ. مېنىڭچە ئۇ دەرىجىدە ئەمەس. يىگىت ناخشىنى ئېيتىپ بولسا ئۆز ئورنىغا بېرىپ ھېلىقى قىز بىلەن ياد-مۇيان ئولتۇرىدۇ - دە، ئىككىيلەن تۇيۇقسىز سۆيۈشۈپ كېتىدۇ. قىرغىزلار ھازىرمۇ ئىلگىرىكىدەكلا قىز - ئوغۇل-لىرىنىڭ ئىشلىرىغا چەك قويمايدۇ. قىزغىز قىز - چوكاد-لىرىنىڭ چىرايلىقلىرىمۇ ئاز ئەمەس ئىكەن. يۇقىرىقىلار-نىڭ ھەممىسى ئىسلام دىنىنىڭ مۇستەھكەم ئەقىدىلىرىنىڭ بۇيەرلەرگە تېخى تولۇق تارقىلىپ بولالمىغانلىقىدىن بو-لۇۋاتقان ئىشلار.

بۇيرۇتلار (قىرغىزلار) ئۆزلىرىنى مۇسۇلمان دەيدۇ، ئەمما، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ھەققىدە ھېچ نەرسە بىل-مەيدۇ، ئۇلار ئۆلۈم - يېتىم، توي - تۆكۈن ئىشلىرىنى شامان دىنىنىڭ ئادەتلىرى بويىچە ئۆتكۈزىدۇ. ئەمما بۇ تەرەپلەرگە بىرەر موللا ياكى تاتار كېلىپ قالغۇدەك بول-سا، ئۆيلىرىدە قوندۇرۇپ خەتمە - قورئان قىلدۇرۇۋال-دۇ. ئىسسىقكۆلدىن تارتىپ تاكى بەدەخشانغىچە بولغان بۇ كەڭ قىرغىز زېمىنىدا بىرمۇ موللا (ساۋاتلىق كىشى) تاپ-قىلى بولمايدۇ. قىرغىزلار قىمىز قوشۇلغان شاراپ، بوزا دېگەندەك ئىچمىلىكلەرنى ئىچىدۇ. تەقۋادار دەپ قارال-غانلىرىمۇ پەيتىنى تاپسا ئۆلگۈچە ئىچىپ مەست بولىدۇ. بۇنىڭدىن 30 يىللار ئىلگىرى بىزنىڭ ئوتتۇرا يۈزدىكى قازاقلرىمىزمۇ ئاشۇنداق دىنغا سۇس ئىدى. كېيىن روسىيە ھۆكۈمىتى قازاق زېمىنىدا مەسچىت سالدۇرۇپ تاتار مو-لىرىنى ئەۋەتكەنىدى، ئەمدىلىكتە بىر قىسىم قازاقلار بەش ۋاق ناھاز ئوقۇيدىغان، رامزاننى تولۇق تۇتىدىغان بو-لۇشۇپ، تاتار موللىرىدىن ئېشىپ چۈشتى. بەزى قازاقلار تېخى خوتۇنلىرىنى تالا - تۈزگە چىقارمايدىغان بولۇۋې-لىشتى. ھازىر قازاقلار ئۈچۈن قاتتىق دىنىي چەكلىمىلەر-دىن كۆرە ئاۋۋالقى نادانلىق ھالىتى ياخشىمۇ ياكى 300 يىلدىن بېرى تەرەققىياتقا قارشى تۇرۇپ كەلگەن تاتار مائارىپى ياخشىمۇ؟ بىز بۇنىڭغا بىر نېمە دېيەلمەيمىز. روسىيىدىكى تاتارلار ئۆزگىچە بىر شەرق دۇنياسى. تا-

لالىسى دەۋرىدىكى خاكاس، يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى كىلىكىسى دېگەنلەر بىلەن بىر خەلق دەپ قارايدۇ. ۱۱- شىددىن ۱۱) ئۆزىنىڭ موڭغۇل تارىخى توغرىسىدىكى كەتابىدا قىرغىزلارنى ئىلگىرى جەنۇبىي سىبىرىيەدە ياشىغان ئورمان خەلقلەرى ئىدى، دەپ يازىدۇ. راشىددىن بىلەن ئوبۇلغازى ئۆز ئەسەرلىرىدە قىرغىزلارنى كەم - كەمچۈت دەپ ئاتىغان. بىز بۇنىڭدىن كەم (يەنسەي) ۋە كەمچۈك دەريالىرىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرەلەيمىز. بۇ ئىككى دەريا ۋادىسىنى ئىلگىرىكى قىرغىزلارنىڭ ماكانى دېيىشكە بولىدۇ. سىبىرىيەگە دەسلەپ بارغان روسىيە كازاكىلىرىمۇ ئاباقان، يۈۋىس قاتارلىق سىبىرىيە زېمىنلىرىدا قىرغىز - لارغا دۇچ كېلىپ، ئۇلار بىلەن 17 - ئەسىردىن تارتىپ 18 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە ئۇرۇش قىلغان. شۇنىڭدىن كېيىن قىرغىزلارنىڭ نامى سىبىرىيە تارىخىدىن غايىب بولغان. قېيىش ۱۶) ئەپەندى قىرغىزلار جۇڭغار خانلىقىنىڭ قۇتتەيجىلىرى (خانلىرى) تەرىپىدىن قوغلاپ چىقىرىلغان. دىن كېيىن تېبەت ۋە ھىندىقۇش تاغلىرى تەرەپكە كەتكەن دەپ قارايدۇ. لېۋىش ئەپەندى قىرغىزلارنىڭ كۆچۈش ۋەقەسىنى ئەڭ دەسلەپ شۋېتسىيىلىكلەر خاتىرىلىگەن، قىرغىزلار روسىيە بىلەن جۇڭغار قۇتتەيجىلىرى ئارىسى - دىكى كېلىشىم بويىچە كۆچۈرۈلگەن دەپ قارايدۇ. جۇڭ - گولۇقلار قىرغىزلارنى بۇيرۇتلار دەيدۇ ھەم ئۇلارنى كۇئېنلۇن تاغلىرىدىن كۆچۈپ كەتكەن تاڭ دەۋرىدىكى بولۇ (بولۇ) قوۋملىرى دېيىشىدۇ. بۇيرۇتلارنى تۇنجى بولۇپ جەنۇبىي سىبىرىيىدىكى قازاقلاردىن پەرقلىنىدۇ. گەن كىشى ئىياكىنى ۱۷) ئەپەندى بولۇپ، ئۇ قىرغىز (بۇيرۇت) لارنى قەدىمىي تۈركىي خەلقلەر دەپ قاراشتىن پەرقلىنىدۇرۇپ قىرغىز دەپ ئاتاشنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى. رىتتېر ئەپەندى «ئاسىيانىڭ تەبىئىي جۇغراپىيىسى» نام - لىق كىتابىدا بۇيرۇت (قىرغىز) لار بىلەن قازاقلارنى بىر خەلق دەپ قاراپ ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىلىسىنى يەنسەي قىرغىزلىرى (خاكاسلار) نىڭ غەربكە كۆچۈشىدىن پەيدا بولغان خەلقلەر دەپ يازىدۇ. ئۇ كېيىن يەنە كىلپروت بە - لىن رېموزا ئەپەندىلەرنىڭ قاراشلىرىنى قوللاپ قىرغىزلار ئەسلىدە ھىندى - ياۋروپا ئىرقىغا تەۋە بولۇپ، كېيىن ئۇلار تۈركلىشىپ كەتكەن، 17 - ئەسىردە سىبىرىيىدىكى قىرغىزلار ئېرتىش دەرياسىنىڭ جەنۇبىي بىلەن ئالتەشە -

ھەردىكى قېرىنداشلىرى بولغان بۇيرۇتلارنىڭ ئارىسىغا بارغان، دېيىش ئارقىلىق قىرغىز (بۇيرۇت) لارنى ئەزەل - دىن ھازىرقى جايىدا بار ئىدى دېمەكچى بولىدۇ. يۇقە - رىقىلار قىرغىزلارنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى قا - راشلار بولۇپ، بۇ قاراشلارنىڭ بەزىلىرى بىر - بىرىگە زىت كېلىدۇ. بىز بۇ مەسىلىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش ئۈ - چۈن، بۇ قاراشلارنى خەلق ئەپسانىلىرى بىلەن بىرلەش - تۈرۈپ قارىساق ئەڭ ئاخىرىدا مۇنداق يەكۈن چىقىرىمىز: 1. بىز تاغ قىرغىزلىرى ياكى قارا قىرغىز دەپ ئاتايدىغان خەلقلەر ئۆزلىرىنى پەقەت قىرغىز دەپلا ئاتايدۇ. جۇڭگو - لۇقلار بىلەن قالماقلار قويۇپ قويغان بۇيرۇت دېگەن گەپ ئۇلاردا مەۋجۇت ئەمەس؛ 2. قىرغىزلار بولسا ئۆز - لىرىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ماكانلىرىنى ئەنجان تاغلىرى دەپ قارىشىدۇ؛ 3. ھازىرقى قىرغىزلار ئارىسىدا جەنۇبىي سى - بىرىدىن كۆچۈپ كەلگەنلىك ھەققىدە رىۋايەت يوق. ئەمما ئۆزلىرىنى جەنۇبتىن شىمالغا قاراپ كۆچۈپ قارا - ئېرتىش دەرياسى بىلەن ئالتاي تېغى ئەتراپىغا، شەرققە قاراپ كۆچۈپ ئۈرۈمچى ئەتراپلىرىغا بارغانلىقى توغرىدا سىدا رىۋايەتلەر بار. بىز قىرغىزلارنى يەنسەي خاكاسلىرى بىلەن بىر خەلق دەپ قارايمىز. چۈنكى موڭغۇللار دەۋ - رىدىكى بىر خەنزۇ تارىخچىسى كىلىكىزى دېگىنىمىز شۇ خەلقنىڭ تىلىدا قىرغىز دېگەنلىك بولىدۇ دەپ يازغان. ئۆزلىرىنىڭ قەيەردىن كەلگەنلىكىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ھازىرقى قىرغىزلارمۇ مۇشۇ سۆزنىڭ تومۇرىدىن پايدىلى - نىدۇ. گولاكوف ۱۸) 1253 - يىلىدىكى سەپىرىدە تەڭرى - تاغلىرىدا قىرغىزلارنى كۆرگەنلىكىنى دەپ ئۆتكەن. شۇڭا دەيمىزكى، قىرغىزلار ناھايىتى ئىلگىرىلا ھازىرقى جايغا كۆچۈپ كەلگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ خانگاي تاغلىرى تە - رەپكە كۆچۈشى بولسا كېيىنكى دەۋرلەردىكى گەپ. ئۇ - لارنىڭ بۇنداق كۆچۈشلىرى ئالتاي تاغلىرى بىلەن تەڭ - رىتاغلىرى ئارىسىدا جۇڭغار خانلىقى تىكلەنگەنگە قەدەر داۋام قىلغان. قىرغىزلار 18 - ئەسىردە جۇڭغارلار تەرىپ - ىدىن ھازىرقى جايغا قوغلاپ كېلىنگەن دېگەن قاراشتا گۇمان بار. چۈنكى مەن «تارىخىي رەشىدى» دىن قىر - غىزلارنىڭ 15 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئەنجان تاغلىرىدا ياشىغانلىقى توغرىسىدىكى بايانلارنى كۆردۈم. بىز ئۆزىمىزگە قوشنا بولغان قىرغىزلارنى ئىلگىرىكى

M
I
R
A
S

زامانلاردا كۆچۈپ كەلگەن دېسەك، ئۇنداقتا يېقىنقى مەز- گىللەرگىچە سىبىرىيىدە ياشاپ كەلگەن قىرغىزلار نەگە يوقالغان؟ بىزنىڭ ئومىسكىيىدىكى ئارخىپلىرىمىز ئارىسىدا مۇنداق مەزمۇندىكى بىر ماتېرىيال بار: ئوسكامۇنىگە- رىسكاياغا 12 ئائىلىلىك كىشى كېلىپ ئۆزلىرىنى قىرغىز قالماقلىرى دەپ تونۇشتۇردى ھەم مۇنداق دېدى: بىز ئەسلىدە سىبىرىيىدىكى يەنسەي دەرياسى بويلىرىدا يا- شايىتتۇق. بىزنى تاڭبىن باتۇر دېگەن كىشى باشقۇراتتى. بۇنىڭدىن 50 يىل ئىلگىرى يەنى ھازىرقى خۇنتەيجى غالدان سېرىننىڭ دادىسىنىڭ زامانىدا قالماقلارنىڭ دۇئار، ساندۇ ۋە چىنپىن دېگەن سەركەردىلىرى 500 ئادەمنى باشلاپ كېلىپ تاڭبىن باتۇرىمىزنىڭ ئوغلى چاينىشىنى قوشۇپ 3000 چېدىرلىق ئائىلىنى جۇڭغارىيىگە ئېلىپ كەتتى. ئاندىن ۋورگاغا كۆچۈرۈپ ئاپاردى، ھازىر شۇ يەردە تۇرۇۋاتىمىز، غالدان سېرىنگە سېلىق تۆلەيمىز، باشقا قىرغىز قالماقلىرىمىز ساغاي ئېلىدە تۇرىدۇ، ئۇلارمۇ جۇڭغار خانىنىڭ تەۋەلىكىدە ياشايدۇ.

ماتېرىيالدا يەنە مۇنداق مەلۇماتلارمۇ بار: 1847- يىلى جۇڭغارىيىدىن قېچىپ كەلگەن يەنە ئىككى قىرغىز قالماق تۇتۇلدى. بۇ ئىككىلىنمۇ يۇقىرىقى گەپلەرنى دەپ كېلىپ ئاخىرىدا ساغاي ئېلىدە خار تاپىداتاش ۋە ئېچىن ھەرگەن ئىسىملىك ئاكا - ئۇكا جەمەتتىكىلەرنىڭ ياشايدى- ھانلىقىنى دەپ بەردى. يۇقىرىدىكى پاكىتلارغا ئاساسەن بىز سىبىرىيىدىكى 3000 ئائىلىلىك قىرغىزنىڭ موڭغۇل- لارنىڭ جۇڭغار ۋە ئورانخاي قەبىلىلىرىگە قوشۇلۇپ كەتكەنلىكىنى پەرەز قىلالايمىز. ئىياكىنى ئەپەندى سىب- رىيە قىرغىزلىرىنى موڭغۇل ئىرقىغا تەۋە دەپ ھۆكۈم قى- لىشتا مانا مۇشۇ قىرغىزلارنى كۆزدە تۇتقان بولسا كېرەك. ئۇنداقتا موڭغۇللارنىڭ جۇڭغار ۋە ئورانخاي قەبىلىلىرىگە ئوخشاش كۈچلۈك قوشنىلىرى بىلەن بىر ئەسىر ئۇرۇش قىلىپ پۈتكۈل سىبىرىيە شەھەرلىرىنى پاراكەندە قىلىۋەت- كەن شۇنچە كۆپ سىبىرىيە قىرغىزلىرى نەگە غايىب بول- دى؟ بىز بۇنىڭغا داۋاملىق جاۋاب ئىزدەيلى. قىرغىزلار ئىلگىرى ئورانخاي موڭغۇللىرىنىڭ ئالتۇن خان دەپ ئا- تىلىدىغان خانغا بەيئەت قىلغان. ھازىر ئورانخاي قەب- لىسى زاۋاللىققا يۈزلىنىپ ئاران ئىككى قوۋم ئادىمى قالدى ھەم روسىيە بىلەن چىڭ ئىمپېرىيىسىگە قوش سېلىق تۆ-

لەيدىغان بېقىندى ئەلگە ئايلىنىپ قالدى. مەن بىر ماتې- رىيالدىن يەنسەي دەرياسى بويلىرىدىكى تاتار قوۋملىرىگە تەۋە ساغايىلار ئۆزلىرىنى قىرغىز ئەۋلادلىرى دەپ بىلىدۇ دېگەن مەلۇماتنى كۆرگەندىم. يېقىندا ئالتايغا بېرىپ كەلگەن باش شىتاب ئوفىستېرى مۇزاۋىلىق ئەپەندى ماڭا بوختۇرما دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا ياشايدىغان ئىككى قوۋم بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنى كەم (يەنسەي) ۋە كەمچۇت دەريالىرى ئەتراپلىرىدىن كۆچۈپ كەلگەن قىر- غىزلار دەپ تونۇشتۇرغانلىقىنى سۆزلەپ بەرگەنىدى. خەلق ئارىسىدىكى رىۋايەتلەرنى تەتقىق قىلىشنىڭ ئېت- نوگرافىيە تەتقىقاتى ئۈچۈن قانچىلىك مۇھىملىقى ئالمىد- رىمىزغا بەش قولىدەك ئايان. چۈنكى بۇ رىۋايەتلەر خەلقنىڭ تۇرمۇش ۋە ئۆرپ - ئادەتلىرىنى ئەڭ روشەن ئىپادىلەپ بېرەلەيدۇ. ئۆز ئەنئەنىلىرىنى قەدىرلەش، مول رىۋايەتلەرگە ئىگە بولۇش - شىمالىي ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا- دىكى كۆچمەن خەلقلەرگە خاس بولغان ئۆزگىچە ئالاھ- دىلىكتۇر. بۇ خەلقلەرنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى، ئەپسانە - رىۋايەتلىرى قانۇندەك ئۇلۇغلىنىپ چوڭلارنىڭ ئېغىزى ئارقىلىق كېيىنكىلەرگە ئەۋلادىمۇ ئەۋلاد يەتكۈزۈلىدۇ. بۇ رىۋايەتلەردىكى بەزى سۆزلەرنىڭ ھازىر پۈتۈنلەي ئىس- تېھالدىن قالغانلىقىغا قاراپ بۇ رىۋايەتلەرنى ناھايىتى قە- دىمكى زامانلاردا پەيدا بولغان دېيىشكە بولىدۇ. گۈل ھەلىكە توغرىسىدىكى رىۋايەت خۇددى چىڭگىزخاننىڭ رىۋايەتلىرىدەك پۈتكۈل تاتار قوۋملىرى ئارىسىغا كەڭ تارقالغان. تىيېرى ئەپەندى بۇنى ھۇن تەڭرىقۇتى ئاتىلا زامانىدىكى رىۋايەت دەپ قارايدۇ. قىرغىزلار ئۆزلىرىنى بىر قىزىل ئىت بىلەن بىر ھەلىكىدىن تۇغۇلغان قىرىق قىزدىن تارقالغان دەيدىغان بىر قەدىمىي رىۋايەتنى ئېي- تىشىدۇ. ئوتتۇرا ئاسىيا رىۋايەتلىرىدە ھەرقايسى قوۋملار ئۆزلىرىنىڭ پەيدا بولۇشىنى مەلۇم بىر ھايۋانغا ئايىرىپ تاقايدۇ. جۇڭگو تارىخ مەنبەلىرىدە يېزىلىشىچە، قەدىمىي گاۋچى ياكى تېلې (چىلى) دەپ ئاتىلىدىغان خەلقلەر ئۆزلىرىنى بۆرە بىلەن ھۇن مەلىكىسىنىڭ ئەۋلادى دەپ قارايدىكەن. رىۋايەت قىلىنىشىچە، ھۇن تەڭرىقۇتىنىڭ چىرايلىق ئىككى قىزى بولۇپ، تەڭرىقۇت ئۇلارنى ئا- دەتتىكى يىگىتلەرگە بەرگۈسى كەلمەي، ئېگىز بىر مۇنار- نىڭ ئۈستىدىكى ھۇجرىغا بەند قىلىپ قويۇپ: - ئاھ

ئۈچ ئۇرۇقنىڭ ھەممىسى قىرغىزباينىڭ ئەۋلادى دەپ قارىلىپ ئورتاق قىرغىز نامى بېرىلگەن. يەنە بىر يات ئۇرۇق ئىچكىلىك بولۇپ، ئۇلارمۇ ئۆزلىرىنى قىرغىزباينىڭ ئەۋلادى دەپ بىلىدۇ، ئەمما باشقا ئۇرۇقلار ئۇلارنى ئېتىراپ قىلمايدۇ. يەنە بىر خىل قىرغىزلار بولۇپ، ئۇلار ھەقىقىي قىرغىزلاردۇر. ئۇلار ئوڭ قىرغىز، سول قىرغىز-لارغا ئايرىلىدۇ، ئۇلارنى يەنە بىر قانچە جەمەتكە، تېخىمۇ ئىنچىكىلىسەك جەمەتلەرنى يەنە بىر قانچە ئاتلارغا بۆلۈشكە بولىدۇ.

رەۋايەتلەرنىڭ ئۈچىنچى بىر خىلى نوغاي قوشاقلىرى شەكلىدىكى رەۋايەتلەر بولۇپ، بۇنداق قوشاقلار قازاق، ئۆزبېك، نوغاي ۋە قىرغىزلارنىڭ ھەممىسىدە بار. موڭغۇل تىلىدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەرنىڭ ھەممىسى «قالماق» دەپ ئاتالغانغا ئوخشاش تاتار تىلىدا (تۈركىي تىلىدا) سۆزلىشىدىغان مىللەتلەر بىلەن تۈركلەشكەن موڭغۇللار «نوغايلىق» دەپ ئاتالغان بولۇشى مۇمكىن. نوغاي رەۋايەتلىرى 15 - ، 16 - ئەسىرلەرگە تەۋە رەۋايەتلەردۇر. بۇ رەۋايەتلەر ئىيوس شەكلىدىمۇ، خەلق قوشاقلىرى شەكلىدەمۇ تارقالغاچقا، ئۇلارنى خەلق ئېغىزىدە دەپ بىياتقا مەن-سۇپ دېيىشكە بولىدۇ. ئۇلارنىڭ ياخشى يېرى شۇكى، ئۇلار خەلقنىڭ روھى دۇنياسىنى، دۇنيا قاراشلىرىنى، ئۆرپ-ئادەتلىرىنى ۋە تۇرمۇش شەكىللىرىنى جانلىق سۈرەتلەپ بېرەلەيدۇ. بۇ خىل رەۋايەتلەرنىڭ فىلولوگىيە جەھەتتىمۇ، تارىخ تەتقىقاتى جەھەتتىمۇ قىممىتى زور. ئۆزلىرىنى چاغاتاي خانلىقى بىلەن ئالتۇن ئوردادا خانلىقىدىن كېلىپ چىققانلار دەپ قارايدىغان قازاق، ئۆزبېك، نوغايلىق ئارىسىدا ئېدىگەن، ئېر كۆكشى، ئوراق، شورا قاتارلىق باتۇرلار توغرىسىدا رەۋايەتلەر بار. بۇ باتۇرلار تارىختا ئۆتكەن كىشىلەر بولۇپ ئېدىگەن تۆمۈرلەڭنىڭ سەركەردىسى. ئۇ ئالتۇن ئوردادا قوماندان بولغان جەڭ-لەردە نۇسرەت قازىنىپ نامى چىققان. رەۋايەت قىلىنىشى-چە، ئوراق ئېدىگەننىڭ ئەۋلادى بولۇپ، ئۇ رۇسلارغا ئەسەرگە چۈشۈپ رۇس كېنەزىنىڭ قىزىغا ئۆيلەنگەن (بۇ توغرىلۇق تارىخىي مەلۇماتلار تېپىلمىدى). «نىكون يىلنامىسى»دا «1423- يىلى كېنەز كۇۋايدادات ئونداي خەلقكە ھۇجۇم قىلدى... ناھايىتى كۈچلۈك ھەم قاۋۇل كەلگەن تاتار باتۇرى ئېركۆكشى مۇشۇ ھۇجۇمدا

تەڭرىم قىزلىرىنى ئۆز پاناھىغا ئال، - دەپ تەڭرىگە ئىلتىجا قىتۇ. بىر قېرى بۆرە كىچىك مەلىكىگە ئاشىق بولۇپ قېلىپ، كېچە - كۈندۈز مۇنار تۈۋىدىن نېرى بار-ماپتۇ ھەم مۇنار تۈۋىدە ئۇۋا ياساپ يېتىتۇ. مەلىكە ئا-چىسىنىڭ نەسەبىنى ئاڭلىماي، ئاخىر بۆرەگە ياتلىق بوپتۇ. تۇيغۇنلارمۇ ئۆزلىرىنى بۆرىدىن پەيدا بولغان دەپ قارايدۇ. تېبەتلىكلەر بولسا ئۆزلىرىنى ئىتنىڭ ئەۋلادلىرى دېيىشىدۇ. جۇڭگولۇقلار موڭغۇل خانلىرىنىڭ ئەجدادى بولغان باتاچىنى كۆك بۆرە بىلەن ئاق ياۋا ئاتنىڭ ئارد-سىدىن تۇغۇلغان دەيدۇ. شىمالىي ئامېرىكىدىكى بىر قە-سىم قىزىل تەنلىك قەبىلىلەر ئۆز ئەجدادىنى قۇندۇز، تاشپاقا دېگەندەك ھايۋانلارغا باغلايدۇ. شۇنىڭدىن قارىد-غاندا ئوتتۇرا ئاسىيالىقلار بىلەن قەدىمكى ئامېرىكىلىقلار-نىڭ رەۋايەتلىرىدە ئورتاقلىقلار باردەك قىلىدۇ. قىرغىز رەۋايەتلىرى ئاساسەن بۇرمىلانماي ئۆز پېتىچە ساقلىنىپ قالغان. چۈنكى قىرغىزلار خېلى قەدىمىي رەۋايەتلەرنىمۇ ئېلىشتۇرۇۋەتمەي ئەينەن سۆزلەپ بېرەلەيدۇ. قىچاقلاردا 99ئەجدادى ھەققىدىكى بىر رەۋايەت بولۇپ، بۇ رەۋايەت قازاقلار بىلەن ئۆزبېكلەر ئارىسىدىمۇ بار. بۇ رەۋايەتلەر توپلىنىپ نەشر قىلىنسا كارامەت ياخشى بولاتتى. ئەمما بۇ ئىشنىڭ ئەمەلگە ئېشىشى ئاسان ئەمەستەك قىلىدۇ.

شەجەرە تەرىقىسىدىكى رەۋايەتلەر رەۋايەتلەر ئارد-سىدىكى مۇھىم بىر تۈر. بىز شەجەرەلەردىن ئۇرۇقلارنىڭ ئەھۋالىنى بىلەلەيمىز. بىر ئۇرۇقنىڭ يەنە بىر ئۇرۇقتىن ئۇستۇن ئورۇندا تۇرۇشى شۇ ئۇرۇقنىڭ ئاتا-بوۋىسىنىڭ چوڭ ئوغۇل بولۇپ، ئۇرۇققا ۋارىسلىق قىلىپ كېلىۋات-قانلىقىدىن بولغان. شەجەرە تەرىقىسىدىكى رەۋايەتلەر بىر مىللەت كىشىلىرى ئىچىدىكى ئۇرۇقلار ۋە شۇ مىللەتنىڭ تەشكىلىي ئەھۋالىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. قازاق، ئۆز-بېك ۋە نوغايلىرىنىڭ شەجەرەلىرىدىن قارىغاندا، ئۇلارنىڭ ئالتۇن ئوردادا خانلىقى بىلەن چاغاتاي خانلىقى يېمىرىل-گەندىن كېيىن قەدىمىي تۈركىي خەلقلەر بىلەن موڭغۇللار ئارىسىدىن پەيدا بولغان خەلقلەر ئىكەنلىكىنى بىلەلەيمىز. بۇيرۇتلارنىڭ شەجەرەسىدىن قارىغاندا ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى قەدىمىي تۈركىي تىللىق قىرغىزلار بولۇپ، كېيىن ئۇلارغا ئىككى يات ئۇرۇق قوشۇلغان. ئۇنىڭ بىرى قىپ-چاق، نايمان، كېنتاي ئۇرۇقلىرى بولۇپ، شەجەرەدە بۇ

ئۆلدى...» دېگەن خاتىرىلەر بار. شورا بولسا مۇھاسىرىدە قالغان قازان شەھىرىنى قۇتقۇزغىلى بارىدىغان باتۇر دەپ تەسۋىرلىنىدۇ. ئۇنىڭ نامى قازان تارىخنامىلىرىدا ئۇچ-رايدۇ. بۇ خىلدىكى رىۋايەتلەردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ-كى، يايلاق مىللەتلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتى مە-راسىلىرىنى تولمۇ قەدىرلەپ كەلگەن. شۇنى بىلىشمىز كېرەككى، ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرىنىڭ ياشايدىغان زې-مىنلىرى تۇتاش، سۆزلىشىدىغان تىللىرى بىر - بىرىگە يېقىن بولغاچقا ئۇلارنىڭ رىۋايەتلىرىمۇ ئوخشىشىپ بىر - بىرىگە ئارىلىشىپ كەتكەن. بۇنىڭ بىلەن ئۇلارنى پەرق-لەندۈرۈش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلىدۇ. خۇدداكوف ئەپەندى ئېدىگەن رىۋايىتىنى تۈركمەنلەردىن ئاڭلىغان. بۇ رىۋايەت تۈركمەنلەرگە قازاق ياكى نوغايىلاردىن كىرگەن. ئوخشاشلا تۈركمەنلەرنىڭ گۆر ئوغلى ھەققىدىكى داستاننى قازاق قوشاقچىلىرى پىششىق بىلىدۇ. ئاكادېمىك كاستېرىن 19 لاپلاندىيىلىكلەر بىلەن كارىلاردىن ئودېسسا داستاندىكى يەكچەشمە باتۇر پويېفم توغرىسىدىكى رىۋايەتلەرنى ئاڭلىغانىكەن. ئۇنىڭ ئاڭلىغىنى ئەلۋەتتە شۇ خەلقلەرنىڭ ئۆز قوۋملىرىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى سىڭدۈرۈپ ئۆزگەر-تىپ توقۇۋالغىنى بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى بۇ رىۋايەت قازاقلار ئارىسىدىمۇ بار. قازاقلار ھېلىقى يەكچەشمىنى ئادەم يەيدىغان بىر كۆزلۈك دېۋە قىلىپ تەسۋىرلىسە، ئودېسسانى ئۆزلىرىنىڭ قەھرىمانى باتۇرخان قىلىپ تەس-ۋىرلەيدۇ.

قىرغىزلارنىڭ نوغاي دەۋرىگە مەنسۇپ بىردىنبىر ئېپوسى «ماناس». «ماناس» ئېپوسىدا ماناس باتۇرنىڭ ئەتراپىغا ئۇيۇشقان قىرغىزلارنىڭ رىۋايەت، ئەپسانە ۋە چۆچەكلىرى بايان قىلىنىدۇ. شۇڭا ئۇنى يايلاق خەلقلە-رىنىڭ «ئىلىادا»سى دېسەكمۇ بولىدۇ. ئۇنىڭغا قىرغىز-لارنىڭ تۇرمۇش شەكلى، ئۆرپ - ئادىتى، ياشىغان ماكان-لىرى، دىنىي ئېتىقاد ئەھۋالى، تېببىي چۈشەنچىلىرى، باشقا قوۋملار بىلەن بولغان ئالاقىسى قاتارلىقلار مۇجەسسەم-لەشكەن. بىزنىڭ قارىشىمىزچە «ماناس» ئەسلىدە پار-چە - پارچە داستان، كېيىنكىلەر ئۇلارنى جەملەپ بىر پۈ-تۈن داستان قىلىپ چىققان. «ماناس» نۇرغۇن بۆلەكتىن تۈزۈلگەن بولۇپ، سېمپتەي داستانى ئۇنىڭ داۋامى ھې-سابلىنىدۇ. ئۇنى قىرغىزلارنىڭ «ئودېسسا»سى دېيىشكە

بولىدۇ. قىرغىزلار «ماناس»نى ئېيتىپ بولۇشقا ئۈچ-كېچە - كۈندۈز كېتىدۇ، «سېمپتەي» مۇ ئۇنىڭدىن قە-لىشمىدايدۇ، دېيىشىدۇ. بەلكىم ئۇلار سەل ئاشۇرۇپ ئېيت-قاندىكە قىلىدۇ. «ماناس» داستانىنىڭ ئاساسىي قەھرىما-نى - جاقىپنىڭ ئوغلى ماناس باتۇر بەزىدە جۇ، تالاس دەريالىرى ئارىلىقىدىكى نوغايىلارنىڭ خانى سۇپىتىدە تەسۋىرلەنسە، بەزىدە سەمەرقەنتلىك سارت سۇپىتىدە تەسۋىرلىنىدۇ. داستاندا دېيىلىشىچە، ماناس ئېسىل نەسەب ئەمەس (چىڭگىزخاننىڭ ئەۋلادى ئەمەس)، ئەمما ئۇنىڭ كۈچ - قۇدرىتى خانلارنىڭكىدىن قېلىشمايدۇ. ماناسنىڭ دادىسى جاقىپ مۇنداق دەيدۇ: مەن جۇ، تالاس دەريالىرى ئارىلىقىدىكى نامى مەشھۇر ماناسنىڭ ئاتىسى بولمىمەن، مەن خان ئەمەس، لېكىن خاندىن قېلىشمايدىغان جاقىپ خان بولمىمەن. ماناس سەزگۈر، تولمۇ قامەتلىك بىر تاغ باتۇرى دېيىلىدۇ. داستاندا مۇنداق بايانلار بار: ماناس ئەنجاندا خام نان، توڭ ئالمىلارنى يەپ قامەتلىك چوڭ بولدى، 12 يېشىدا ئوقيا بىلەن، 13 يېشىدا نەيزە بىلەن جەڭگە كىرىپ دۈشمەنلىرىنى ئۆلتۈردى، ئات چاپتۇرۇپ كېلىپ ئۆزى دېمەتلىك بالىلارنى يەردىن ئۈزۈپ ئېلىپ كېتەلەيدىغان بولدى، چىرايلىق قىزلارنى ئېلىپ قاچتى، كىم باتۇر ئاتالسا شۇنى يەر چىشلەتتى، 14 يېشىدا يۇرت-لارنى پاراكەندە قىلىپ دۈشمەننىڭ ماللىرىنى ھەيدەپ كەلدى، 15 يېشىدا نۇرغۇنلىغان قوۋمغا باش بولدى. ما-ناسنىڭ قېنى قارا، قېشى تىك، يۈزلىرى مۇزدەك سوغۇق، قورسىقى ئالىيىشىل، گەدەن چېچى كۆك ئىدى. ئۇنىڭ تۇرقى خۇددى تىك يايلىق كۆك بۆرىگە ئوخشايتتى. ئەگەر ئۇ غەزەپكە كەلسە ساقال - بۇرۇتلىرى تىترەپ، كۆزلىرىدىن ئۇچقۇن، ئاغزىدىن ئوت چىقىپ، تېخىمۇ قورقۇنچلۇق بولۇپ كېتەتتى. «ماناس» داستانى ياش ماناسنىڭ قاراخاننىڭ قىزى خانىكەينى ئەمرىگە ئېلىشى ئۈچۈن دادىسىنى ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىشى بىلەن باشلىنىدۇ. داستاندا خانىكەي قىزنىڭ گۈزەللىكى يۈزلىرى قار-دەك ئاپئاق ھەم قارغا تامىغان قاندىكە قىزىل، 15 ياشلىق بۇ قىزنىڭ چېچى تاپىنغا چۈشكەن، چىشلىرى سەدەپتەك سۈزۈك، بەدىنىدىن ئىپارنىڭ ھىدى كېلەتتى، دەپ تەس-ۋىرلىنىدۇ. داستاندا ئېيتىلىشىچە، ماناسنىڭ دادىسى خان-كەي قىزنى ئەكېلىش ئۈچۈن ئۇزاق يول مېڭىپ قىزنىڭ

مەھەللىسىگە بارغۇچە ئۇنىڭ ئېتى ئورۇقلاپ ئىرغاي (بىر خىل ياغاچ) دەك، پىتىلىرى سەمىرىپ تورغايدەك بولۇپ كېتىدۇ. ئەمما قاراخان قىزىنى بەرمەكتە يوق، مېنىڭ قە- زىمغا خان ئوغلى لايىق، سېنىڭ ئوغلۇڭغا گاداينىڭ قىزى لايىق، دەپ ھاقارەت قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ماناس خانغا ئۇرۇش قوزغاپ قىزىنى ئېلىپ قاچىدۇ. داستاننىڭ بەزى يەرلىرىدە ماناس خۇددى قاراچىدەك دادىسىنىڭ مۈلكىنى بۇلاپ كېتىدۇ. ئۇنىڭ ئانا - ئانىسى قېرىغاندا پىقىرچىلىق ئىچىدە ئۆتىدۇ. داستاننىڭ ئاخىرىدا ماناس يەنە ئاجىز- لارغا باش پاناھ بولىدىغان باتۇر ئەزىمەت قىياپىتىدە مەيدانغا چىقىپ قالماقچى بىلەن ئۇرۇش قىلىپ، پۈتكۈل جۇڭغارىيىدە نام قازىنىدۇ. قىرغىزلار ئۈرۈمچىنىڭ يېنى- دىكى ماناس بىلەن ئېرتىش دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى- دىكى ماناس دېگەن جايلارنى ماناس باتۇرنىڭ نامى بى- لەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قارايدۇ. ماناس داستاننىڭ ئەڭ قىزىقارلىق يەرلىرىنىڭ بىرى - كۆكتاي خاننىڭ نەزىرى ھەققىدىكى ۋەقەلىكتۇر. داستاندا ئېيتىلىشىچە، نوغايلىر- نىڭ خانى كۆكتاينىڭ بوقمۇرىن (پوق بۇرۇن) ئىسىملىك ئوغلى ئىسسىقكۆل ۋادىسىنى تاشلاپ، ئېرتىش دەرياسى- دىن ئۆتۈپ ئالتاي ۋە ھىنگان تاغلىرى تەرەپتىكى چولاي ئىسىملىك موڭغۇل خانىنىڭ تەۋەلىكىگە ئۆتۈپ دادىسىنىڭ نەزىرىنى بېرىدۇ. نەزىرگە بارغان ماناس باتۇر بىلەن ئۇنىڭ ئادەملىرى مۇسۇلمان بولغاچقا نەزىردە دىنىسىز موڭغۇللار بىلەن كېلىشەلمەي ئارىدا چوڭ ئۇرۇش چىق- تى. ماناس باتۇر چولاي خاننى ئۆلتۈرۈپ لەشكەرلىرىنى مەغلۇپ قىلىدۇ. كېنتاي قەبىلىسىنىڭ قوغىرباي ئىسىملىك باتۇرى بىلەن ئېلىشىپ ئۈنمۇ ئۆلتۈرىدۇ. ئاخىرىدا ما- ناس موڭغۇللارنىڭ خانى نازقورنىڭ قولىدا ئۆلىدۇ. ما- ناسنىڭ ئوغلى سېھىتەينىڭ قايتىپ كېلىپ دادىسىنىڭ قە- ساسىنى ئېلىشى قاتارلىقلار بولسا قىرغىزلارنىڭ باشقا بىر داستاندىكى ۋەقەلەردۇر. مەن ماناس داستاندىكى كۆ- كېتاي خاننىڭ نەزىرى توغرىسىدىكى قىسمىنى قىرغىز- لارنىڭ ئېغىزىدىن خاتىرىلىۋالدىم. مېنىڭچە، بۇ قىرغىز شېئىرلىرىنىڭ تۇنجى بولۇپ قەغەز يۈزىنى كۆرۈشى ئە- دى. مەن ھازىر «ماناس» داستانىنى رۇسچىغا تەرجىمە قىلىۋاتىمەن ھەم شەرقشۇناسلىرىمىزنىڭ بۇ يات تىل بى- لەن تونۇشۇۋېلىشى ئۈچۈن ئاددىي بىر سۆزلۈك تۈزمەك-

چىمەن. قىرغىز تىلى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باشقا تىللارغا ئوخشاش كىچىك بۇخارالىقلار (قەشقەرلىكلەر) نىڭ ئېغىز تىلىغا يېقىن بولۇپ، تۈركىي تىللار تۈركۈمىگە كىرىدۇ. قىرغىز تىلىدا ئەرەبچە، پارىسچىدىن كىرگەن سۆزلەر يوق ھېسابتا، ئەكسىچە باشقا تۈركىي تىللار بىلەن موڭغۇل تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر ناھايىتى كۆپ. قىرغىزلار توغ- رىسىدىكى بايانلىرىمىزنىڭ ئاخىرىدا ئۇلارنىڭ تارقىلىش ئەھۋالى، ئاساسلىق ئۇرۇق قەبىلىلىرى توغرىسىدا توخ- تالماقچىمەن. موڭغۇللار بۇراڭغار ۋە جۇڭغاردىن ئىبارەت ئىككىگە ئايرىلغاندەك، قىرغىزلارمۇ ئوڭ قانات قىرغىزلار ۋە سول قانات قىرغىزلار دەپ ئىككىگە ئايرىلىدۇ. ئوڭ قانات قىرغىزلار يەنە ئۆز ئىچىدىن ئارگېنى بىلەن تاغاي قەبىلىلىرىگە بۆلۈنىدۇ. تاغاي ئەڭ چوڭ بىر قەبىلە بو- لۇپ، ئۇمۇ ئۆز ئىچىدىن بىر - بىرى بىلەن پىتسالمايد- ىدىغان سارباغشى، بۇغا، سۇلتۇۋ، ساياق، چېرىك، چوڭبا- غشى ۋە باشسىز دېگەن ئۇرۇقلارغا ئايرىلىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى بۇغا ئۇرۇقى 1855 - يىلىدىن ئېتىبارەن روس- يىگە بېقىنىپ كېلىۋاتىدۇ. بۇغا ئۇرۇقىدا 11 ئاۋۇل بار. ئۇلار ئەتىيازدا ئىسسىقكۆلنىڭ جەنۇبىدىكى تېرىم يەر- لەرگە ئۇرۇق چېچىۋېتىپ يازنى تېكەس، كېڭىن دەريال- ىرىنىڭ بېشىدىكى يايلاقلاردا ئۆتكۈزىدۇ. سارباغشىلار 10 ئاۋۇل بولۇپ، ئۇلار چۇ دەرياسى بويلىرى بىلەن ئىس- سىقكۆلنىڭ جەنۇبىدا ياشايدۇ. سۇلتۇۋلار 15 ئاۋۇل بو- لۇپ، جېدەل - ماجراغا ئامراقراق خەق. ئۇلار چۇ، تا- لاس دەرياسى بويلىرى بىلەن پىشپەك قەلئەسى ئەتراپىدا ياشايدۇ. ساياق ئۇرۇقى نارىن دەرياسى بىلەن جۇڭغالا دەرياسىنىڭ باش تەرىپىدە ياشايدۇ. چېرىك ئۇرۇقى ئىسسىقكۆلنىڭ جەنۇبىدىكى تەڭرىتاغلىرى ئارىسىدا يا- شايدۇ. چوڭباغشىلار قەشقەرنىڭ غەربىي شىمالىدىكى تاغلاردا ياشايدۇ. يۇقىرىقىلاردىن كېيىنكى ئىككىسى بىر قەدەر نامرات ئۇرۇق ھېسابلىنىدۇ. تاغاي قەبىلىسىنىڭ باشقا ئۇرۇقلىرى نەمەنگاننىڭ شىمالىنى بويلاپ ئەنجان تاغلىرى ۋە جۇمگۈل دەرياسىنىڭ باش تەرىپلىرىدە يا- شايدۇ. ئادگېنى قەبىلىسىدىكى قىرغىزلار مەرغان، ئوش شەھىرى ئەتراپى بىلەن پەرغانە ۋادىسىدا يەر تېرىپ، يازنى ئوش بىلەن قوقان ئارىسىدىكى يايلاقلاردا ئۆتكۈ- زىدۇ. بۇ قىرغىزلار قوقان خانلىقىدا ئۆزبېكلەر بىلەن

ئوخشاش ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇلارنىڭ قەبىلە باشلىقلىرىنىڭ خان ئوردىسىدا بولسۇن ياكى ئەسكىرىي قىسمىدا بولسۇن خېلى گېجى ئۆتىدۇ. قوقان خانىنىڭ ئالمېگ داداخ ئە. سىملىك ۋەزىرى ئەسلىدە ئاشۇ قىرغىزلارنىڭ بىر قەبىلە. سىنىڭ باشلىقى ئىدى. ئۇ ئۆز قەبىلىسىدىكىلەرنى قوزغاپ ھازىرقى مەللە خانىنىڭ تەختىنى ئىگىلىشىگە كۈچ چىقارغان. سول قانات قىرغىزلار كىچىك - كىچىك ئۈچ قەبىلەدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، تالاس دەرياسى بويىدا ياشايدۇ. ئۇلارنىڭ قەبىلە باشلىقلىرى قوقان خانلىرى بىلەن تۇغقان كېلىدۇ. چۈنكى قوقان خانلىرىنىڭ كۆپ قىسمى ئوردىدىكى قىرغىز خانىشاردىن تۇغۇلغانىدى. قىرغىزلارغا كېيىن قوشۇلغان نايمان، قىچاق، كېنتاي، ئىچكىلىك قەبىلىلىرى ئوش تەۋەسىدىن پامىر، بەدەخشان ۋە قاراقۇرۇملارىغىچە بولغان يەرلەردە ياشايدۇ. قىرغىزلارنىڭ بۇغا قەبىلىسى روسىيىگە، قەشقەر تاشمىلىقتىكى تور ئايغىر - قىچاق قەبىلىسى مانجۇ خانىغا قارىغاندىن سىرت باشقا قىرغىزلارنىڭ ھەممىسى قوقان خانلىقىغا بېقىندۇ. ئۇلار قوقان تەرەپكە 100 ئاتقا بىر ئات زىكات تاپشۇرىدۇ. قوقان تەرەپ ئۇلارنى باشقۇرۇشقا ئاسان بولسۇن ئۈچۈن قىرغىز زېمىنلىرىدا بىر مۇنچە قەلئەلەرنى بىنا قىلدۇرغان بولۇپ، بۇ قەلئەلەر مۇنۇلار: چۇ دەرياسى بويىدىكى توقماق، پىشپەك، مېركى، تالاس دەرياسى بويىدىكى ئەۋلىيا ئاتا (قەدىمكى تاراز)، نارىن دەرياسى بويىدىكى قۇرتقا، توققۇز تۇراۋ. جۇڭغالا دەرياسى بويىدىكى كەتە مەنتۆپە، جۇمغال شۇنداقلا پامىر ئېگىزلىكىدىكى بوستان - تېرەك ۋە تاشقورغان قەلئەلىرىدىن ئىبارەت. مېنىڭ بۇ يىغىنغا تەييارلىغان دوكلاتىمنىڭ سەھىپىسى چەكلىك بولغاچقا، كېيىنكى ساياھەتتىمىنىڭ خاتىرىلىرىنى ئوقۇيالىماي قالدىم. ئەگەر مېنىڭ يازمىلىرىم ھۆرمەتلىك ئەزا ئەپەندىلەرنىڭ نەزەرىگە ئېلىنغان بولسا كۆپچىلىككە قاراڭغۇ بولۇپ كېلىۋاتقان ئاسىيا ئىچكى قۇرۇقلۇقىغا قىلغان ساياھەتتىمىنىڭ خاتىرىلىرىنى يەنە بىر قېتىملىق يىغىلىشىمىزدا ئوقۇپ بېرىشنى مۇقەددەس بۇرچۇم دەپ قارايمەن.

ئىزاھاتلار:

① كارل رىنتېر - (1859 - 1779). گېرمانىيىلىك جۇغراپىيە ئالىمى. ئوتتۇرا ئاسىيانى تەتقىق قىلغۇچى.

- ② خومېنتوۋېسكى - روسىيە ئارمىيىسىنىڭ ئوفىتېرى ھەم ئېكسپېدىتسىيىچى.
- ③ سېمېنوف - (1827 - 1914) - سېمېنوف تىپىدىكى تۇنجى قېتىم تەڭرىتاغلىرىنى تەكشۈرۈپ چىققان رۇس جۇغراپىيە ئالىمى.
- ④ تانارنىف - ئۇزاق مەزگىل بېيجىڭدا تۇرۇپ خەنزۇ تىبابىتى بىلەن خەنزۇ تىلىنى ئىگىلىگەن روسىيىلىك دوختۇر ھەم دېپلومات.
- ⑤ كوۋالبۇسكى - (1868 - 1811) - رۇس ئېكسپېدىتسىيىچىسى. 1853 - يىلى «جۇڭگوغا سەپەر» ناملىق ئەسىرى بار.
- ⑥ ئوبۇلغازى باھادىرخان - (1663 - 1603) - خۇە خانى، مەشھۇر تارىخچى، «شەجەرەئى تۈرك» نىڭ ئاپتورى.
- ⑦ كلاپروت - (1835 - 1783) - گېرمانىيىلىك ئېكسپېدىتسىيەچى، ئۇ قەدىمىي تۈركىي خەلقلەرنى چوڭقۇرلاپ تەتقىق قىلغان ۋە 1805 - يىلى روسىيە تەكشۈرگۈچىلىرى تەرىپىدە شىنجاڭغا كەلگەن.
- ⑧ ئابېل رېموزا - (1832 - 1788) - فرانسىيىلىك شەرقشۇناس. ئۇ قەدىمىي تۈركىي خەلقلەر، خەنزۇ، مانجۇ، موڭغۇللار توغرىسىدا خېلى كۆپ ئەسەرلەرنى يازغان.
- ⑨ ھۇمبولت - (1769 - 1859) - گېرمانىيىلىك ئېكسپېدىتسىيىچى ھەم تەبىئەت شۇناس 1843 - يىلى «مەركىزىي ئاسىيا» ناملىق كىتابى نەشر قىلىنغان.
- ئىياكىنىڭ بېجۈرىن - مەشھۇر رۇس تارىخچىسى.
- 1985 - يىلى ئالمۇتدا نەشر قىلىنغان قازاقچە «چوقان ۋە لىخا - نوق تالانىما ئەسەرلىرى» ناملىق كىتابتىن تەرجىمە قىلىندى.
- تەرجىمە قىلغۇچى: مەھمۇت ئۆمەر

ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەنلەر:

تەھرىراتىمىز «مىراس» ژۇرنىلىنىڭ 1998 - يىلى - لىق سانلىرىدىن 2005 - يىللىق سانلىرىغىچە توپلام قىلىپ ئىشلىدۇق.

سېتىۋالغۇچىلارنىڭ بىز بىلەن ئالاقىلىشىشىنى قىزغىن قارشى ئالىمىز. يەككە باھاسى 35 يۈەن.

ئالاقىلىشىشۇچىلار: ئەسقەر مەخسۇت، خۇرسەنئاي

مەھمۇت

تېلېفون: 8914609, 8177315, 4554017 (0991)

ئابلز مۇھەممەد سايرامى

ئۇيغۇرلاردا چاي مەدەنىيىتى

يىم - كېچەك ۋە باشقا بارلىق ماددىي ۋە مەنئىي بەلگە - لەرنىڭ ھەممىسى مىللىي مەدەنىيەت كاتېگورىيىسىگە كىرىدۇ. ھەر بىر مىللىي مەدەنىيەتنىڭ يارىتىلىش تارىخى ۋە ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلىرى بولىدۇ.

چاي مەدەنىيىتى ئۇيغۇر تۇرمۇشىدا قەدىمدىن ھازىرغىچە بار ئىكەن، ئۇنىڭ كېلىپ چىقىش تارىخى زادى قانچىلىك؟ «چاي» نى بىر ئىچمىلىك سۈپىتىدە ئۇيغۇرلار قاچاندىن بېرى تاللىۋالغان؟ ئۇلار قانداق نەرسىلەرنى چاي ئورنىدا ئىشلەتكەن؟ مانا بۇلار ئۇيغۇرلاردىكى ئېتىلىك ئۆرپ - ئادەتكە ئايلىنغان چاي مەدەنىيىتى ھەققىدىكى فولكلور قاتلىمىنى يورۇتۇشنىڭ ئالدىنقى شەرتى - لىرىدىن بىرى.

ئۇيغۇرلارنىڭ چاي مەدەنىيىتى ئۇزاق تارىخىي تەرەققىياتنىڭ مەھسۇلىدۇر

قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز ئىپتىدائىي چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان دەۋرلەردە، ئۆي ھايۋانلىرىنىڭ گۆشىنى ئوزۇقلۇق، كالا، قوي سۈتلىرىنى ئىچمىلىك قىلغان. ئىپتىدائىي دېھقانچىلىق بارلىققا كەلگەندىن كېيىن، قوشۇمچە چارۋا - مال بېقىش ۋە سۈت ئىچىش داۋاملىشىپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن نوپۇسنىڭ كۆپىيىشى ئارقىسىدا ئىچمىلىك

ئۇيغۇر خەلقى ئۆزلىرىنىڭ جۇغراپىيىلىك شارائىتى، ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى، نۇرمۇش مۇھىتى، ياشاش ئادىتى ۋە كۈندىلىك تۇرمۇشىغا خاس چاي مەدەنىيىتىنى شەكىللەندۈرگەن. ئەجدادلىرىمىزنىڭ چايغا ھېرىسمەنلىكى، چايدىن ئايرىلالمايدىغانلىقى، چايخۇمارلىقى، مېھماندوستلۇقىدىن ئىبارەت مۇنداق ئېتىلىك ئۆرپ - ئادىتى ناھايىتى ئۇزاق زامانلاردىن تارتىپ داۋاملىشىپ كەلگەن. شۇڭا، ئۇيغۇر خەلقى تۇرمۇشىدىكى چاي مەدەنىيىتى ئەنئەنىسى ئۈستىدە ئىزدىنىش، چاي (ئىچىش) ئادىتى، چاي ھازىرلاش ئۇسۇلى، چاي تۈرلىرى ۋە چاينىڭ خۇرۇچلىرى (خام ئەشيا) ھەم چاي قاچا - قۇچا سايمانلىرى قاتارلىقلار ئۈستىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىش - ئۇيغۇر خەلقىنىڭ يېمەك - ئىچمەك جەھەتتىكى فولكلور بايلىقىنى ئېچىشتىكى مۇھىم بىر تەتقىقات تېمىسى ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇرلاردا چاي مەدەنىيىتىنىڭ شەكىللىنىشى مەدەنىيەت دېگەندە، بىز بۇ يەردە ئىنسانلارنىڭ ئەجىبابى ئەمگىكى نەتىجىسىدە يارىتىلغان ھەر بىر بايلىقنى كۆزدە تۇتمىز. بۇ بايلىق ماددىي ۋە مەنئىي ئامىللارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ھەر بىر مىللەتنىڭ تۇرمۇشىدىكى ئۆزىگە خاس ئالاھىدە بەلگىلەر - يېمەك - ئىچمەك، كە -

ئېھتىياجىنى سۈت ئارقىلىق تەمىنلەش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئەجدادلىرىمىز ئۇزاق مۇددەتلىك تۇرمۇش ئەمەس. لىيىتى داۋامىدا، پىشۇرۇلغان ئاش - تاماقلارنىڭ سىڭىش - لىك، تەملىك ئىكەنلىكىنى، قايناق سۈت ۋە قايناق سۇنىڭ خام سۈت ھەم سوغۇق سۇغا قارىغاندا بەدەننىڭ ساقلىقىنى ساقلاشقا پايدىلىق ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتكەن. شۇنىڭ بىلەن بىللە ھەر خىل ئاشلىقلار، ياغلىق دانلار، گۆشلەر، مېۋە - چېۋىلەر ۋە ئوت - چۆپلەرنىڭ تەمى، خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ پەرقلىق ئىكەنلىكىنى، ئۇلارنىڭ ئوزۇقلۇق بولۇش - تىن تاشقىرى، ئايرىم - ئايرىم ھالدا بەزى كېسەللىكلەرنى داۋالاش ئۈنۈمىنىڭ بارلىقىنى بايقىغان. شۇنداق قىلىپ، بەزى ئوت - چۆپلەرنى مەقسەتلىك ھالدا سۇ بىلەن قاينىتىپ ئىچىشكە ئادەتلەنگەن ① .

كېيىنكى دەۋرلەردە، ئەجدادلىرىمىزنىڭ چاي بىلەن تونۇشۇش ۋە چاي دەملەپ ئىچىشنىڭ ئومۇملىشىشى نەتىجىسىدە «چاي» ئاتالغۇسى ھەر خىل چايلاردىن، سۈتلەردىن، مېغىزلاردىن، يەككە ياكى مۇرەككەپ تەڭ - شەلگەن دورا، ئوت - چۆپلەردىن دەملەپ تەييارلانغان ئىچمىلىكلەرنىڭ ئومۇمىي نامىغا ئايلىنىپ كەتكەن. دېمەك، ئۇيغۇرلارنىڭ چايىنى بىلىشى كېيىنرەك بولسىمۇ ۋە ھازىر ئاساسىي ئىچمىلىك مەدەنىيىتى - چاي مەدەنىيىتى دەپ ئاتالسىمۇ، لېكىن بۇ مەدەنىيەتنىڭ كېلىپ چىقىشى ئەجدادلىرىمىزنىڭ چاي بىلەن تونۇشۇشىدىن كۆپ بالدۇر ئىدى. ئۇنىڭ ئەڭ يىراق يىلتىزى ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىكى سۈت ئىچىش ئادىتى ۋە قايناق سۇ، قايناق چۆپ ئىچىش ئادىتىگە تۇتىشىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ خەلق ئېغىز ئىجادىدا ئۇيغۇرلارنىڭ «چاي» بىلەن باغلىق بولغان ئۆرپ - ئادەتلىرى بايان قىلىنغان. شۇنىڭغا ئاساسەن ئېيتىش مۇمكىنكى: «چاي» مەدەنىيىتى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كۆچمەنچى قەبىلە بولۇپ ياشاۋاتقان ئىجتىمائىي ھالىتىدىلا شەكىللىنىشكە باشلىغان. يىرىك يېمەكلىكلەرنى پىشۇرۇش ئومۇملىشىشتىن ئاۋۋال، ئىچمىلىك ئومۇملاشقان، ئۇ چاغدا كىشىلەر «تاتلىق سۇ» ۋە «شېپالىق سۇ» لارنى ئىستېمال قىلىشنى بىلگەن. ئولتۇراقلىشىش ۋە دېھقانچىلىق مەدەنىيىتى ئومۇملىشىپ، مەدەنىي ئۆسۈملۈكلەر كەڭ تېرىلىشتىن ئاۋۋال ئەجدادلىرىمىز ئوت - چۆپ ۋە مېۋە - چېۋىلەر ئىچىدىكى شېپالىق نەرسىلەرنى چاي ئورنىدا ئىشلەتكەن. مەسىلەن، يالپۇز، گازۋان، ئارپىبەدىيان، دولانە، بېھى قاتارلىقلار «مەززدە» لىك، پۇراقلىق، شېپالىق ئىچمىلىكلەر» نىڭ ياسىلىشىدا

2006

ئاساسلىق مەنبە بولغان ② .

قەدىمكى شىنجاڭ، ماۋارەننۇننەھر (ئوتتۇرا ئاسىيا - نىڭ ئىككى دەريا ئارىلىقىدىكى رايونلار) ۋە يەتتىنچى - يوللىرىدا ياشىغۇچى خەلقلەر يىلنىڭ ھەر بىر پەسلىدە شۇ پەسىل تەبىئىيەتكە ماس كېلىدىغان ئۆسۈملۈكلەردىن چاي دەملەپ ئىچىشكە ئادەتلەنگەن. بۇ خىل ئادەتلەر ئەج - دادلارنىڭ ناھايىتى ئۇزاق يىللىق ئەمەلىي تەجرىبىسى نەتىجىسىدە سالامەتلىكىنى ئاسراش ۋە ئەمگەك - جىسمانىي ئۆسۈش ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈرۈشنى مەقسەت قىلىپ كەشىپ قىلغان مەنئىي مەدەنىيەتتۇر.

ئىجتىمائىي تەرەققىيات ۋە دېھقانچىلىق مەدەنىيىتىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، دەملەپ ئىچىلىدىغان چاي ئۆسۈملۈكىنى مەخسۇس تېرىلىدىغان ئۆسۈملۈككە ئايلاندى. ئىنسانىيەت چاي مەدەنىيىتى تارىخىدا چاي ئۆسۈم - لۈكىنى تۇنجى قېتىم تېرىشنى كەشىپ قىلغان ئەل - قەدىمكى جۇڭگودۇر. تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا، جۇڭگونىڭ جەنۇبىي ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلىرىدا مىلادىدىن ئاۋۋالقى 6 - ئەسىردە، يەنى بۇنىڭدىن تەخمىنەن 2600 يىل بۇرۇن چاي ئۆسۈملۈكىنى تېرىش، مەخسۇس چاي ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىش خېلى كەڭ ئومۇملاشقان، شۇڭا، ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى تارىخىدا چايىنىڭ ۋەتەننى جۇڭگو ئىكەنلىكى پۈتۈن دۇنياغا ئايان.

دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىغا چاي ئۆسۈملۈكى كېيىنرەك تارقالغان. بۇگۈنكى زاماندا چاي تېرىلىدىغان ئەللەردىن ھىندونېزىيىدە 1824 - يىلى، ھىندىستان ۋە سەيلوندا 1834 - يىلى، گرۇزىيىدە 1847 - يىلى، روسىيىنىڭ كراسنودار قاتارلىق جايلىرىدا 1885 - ، 1910 - يىللاردا، ئەزەربەيجاندا 1912 - يىلى چاي ئۆسۈملۈكى تېرىلىشقا باشلىغان ③ . شىنجاڭدا چاي ئۆسۈملۈكى تېرىلمايدۇ، چۈنكى شىنجاڭ تروپىك بەلۋاغىدىن يىراق بولغاچقا ھاۋا كىلىماتى ماس كەلمەيدۇ. لېكىن شىنجاڭ جۇڭگو چېيىنىڭ ئەڭ قەدىمدە پۈتۈن دۇنياغا تارقىلىشىدا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىغان. «يىپەك يولى» ئارقىلىق غەربكە يۆتكەلگەن ئەڭ دەسلەپكى تاۋار - چاي بولغان. جۇڭگو چېيى شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق ھەممىدىن ئاۋۋال كىچىك ئاسىيا ۋە ئوتتۇرا شەرق ئەللىرىگە يېتىپ بارغان. تارىخىي مەلۇماتلاردا خاتىرىلىنىشىچە، جۇڭگو چاي كارۋىنى تۇنجى قېتىم مىلادىدىن ئاۋۋالقى 2 - ئەسىردە ئورتا شەرق - تىنكى ئەڭ ئاۋات ئەل ۋىزانتىيىگە يېتىپ بارغان. دېمەك،

قەدىمكى جۇڭگو تۇنجى بولۇپ ئەرەب ئەللىرىدە ئۆزى-
نىڭ يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتى— چاي ئارقىلىق داڭق
چىقارغان ④ .

ئۇيغۇر خەلقى تۇرمۇشىدا قەدىمدىن شەكىللەنگەن
چاي مەدەنىيىتى جۇڭگو چاي مەھسۇلاتى سودىسىنىڭ
ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي ئەللەرگىچە قانات يېيىشىدا
مۇھىم ۋاستە بولدىغان. ئۇيغۇر سودىگەرلەر چايىنىڭ تەمى
ۋە سورتىنى پەرقلىنىدۇرۇشقا ماھىر ئىدى. 15 - ، 17 -
ئەسىرلەردە قەشقەر، يەكەن، ئاقسۇ، قومۇل شەھەرلىرىدىن
ئوتتۇرا ئاسىيا، ئىران ۋە كىچىك ئاسىيا ئەللىرىگە، خو-
تەندىن ھىندىستانغا مەخسۇس چاي سودىسى بىلەن بار-
غان چوڭ سودا كارۋانلىرى ھەققىدە يازما تارىخى خاتە-
رىلەر بار.

ئۇيغۇرلاردا چاي (ئىچىش) ئادىتى

يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەندەك، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ
يېمەك - ئىچمەك ۋە تۇرمۇش مەدەنىيىتى ئىچىدە چاي
(چاي ئىچىش) ناھايىتى مۆتىۋەر مەدەنىي ئادەتلەرنىڭ
بىرى بولۇپ، بۇ مەدەنىيەت ئۇيغۇر، ئۆزبېك، قازاق، تاتار
ۋە باشقا مىللەتلەر ئۈچۈن ئورتاق تۇر. شۇنداقتمۇ، ئۆي-
غۇرلارنىڭ چاي ۋە چايخورلۇق ئادىتىدە ئۆزىگە خاس
ئالاھىدىلىكلەر بار. مەسىلەن، ئۇيغۇر تۇرمۇشىدا مېھمان
ئەزىز ھېسابلىنىدۇ. مېھمان ھەر قانداق ئالىي تاماقتىن
بۇرۇن چاي بىلەن كۈتۈلىدۇ. توي قىلىشقا پۈتۈشۈلگەن-
دىن كېيىن ئۆتكۈزۈلىدىغان مىننەتدارلىق مۇراسىمى
«چاي ئىچۈرۈش» دەپ ئاتىلىدۇ. بىرەر چوڭ مەرىكىنى
ئۆتكۈزۈش ئالدىدا بىر ئائىلىنىڭ يۇرت - جامائەت بىلەن
كېڭىشىش ئۈچۈن ئۆتكۈزۈلىدىغان مۇراسىمى «مەسلىھەت
چېيى» دەپ ئاتىلىدۇ. ئازارلىشىپ قالغان ئىككى كىشىنىڭ
ئاداۋەتنى يۇيۇپ قايتىدىن ئەپ بولۇش ئۈچۈن ئۆزئارا
ئۆتكۈزگەن سۆھبىتى «ناماقۇللۇق چېيى» دەپ ئاتىلىدۇ.
ۋاقىتلىق ئىش بىلەن ئۆيگە كەلگەن مېھمان «سەن چاي»
(تاماقسىز، بەزىدە تاتلىق - تۇرۇم بىلەن بېرىلىدىغان
چاي) بىلەن كۈتۈلىدۇ، تويىدىن كېيىن يېڭى ئەر - خو-
تۇنلار ئەمدىلا باشلانغان تۇرمۇشنى تەبرىكلەش ئۈچۈن
يۇرت - جامائەت ئوتتۇز ئوغۇل (ياشلار) غا «توي چې-
يى» بېرىدۇ، يېڭى ئۆيگە كۆچكەندە «ئۆي چېيى»
ئۆتكۈزۈلىدۇ. ئومۇمەن، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تۇرمۇشىدا
مۇراسىم تۈسىنى ئالغان ھەر بىر مەدەنىي پائالىيەت
«چاي» نامى بىلەن ئاتىلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇيغۇر
ئۆرپ - ئادىتىدە «چاي» سۆزىنىڭ كۆپ مەناللىق ئۇ-

قۇملارنى بىلدۈرىدىغانلىقىمۇ ھەممىگە مەلۇم، مەسىلەن،
«خام چاي» (مەرىكىنى پىششىق تاماق بىلەن ئەمەس،
پۇل ياكى ماددىي نەرسىلەر بىلەن تەبرىكلەش)، «چاي
تۇتۇش» (مەشرەپلەردە بىر - بىرنى ئويۇنغا تەكلىپ
قىلىش)، «چېيىنى ئېلىش» (ھاجەتمەننىڭ ھاجىتىنى راۋا
قىلىپ، ھەققىنى ئېلىش، پايدىسىنى ئېلىش)، «چاي بې-
رىش» (مېھمان چاقىرىش ياكى مۇراسىم ئۆتكۈزۈش)
ۋە ھاكازالار...

چاي بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان ئۆرپ - ئادەتلەر
ئۇيغۇرلاردا باشقا ھېچقانداق مىللىي ئادەتلەرگە ئوخشە-
مايدىغان بىر خىل ئۆزگىچىلىكتۇر. مانا بۇلارنىڭ ھەم-
مىسى «چاي مەدەنىيىتى» نىڭ ئۇيغۇر خەلقى ئېتىنىڭ
تۇرمۇشىدا ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى
كۆرسىتىدۇ.

بۇ يەردە شۇنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈش لازىمكى،
ئۇيغۇرلاردا چاي ئىستېمال قىلىش ئادىتى ناھايىتى قەدىم-
مى ئادەت بولۇش بىلەن بىللە يەنە ئۆرپ - ئادەت،
ئىجتىمائىي ئەخلاق ۋە تۇرمۇش قائىدە - يوسۇنلىرىنىڭ
پەيدا بولۇشى ھەمدە كېڭىيىشىگە سەۋەب بولغان. مە-
سىلەن، چاينى قانداق دەملەش، قانداق قۇيۇش، مېھمانغا
قانداق تۇتۇش قاتارلىق ھەرىكەتلەرنىڭ ھەممىسىدە بىر
خىل ئەدەب - ئەخلاق بەلگىلىمىسىگە رىئايە قىلىنىشى
كېرەك. ئالايلى، چەينەكتىكى سۇغا ئاۋۋال چاي سېلىپ
ئاندىن قاينىتىشقا بولمايدۇ. سۇ قاينىغاندا ئاندىن چاي
سېلىنىدۇ (بۇنىڭ مەلۇم ئىلمىي ئاساسى بار). چايىنى پە-
يالگە تولىدۇرۇپ قۇيۇش، مېھمانغا سول قول بىلەن چاي
تۇتۇش، چايىنى پۈۋلەپ ئىچىش، قانداق، پۇچۇلغان پىيا-
لىدە چاي بېرىش قاتارلىق ھەرىكەتلەر ئۇيغۇر مېھمان-
دارچىلىق ئادىتىدە ئەدەپسىزلىك ۋە «سورۇن كۆرمە-
گەن» لىك ھېسابلىنىدۇ. داستىخانغا چاي كەلگەندە مېھ-
ماننىڭ ۋە ساھىبخاننىڭ ھەرىكىتىگە قاراپ ئۇلارنىڭ
ئەخلاقى - پەزىلىتىگە باھا بەرگىلى بولىدۇ. بۇنىڭدىن
باشقا، ئۇيغۇرلاردا چاي ئىدىشلىرى (چىنە - چەينەك)
ناھايىتى چىرايلىق، سەنئەتلىك بولىدۇ. ئارخېئولوگىيىلىك
قېزىلمىلار ئىچىدە ئۇيغۇرلارنىڭ چاي مەدەنىيىتىگە ئائىت
نەقىشلىك چەينەكلەر، گۈللۈك پىياللەر ۋە خونچا - پەتە-
نۇسلار - باشقا مىللەتلەر چاي مەدەنىيىتى بۇيۇملىرىدىن
ئۆزىنىڭ خاس بەلگىلىرى بىلەن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.
ئۇيغۇرلارنىڭ چاي مەدەنىيىتى ئۆرپ - ئادىتىدە چاي
ئىچىش، چاي دەملەشكە ئالاقىدار بىر يۈرۈش مەخسۇس

M
I
R
A
S

1. سۈت چايلار

سۈت چاي قايناق سۇ رەڭگىنى سۈت رەڭگىگە كىر-
گۈزىدىغان ھەر خىل خۇرۇچلاردىن تەييارلىنىدىغان چاي-
لارنى كۆرسىتىدۇ. ئۇلارنى ماتېرىيال پەرقىگە قاراپ،
سۈتلۈك چاي، مېغىز چاي، تۇخۇم چاي دېگەن تۈرلەرگە
بۆلۈش مۇمكىن.

سۈتلۈك چاي: سۈتلۈك چاي كالا سۈتى، قوتاز سۈتى،
قوي سۈتى، ئۆچكە سۈتى قاتارلىقلار ئاساسىي خۇرۇچ
قىلىپ تەييارلىنىدىغان چايلاردۇر. سۈت مۆتىدىل تەبى-
ئەتلىك بولۇپ، تەركىبىدە ياغ، ئاقسىل قاتارلىق ماددىلار
بىر قەدەر مول. ئۇنىڭدىن باشقا كالىي، كالتسىي، فوسفور،
ناترىي، گۈڭگۈرت، تۆمۈر، مىس، يود قاتارلىق ئادەم
بەدىنىگە كېرەكلىك ھەر خىل ئېلېمېنتلار بار. سۈتتە يەنە
ۋىتامىن B گۇرۇپپىسىدىكى كۆپ خىل ۋىتامىنلار بار.
سۈت ئاسان ھەزىم بولىدىغان سۈپەتلىك ئوزۇقلۇق بو-
لۇپ، تەرەتنى راۋانلاشتۇرۇپ، تېرىنى پارقىتىش، مېڭە،
يۈرەك قاتارلىق ئەزالارنى قۇۋۋەتلەش، كۆزنى روشەن-
لەشتۈرۈش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە.

خۇسۇسىيەت جەھەتتە بۇغا سۈتى ئالدىنقى ئورۇندا،
قوتاز سۈتى ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. كالا، تۆگە،
ئۆچكە، قوي سۈتلىرى ئوتتۇراھال، بايتال سۈتى تۆۋەن
سۈپەتلىك ھېسابلىنىدۇ.

ئەتكەن چاي: قازان ياكى چەينەكتە قاينىتىلغان سۇغا
چاي سېلىپ سۇس ئوتتا بىر ئۆرلىتىلىدۇ، ئاندىن ئۈستىگە
سۈت قۇيۇپ يەنە بىر ئۆرلىتىپ ئېلىنىدۇ. ئادەتتە ئىككى
جىڭ سۇغا تۆت مىسقال قارىچاي، بىر جىڭ سۈت قۇيۇ-
لىدۇ، تەم تېتىغۇدەك دەرىجىدە ئاش تۈزى سېلىنىدۇ.
بەزىلەر تۈز سالماي شېكەر قوشۇپ ئىستېمال قىلىدۇ.

قايماق چاي: قاينىغان سۇغا چاي سېلىپ بىر ئۆرلىتى-
لىدۇ. خام قايماققا مۇۋاپىق مىقداردا تۈز سېلىپ ئايرىم قا-
چىدا قوچۇپ سۇيۇلدۇرۇلىدۇ، ئاندىن قايناق چايغا قۇيۇپ
يەنە بىر ئۆرلىتىلىدۇ، ئىككى جىڭ سۇغا ئادەتتە ئىككى -
ئۈچ سەر خام قايماق، بىر قوشۇق ئاش تۈزى قوشۇلىدۇ.

2. مېغىز چاي

مېغىز چاي ھەر خىل مېۋە مېغىزلىرىنى خۇرۇچ
قىلىپ، چاي رەڭگىنى سۈت رەڭگىگە كىرگۈزۈپ تەييار-
لىنىدىغان چايدۇر. خۇرۇچ پەرقىگە قاراپ ياڭاق چاي،
بادام چاي دەپ ئايرىلىدۇ، رەڭگى ئوخشاش بولسىمۇ،
خۇسۇسىيەتلىرى پەرقلىنىدۇ.

ياڭاق چېنىنى تەييارلاشتا ئاۋۋال ياڭاق تونۇرغا سې-

قاچا - قۇچا، سايمانلارمۇ بارلىققا كەلگەن. مەسلەن، چاي
قازنى (مىستىن ياسىلىدۇ، چوڭ - كىچىكلىكى ھەر
خىل بولىدۇ)، ساماۋەر (مەركىزىي قىسمىدا ئوتخانا ئىس
يولى، ئۇنىڭ ئەتراپىدا سۇ قاچىلايدىغان قورسىقى بولغان
بىر خىل ئالاھىدە قازان)، چاي چۆگۈنى (مەخسۇس چاي
ياكى قايناق سۇ قاينىتىشقا ئىشلىتىلىدىغان مىس چۆگۈن)،
چاي قۇتىسى (قۇرۇق چاي ۋە چاي دورىلىرىنى قاچىلاشقا
ئىشلىتىدۇ، ياغاچتىن قىرىپ ياسىلىدۇ ياكى مىس، تۇچ -
تۆمۈرلەردىن ياسىلىدۇ، سېلىندىر ياكى كۆيۈنكى قورساق-
لىق كېسىك كونۇس شەكلىدە بولىدۇ)، چاي خالتىسى
(ھەر خىل رەڭدار رەختلەر قۇراق كەشتە ياكى تىكەمە
كەشتە ئارقىلىق كەشتىلىنىپ، ئەستەرلىنىدۇ، قۇرۇق چاي
ياكى دورا - دەرەكلەر قاچىلىنىدۇ). چەينەك (مىس ياكى
تۇچتىن ھەر خىل شەكىل ۋە چوڭ - كىچىك قىلىپ ياسى-
لىدۇ، يەنە فارقۇر چەينەكلەرمۇ بولىدۇ، چاي دەملەشكە
ئىشلىتىلىدۇ)، چەينەكپاي (چاي دەملەش ۋاقتىدا چەينەك
ئاستىغا قويۇلىدىغان تەڭلىك)، چاي قاپاق (چاي دەملە-
گەندە چەينەككە كىلدۈرۈپ قويۇلىدىغان، رەڭدار كەشتە-
لەنگەن، چاينى ئىسسىق ساقلايدىغان رەخت قاپاق)، چاي
تۇتقا (بىر نەچچە قات رەختتىن ياكى ئەستەر ئارىسىغا
پاختا ئېلىپ تىكىلىدىغان چەمبىرەك ياكى چاسا شەكىللىك
بۇيۇم بولۇپ، چاي چۆگۈنى ۋە چەينەكلەرنى قىزىق ھا-
لەتتە تۇتۇشتا قولنى مۇھاپىزەت قىلىش رولى بار)، ھېجىر
(چاي ئىچىدىغان ساپال قاچا - قۇچا)، چاي چۆچىكى
(چاي ئىچىدىغان ياغاچ قاچا، ياغاچتىن قىرىپ ياسىلىدۇ)،
پىيالە (چاي ئىچىدىغان فارقۇر قاچا)، پەتنۇس (مىس،
تۇچ ياكى قاڭغالىتىردىن ياسىلىدىغان، چاي پىياللىرى تە-
زىلىدىغان بىر خىل لېگەن) قاتارلىقلار. بۇلار دەسلەپتە
ھايۋان مۇڭگۈزى ۋە سۆڭەكلەردىن، ئۇنىڭدىن كېيىن
مىس قاتارلىق مېتاللاردىن، ئۇنىڭدىن كېيىن ئەينەكتىن،
ياغاچتىن، سېغىزدىن، ئاخىرىدا فارقۇر بۇيۇملاردىن ياسى-
لىدىغان بولغان.

ئۇيغۇرلار تۇرمۇشىدىكى سۈت چاي، مېغىز چاي،

تۇخۇم چاي، غازاڭ چاي ۋە قەنت چايلار

ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا كۆپرەك ئىستېمال قىلىنىدۇ-
غان چايلارنى كېلىش مەنبەسى ۋە سۈپىتىنىڭ ئوخشاماس-
لىقىغا قاراپ سۈت چاي، مېغىز چاي، تۇخۇم چاي، غازاڭ
چاي ۋە قەنت چاي دەپ بەش خىلغا بۆلۈش مۇمكىن.

لپ قىزىتىلىدۇ ياكى مېغىزى قازاندا قورۇپ سارغايىتىلىدۇ، ئاندىن يۇمشاق سوقۇلىدۇ، ئازراق سۇيۇق تۇز قۇيۇپ، تەكشى ئارىلاشتۇرۇلىدۇ. ياڭاق چېپى مېھمان كۈتۈش ئۈچۈن تەييارلانماقچى بولسا سوقۇپ تەييارلاندىغان ياڭاق مېغىزى ئۈستىگە ئازراق قايناق سۇ قۇيۇپ قوچۇلىدۇ. ئۈستىگە دەملەنگەن قارىچاي قۇيۇپ، قاچىنىڭ ئاغزى بىردەم يۆگەپ تىندۈرۈلىدۇ، ئاندىن چاي ۋە يا-
ڭاق مېغىزىنىڭ تىرىپلىرى داكىدا سۈزۈپ تاشلىنىدۇ. ئا-
ئىلىدە ئىستېمال قىلىش ئۈچۈن تەييارلانسا سۈزۈلمەسسىمۇ بولىدۇ. ئىككى جىڭ سۇغا ئادەتتە ئىككى سەر ئەتراپىدا ياڭاق مېغىزى ئىشلىتىلىدۇ. ياڭاق چېپى خەلق تىلىدا «ياڭاق بىلەن چاي سۈتلەش» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ، يې-
زىدا كۆپ ئىستېمال قىلىنىدىغان بىر خىل چاي تۈرىدۇر.

3. تۇخۇم چاي

توخۇم تۇخۇمنى خۇرۇچ قىلىپ تەييارلىنىدىغان بۇ چاي خۇرۇچ ۋە تەييارلاش جەھەتتىكى پەرقىگە قاراپ تۇخۇم چاي ۋە خام شىرە چاي دەپ ئىككىگە ئايرىلىدۇ. تۇخۇم چاي تەييارلاشتا ئون تۇخۇم ئىككى جىڭ سۈتكە قۇيۇپ قوچۇپ تەكشى ئارىلاشتۇرۇلىدۇ، ئاندىن ئىككى جىڭ سۇ قوشۇلۇپ قازانغا قۇيۇپ ئاستا قاينىتىپ پىشۇرۇلىدۇ. تۇخۇمنىڭ قازان تېگىگە ئولتۇرۇپ پىشلاق بولۇپ قېلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن قاينىتىش ۋاقتىدا قازان قوچۇپ تۇرۇلىدۇ. تۇخۇم چاي گەرچە «چاي» دەپ ئاتالسىمۇ، لېكىن چاي قوشۇلمايدۇ. شىرىلىك، خۇشبۇي، قېنىق قايماق رەڭلىك، ئالاھىدە قۇۋۋەتلىك بولىدۇ. تۇخۇم چاي قارا قۇرۇم باغرىدىكى تاغلىق رايون خەلقىنىڭ ئەتىۋارلىق مېھمانلىرىنى كۈتۈۋېلىشتا تەييارلىنىدىغان ئالاھىدە چايدۇر. تۇخۇم چاينى ئېھتىياجغا قاراپ تۇز ياكى شېكەر قوشۇپ ئىستېمال قىلىشقىمۇ بولىدۇ. خام شىرە چاي تەييارلاشتا ئىككى - ئۈچ دانە تۇخۇم چېقىلىپ قاچىغا قۇيۇپ تەكشى ئارىلاشتۇرۇلىدۇ. ئۈستىگە تولۇق قاينىغان بىر جىڭ ئەتراپىدىكى قايناق سۇ قۇيۇ-
لۇپ، دەرھال قوچۇپ ئارىلاشتۇرۇلىدۇ. تۇخۇم چالا پە-
شپ پىشلاققا ئايلىنىدۇ. خام تۇخۇم ھىدى بىسرقەدەر كۈچلۈك بولىدۇ. شۇڭا، «خام شىرە چاي» ياكى «تۇخۇم بىلەن چاي سۈتلەش» دەپمۇ ئاتىلىدۇ ⑤.

4. يوپۇرماق چايلار

يوپۇرماق چاي دەرەخ يوپۇرمىقىدىن ئىشلەپ چىقىرىلىدىغان ھەر خىل چايلارنى كۆرسىتىدۇ. ئادەتتە «چاي» چاي دەرەخىنىڭ يوپۇرمىقىدىن تەييارلانغان چايلار

كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

چاي - مەشھۇر ئىچىملىكلەرنىڭ بىرى، چاي دەردى-
خىنىڭ يوپۇرمىقىنى قۇرۇتۇش بىلەن تەييارلىنىدۇ. چاينىڭ
ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا كۆپرەك تارقالغان، بىر قەدەر
تونۇشلۇق بولغان تۈرى تۆۋەندىكىچە:

قارىچاي: چاي دەرەخىنىڭ يوپۇرماق ۋە بېغىشلىرىنى
يىغىۋېلىپ، ئېچىتىپ، پىششىق خىش شەكلىدە، ھەر خىل
چوڭلۇقتا ياسالغان چاي، رەڭگى قارا ياكى قارىغا مايىل
بولغاچقا «قارىچاي» دەپ ئاتالغان ⑥.

پەمىلچاي: چاي دەرەخى يوپۇرماقلىرىنى ئۇزۇپ قۇي-
رۇتۇپ ئىشلەنگەن چاي بولۇپ، دانىسى ئۇششاق، رەڭگى
قارىغا مايىل كېلىدۇ. ئۇيغۇر خەلقى بۇ خىل چاينى مۆتە-
دىل تەبىئەتلىك دەپ قارايدۇ.

كۆكچاي: چاي يوپۇرماقلىرى دانىمۇ دانە قۇرۇتۇلۇپ
ئىشلەنگەن چاي بولۇپ، رەڭگى كۆكۈچ ياكى سارغۇچ،
قارا كېلىدۇ. دەملەنگەندە يوپۇرماقلىرى ئەسلىگە كېلىدۇ.

قىزىلچاي: بۇ كۈنجۈت چوڭلۇقىدىكى قارا كرىستال
چاي بولۇپ، نەبىئىتى ئىسسىق، دەملەنگەندە قىزغۇچ
رەڭگە كىرىدۇ. سوغۇق مەجەزلىك، كەم ماغدۇر كىشىلەر-
نىڭ ئىستېمال قىلىشىغا باب كېلىدۇ، دەپ قارىلىدۇ.

ئاق چاي: چاي يوپۇرمىقىنى دانىمۇ دانە شار شەكلىگە
كەلتۈرۈپ قۇرۇتۇلغان چاي.

دومچاي: يوپۇرماقلىرىنى ئۇزۇپ يۇمشاق توقچاق
سوپۇن شەكلىدە قاتۇرۇپ ياسالغان بىر خىل چاي، ئۇنىڭ
بىر تەرەپىدە داھان نان ئويمانچىسىغا ئوخشاش ئويما-
چىسى بولىدۇ. بۇ چاينى قارىچاي سەپرايغا تېگىدىغان
كىشىلەر ئىستېمال قىلىدۇ.

تاشچاي: شەكلى ۋە رەڭگى قارىچايغا ئوخشاش بىر
خىل تاختا چاي، ناھايىتى قاتتىق كېلىدۇ. سۇندۇرۇش
ياكى كېسىش خېلى قىيىن. ئىسسىق ھىزاج كىشىلەر دەملەپ
ئىچىدۇ.

5. قەنت چايلار

بۇ سۈت چاي، دورا چاي ياكى يوپۇرماق چايلارنىڭ
تاتلىق تەم خۇرۇچلىرى قوشۇلۇپ تەييارلانغان چايلارنىڭ
ئومۇمىي نامىدۇر. چايغا قوشۇلدىغان تاتلىق تەم خۇ-
رۇچلىرى ناۋات، ھەسەل، قەنت - شېكەر قاتارلىقلاردىن
ئىبارەت بولۇپ، چەينەككە سېلىنماي چاي قاچىسىغا
سېلىنىپ، ئۈستىگە دەملەنگەن چاي قۇيۇپ ئېرىتىپ ئە-
چىلىدۇ. بەزىدە قەنت ياكى ناۋات چاي خۇرۇچلىرى بىلەن
بىللە چەينەككە سېلىپ دەملەپمۇ ئىچىلىدۇ. بۇنداق

M
I
R
A
S

چايلاردا تەم ئاساس، رەك قوشۇمچە بولىدۇ. شۇڭا، تاد-لىق تەم خۇرۇچنىڭ نامى قوشۇلۇپ «ھەسەل چاي»، «ناۋات چاي»، «قەنت چاي»، «شېكەر چاي» دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇرلاردا دورا چاي (ئىچش) مەدەنىيىتى ئۇيغۇرلارنىڭ سۈت چاي، يوپۇرماق چاي ۋە قەنت چاي ئىچش ئادىتىدىن باشقا، يەنە دورا چاي ئىچش ئادىتىمۇ ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە. ھازىرغىچە يۈرگۈزۈلگەن ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش - قېزىشلارغا قارىغاندا، دىيارىمىزدىكى قەدىمكى شەھەر - قەلئە خارابىلىرى بىلەن ئىپتىدائىي قەبرىە - يادىكارلىقلاردىن قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز كېسەل داۋالاش ۋە ھەر خىل كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن دورا چاي قىلىپ ئىشلەتكەن ئۆسۈملۈكلەر، دورىلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە ھەر خىل ئوت - چۆپلەر، شاخ - يوپۇرماقلىرى ۋە يىلتىزلىرى تېپىلدى. بۇ ئۆسۈملۈكلەر ئەلۋەتتە قەدىمكى تېۋىپلىرىمىزنىڭ ئۆز ئەتراپىدىكى ھەر خىل ئۆسۈملۈكلەرنى تونۇشى، دورىلىق خۇسۇسىيىتىنى ئىگىلىشى، قايتا - قايتا سىناق قىلىشى ۋە كېسەللەرنى شىپا تاپقۇزۇش نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن بولۇپ، ئۇ كېيىنچە چاي ئورنىدا دائىم ئىستېمال قىلىنىدىغان بولغان ۋە بارا - بارا دورىلىق چايغا قاراپ تەرەققىي قىلغان. بۇنداق دورا چاي ئىچش ئادىتى خوتەن ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا ھازىرغىچە ئەۋلادمۇ ئەۋلاد خاس يەرلىك ئەنئەنە سۈپىتىدە ساقلىنىپ كەلگەنلىكى ھەممىگە مەلۇم.

خوتەندە ئۆتكەن داغلىق دورىگەرلەر ۋە تېۋىپلار ئۆز ئەجدادلىرىنىڭ دورا چاي مەدەنىيىتى ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ ۋە ئۇنى يەنىمۇ راۋاجلاندۇرۇپ، ئۇيغۇر چاي مەدەنىيىتىنىڭ دائىرىسىنى كېڭەيتكەن، مەزمۇنىنى بېيىتقان. تارىخىي ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشىچە، سۈي (581 - 618)، تاڭ دەۋرلىرىدە ئۇدۇن (خوتەن)، سۈلى (قەشقەر)، قۇم (ئاقسۇ)، كۈسەن (كۇچا)، ئىدىقۇت (تۇرپان)، ئۇيغۇرغول (قومۇل) قاتارلىق خانلىقلىرىمىزدا دورىگەرلىك، تېبابەتچىلىك، جۈملىدىن، دورا چايچىلىق ئىشلىرى خېلى زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەن. نۇرغۇن شىپاخانىلار بارلىققا كېلىپ، ھەر خىل دورا - ئۆسۈملۈكلەر بىلەن خېلى مۇرەككەپ كېسەللەرنى شىپا تاپقۇزالايدىغان بولغان ھەمدە ئاھالە ئىچىدە ھەر خىل ئۆسۈملۈكلەردىن دورا چايلار ياساپ ئىستېمال قىلىدىغان ئادەت ھەممە ئادەم ئىلىلەر تۇرمۇشىدا ئومۇملاشقان.

ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئالتۇن دەۋرى بولغان قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىدە ئۇيغۇرلار ماددىي، مەنىۋى مەدەنىيەت جەھەتتە يۇقىرى سەۋىيىگە يېتىپ، ئۇيغۇر دورا چاي مەدەنىيىتى يېڭى بىر دەۋر ياراتتى. بۇ دەۋردە كالمەتكە يەتكەن ئالىملارنىڭ ئەسەرلىرىدە دورا چايىنىڭ مۇكەممەل رېتسىپلىرى خاتىرىلەنگەن. مەشھۇر ھېكمەت نامۇددىن قەشقىرى «شەرھى ئەلقانۇن» ناملىق ئەسىرىدە، ئەبۇناسىر فارابى تېبابەتچىلىككە ئائىت ئەسەرلىرىدە، يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىگ» ناملىق قامۇسىدا، مەھمۇت قەشقىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» ناملىق ئەسىرىدە، مەشھۇر ئالىم، تېۋىپ ئالاھىدىدىن مۇھەممەد خوتەننى «قەۋانولئاج» ناملىق ئەسىرىدە دورا چاي خام ئەشياىلىرىنى تېپىش، چاي ئىشلەپچىقىرىش، دورا چايلارنى مۇزاپقا قاراپ تەڭشەش، دورا چاينىڭ مەيدانغا كېلىش تارىخى، قاراخانىيلار زېمىنىدا ئۆسكەن ھەر خىل دورا ئۆسۈملۈكلىرى قاتارلىقلار ئەتراپلىق، تەپسىلىي تونۇش-تۇرۇلغان.

سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە ئۇيغۇر دورا چايچىلىقى يۇقىرى دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان بولۇپ، ئۇ چاغلاردا ئاساسلىق ئىچىلگەن دورا چايلار سۇرۇنجان، پىلىپ، موزا، بادام، خوتەن ئىگىرى، ئىپار قاتارلىقلار شىنجاڭنىڭ ئالاھىدە مەھسۇلاتى سۈپىتىدە ئىسلام مەملىكەتلىرى ۋە مىڭ، چىڭ سۇلالىلىرىگە توشۇلاتتى.

چىڭ سۇلالىسى ۋە جۇڭخۇا مىنگو دەۋرىدە ئۆتكەن بەرقى تەجەللى، موللا ئارىپ خوتەننى قاتارلىق ئالىملار يېقىنقى زامان ئۇيغۇر دورا چايچىلىقىنىڭ پېشقىلىرى بولۇپ، ئۇلارنىڭ دورا چاي تەڭشەش ئۇسۇلى ھازىرغىچە قوللىنىلماقتا.

ئازادلىقتىن كېيىن يېتىشىپ چىققان ماھىر تېۋىپلاردىن ھاجى ئابدۇلھەمىد يۈسۈفى، ئەمەت ھاجى، تۇردىمۇھەمەد مەد ئاخۇنۇم قاتارلىقلار ئۇيغۇر دورا چايچىلىقىنى بېيىتقان، تەرەققىي قىلدۇرغان ھەم تارىخىي پاكىتلار بىلەن دەلىللىگەن ⑦.

ئۇيغۇر دورا چايچىلىقى ئادەم بەدىنىنىڭ بىر پۇتۇد-لۈكىنى ئالاھىدە تەكىتلەيدۇ. خوتەن ئۇيغۇرلىرى ئىچىپ ئادەتلەنگەن دورا چاي ماتېرىياللىرى قارىمۇچ، قوۋزاق دارچىن، زىرە، چىلان، چۈچۈكبۇيا، قەلەمپۇر، ئالقات، بۆرە سامسقى قاتارلىقلار بولۇپ، بۇ خىل دورا چاينىڭ خاراكتېرى مۆتىدىل، تەبىئىي ئىسسىقلىققا مايىل. ئۇ يەنى ھەيدەپ، تەرەتنى بوشتىدۇ، سوغۇقنى تارتىدۇ، يۈرەك-

2006

چاي بولۇپ، دەملەش ئۇسۇلى يۇقىرىغا ئوخشاش. ئاددىي چايلارنىڭ تۈرى كۆپ. بابۇنە، بادرنەنجى، بۇيا، چۈلچۈن، ئەڭلىك ئوت، ئىگىر، بېدىيان، زىرە قا- تارلىق ئۆسۈملۈكلەرنىڭ يىلتىزى، ئۇرۇقى ياكى گۈل، يوپۇرماقلىرىدىن چاي دەملەشكە بولىدۇ. ئاددىي چايلار ئەجدادلىرىمىزدىن تاكى ھازىرقى دەۋرگىچە داۋاملىشىپ كەلگەن ئەڭ قەدىمىي ئىچمىلىكلىرىدۇر.

2. مۇرەككەپ دورا چايلار

مۇرەككەپ دورا چايلار بەدەننىڭ مزاج تەڭپۇڭلۇ- قىنى تەڭشەپ، سالامەتلىكنى ئاسراش مەقسىتىدە خۇسۇ- سىيىتى ئوخشاش بولمىغان كۆپ خىل ئوت- چۆپ دورا ئەشياسلىرىنى مەلۇم نىسبەتتە تەڭشەپ سوقۇپ ياسالغان چايلارنى كۆرسىتىدۇ. مۇرەككەپ دورا چايلار ئومۇمىي خۇسۇسىيەتكە قاراپ مۆتىدىل دورا چاي، ئىسسىق دورا چاي، سوغۇق دورا چاي، مەخسۇس دورا چاي دەپ ئايد- رىلىنىدۇ. مۇرەككەپ دورا چايلارنىڭ دورىلىق خۇسۇسىيىتى (مزاجى تەڭشەش، كېسەلنى داۋالاش رولى) ئاساسىي ئورۇندا، چايلىق رولى ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. دورا چاينىڭ ھەر قاندىقىنى ئايرىم دەملەپ ئىچىشكەمۇ، قارد- چاي بىلەن قوشۇپ دەملەپ ئىچىشكەمۇ بولىدۇ.

دېمەك، ئەجدادلىرىمىز ناھايىتى قەدىمكى چارۋىچى- لىق ۋە تېرىقچىلىق تۇرمۇشى ھاياتىدا سۇت چاي، يو- پۇرماق چاي (ئىچىش) مەدەنىيىتىنى يارىتىش بىلەن بىللە ئۆز سالامەتلىكىنى ئاسرايدىغان، كېسەلدىن ھۇداپىئەلىنىد- ىغان ۋە كېسەل داۋالايدىغان ئۈنۈملۈك خۇسۇسىيەتكە ئىگە دورا چاي (ئىچىش) مەدەنىيىتىنى ياراتقان. ھازىرقى خوتەن ئۇيغۇرلىرى ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇنى تې- خىمۇ ئىلمىي قانۇنىيەتلەر بىلەن زامانىۋى ئۇسۇلدا ياساپ ئىستېمال قىلىۋاتىدۇ.

ئىزاھاتلار:

- ① ⑤ ⑥ مەمتىمىن سابىر: «ئۇيغۇرلارنىڭ چاي مەدەنىيە- تى»، «شىنجاڭ سەنئىتى ژۇرنىلى» نىڭ 2003 - يىلى 3 - سان، 26 - 30 - بەتلەرگە قاراڭ.
- ② ③ ④ قادىر ئەكبەر: «ئۇيغۇرلاردا چاي مەدەنىيىتى»، «شىنجاڭ ياشلىرى ژۇرنىلى» 1992 - يىلى 1 - سان، 26 ، 27 - بەت- لىرىگە قاراڭ.
- ⑦ غوجىئابدۇللا جاپپار: «خوتەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ دورا چاي مە- دەنىيىتى»، «شىنجاڭ پەن - تېخنىكا گېزىتى»، 1999 - يىلى 9 - ئاينىڭ 4 - كۈنىدىكى سانغا قاراڭ.
- 2005 - يىلى 5 - دېكابىر، ئۈرۈمچى شەھىرى.

نىڭ ئىسسىقنى ئېلىپ زەھەر تارقىتىدۇ، تالنى ساغلام- لاشتۇرىدۇ، جىگەرنى قۇۋۋەتلەيدۇ، ئۆپكەگە ھۆل-لۈك يەتكۈزۈپ، يۆتەلنى توختىتىدۇ، ئىچكى ئەزانى قۇۋۋەت- لەپ، پۈت - قولغا ماغدۇر كىرگۈزىدۇ، جىنسى ئاجىز- لىقنى داۋالايدۇ. ئاشقازاننى ياخشىلاپ، ئىشتىھانى ئاجىدۇ، ھەزىم قىلىشقا ياردەم بېرىپ، ماينى پارچىلاپ، قان ئايد- لىنىشنى راۋانلاشتۇرىدۇ، كىشىنى روھلاندۇرۇپ، ھۆسن تۈزەيدۇ.

ھازىر ئۇيغۇرلار كۈندىلىك تۇرمۇشىدا ئىستېمال قى- لىۋاتقان، بولۇپمۇ، خوتەن تەرەپلەردىكى ئۇيغۇرلار تۈر- مۇشىدا ئومۇملاشقان دورا چايلار مەلۇم دورىلىق خۇسۇ- سىيەتكە ۋە ئوزۇقلۇق قىممىتىگە ئىگە ئوت - چۆپ، گۈل - گىياھلارنىڭ ئۇرۇقى، چىچىكى، شاخ - يوپۇرماق- لىرى ياكى يىلتىزى ئاساسىي خۇرۇچ قىلىنىپ تەييارلىنىد- ىغان ئىچمىلىكنى كۆرسىتىدۇ. دورا چايلارنى تەييارل- ىش ئالاھىدىلىكىگە قاراپ، ئاددىي دورا چاي ۋە مۇرەك- كەپ دورا چاي، دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ.

1. ئاددىي دورا چاي

ئاددىي دورا چاي مەلۇم بىر خىل دورا ئوت - چۆپنى خام ئەشيا قىلىپ دەملىنىدىغان چايلاردۇر. شۇڭا، ئۇنى «يەككە خۇرۇچلۇق دورا چاي» دەپ ئاتاشقىمۇ بولىدۇ. ئاددىي دورا چايلارنىڭ تۈرى خېلى كۆپ بولۇپ، كۆپرەك ئۇچرايدىغانلىرى تۆۋەندىكىچە:

گۈلچاي: بۇ، قىزىلگۈلنىڭ قۇرۇتۇلغان بەرگىلىرى سېلىنىپ دەملىنىدىغان چايدۇر. قىزىلگۈل بولمىغاندا قە- زىلگۈل يوبۇرمىقى، بېغىشى قاتارلىقلاردىن دەملەشكىمۇ بولىدۇ. گۈلچاي دەملەشتە چەينەككە 4 ~ 2 گرام گۈل بەرگىسى سېلىنىپ، ئۈستىگە ئىككى جىڭ قايناق سۇ قۇ- يۇلىدۇ. چەينەك ئۈستىگە چاي قاپاق كىيىدۈرۈلۈپ بەش مىنۇت ئەتراپىدا دەملىنىدۇ.

پىننە چاي: پىننەنىڭ يوپۇرماق، غول - بېغىشلىرى سېلىنىپ دەملىنىدىغان چاي بولۇپ، ئۇلارنى ئايرىم ئىش- لىتىشكىمۇ، قوشۇپ ئىشلىتىشكىمۇ بولىدۇ. دەملەش ئۇ- سۇلى گۈلچاينىڭ دەملىنىشىگە ئوخشاش.

رەيھان چىيى: تاغ رەيھىنىنىڭ گۈل، يوپۇرماقلىرى سېلىنىپ دەملىنىدۇ. دەملەش ئۇسۇلى گۈلچاينىڭ دەملە- نىشىگە ئوخشاش.

سېرىقچىچەك چىيى: بۇ، سېرىق چىچەك ئۆسۈملۈك- نىڭ گۈلى ياكى گۈل بېغىشلىرى قوشۇلۇپ دەملىنىدىغان

MIRAS

سۇن جاخۇك

يەر شارلىشىش تىل مۇھىتىدىكى غەربىي دىيار مەدەنىيىتى

ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىستېمالى دۇنياۋىلىققا ئايلانماقتا، ماددىي جەھەتتىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇشۇنداق بولسا، مەنئىي جەھەتتىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇشۇنداق بولىدۇ. مىللەتلەرنىڭ مەنئىي مەھسۇلاتلىرى جامائەتنىڭ مال - مۈلكىگە ئايلىنىپ قالدى. مىللەتلەرنىڭ بىر تەرەپلىمىلە - كى، چەكلىمىلىكى كۈنسېرى ئاجىزلىشىپ نۇرغۇن مىللىي ۋە يەرلىك ئەدەبىيات بىر خىل دۇنيا ئەدەبىياتىنى شەكىللەندۈردى، دەپ كۆرسەتكەن. بىز بۈگۈن ئېيتىۋاتقان «يەر شارلىشىش» بىلەن ماركس دېگەن «دۇنياۋىلىق» تولىمۇ ئوخشاپ كېتىدۇ، مەنئىي مەدەنىيەتنىڭ يەرشاردىلىشىشى بىلەن يەرلىكلىشىشى قارىمۇ قارشى ئىككى قۇتۇپ ئەمەس، يەر شارلىشىش يەرلىكلىشىشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەدەنىيەتنىڭ يەر شارلىشىشى خۇددى بىر ئومۇمىي خور ئەترىتىگە ئوخشايدۇ، ئۇنىڭ نۇرغۇن ئاۋاز بۆلىكى بولىدۇ، ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ مەدەنىيىتى ئۆز - ئارا ماسلىشىپ بىر ناخشاغا جور بولماقتا. ئىلگىرى ھەر - قايسى مىللەت، ھەرقايسى دۆلەتلەرمۇ ئۆزلىرىنىڭ يەرلىكلىشىشكەن ئاھاڭى بىلەن ئۆز ناخشىلىرىنى ئېيتاتتى، ئىقتىساد، ئۇچۇرلىشىش قاتارلىق يەر شارلىشىشنىڭ يېتىپ كېلىشى بىلەن، مەدەنىيەت ئەمدى بېكىنمە مۇھىت ئىچىدىكى ئۆزى كۆكلەپ، ئۆزى ھالاك بولىدىغان ئورگانىزىمغا ئوخشماي قالدى. ئۇلار چوقۇم يەر شارلىشىشقا مۇجەسسەملىشىش جەريانىدا ئىناق ھالەتتە ئۆتىدۇ. بۇ بىزنىڭ مەدەنىيەتنىڭ يەر شارلىشىشقا قارىتا ئېلىپ بارغان لايىھىمىز. ھالبۇكى، بىز يەنە يەر شارلىشىش جەريانىدىكى مۇرەككەپلىكنى نەزەردىن ساقىت قىلىپ

سۇن جاخۇك، ئەر، 1956 - يىلى 3 - ئايدا تۇغۇلغان، خەنزۇ، 1982 - يىلى بېيجىڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى - نىڭ خەنزۇ تىلى ئەدەبىياتى فاكولتېتىنى پۈتكۈزۈپ، ئالىي مەكتەپتە كۆپ يىل ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان. كېيىن نەشر - ياتتا ئەدەبىيات - سەنئەت تەھرىرى بولغان. ھازىر يۈن - نەن ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىدا ئوقۇتقۇچى، پروفېسسور، يۈننەن ئۇنىۋېرسىتېتى يۈننەن ئەدەبىيات تەتقىقات ئورنىنىڭ باشلىقى. ئۇ «جۇڭگو يېقىنقى زامان، ھازىرقى زامان ئەدەبىياتى»، «ئەدەبىيات - سەنئەت نەزەرىيىسى» دىن ئىبارەت ئوقۇتۇش ۋە تەتقىقات ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئېلىپ كېلىۋاتىدۇ. 100 پارچىدىن ئارتۇق (ئومۇمىي خەت سانى 800 مىليوندىن ئارتۇق) ئىلمىي ماقالە ئېلان قىلغان. ئىلمىي ئەسەرلىرىدىن «جاڭ ئەيلىنىش مەنئىي دۇنياسىغا سەپەر» دېگەن كىتابى 2000 - يىلى خۇاچىڭ نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنىپ ئۈچ قېتىم قايتا بېسىلغان.

1

بىز بۈگۈن غەربىي دىيار ئەدەبىياتىنى تىلغا ئالغىنىمىزدا «يەر شارلىشىش» دىن ئىبارەت بۇ ئۇقۇمدىن چەتنەپ ئۆتۈپ كېتەلمەيدىغان بولۇپ قالدۇق. مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، بۇ ئۇقۇم مەسىلىسىلا بولۇپ قالماي بەلكى قاش بىلەن كىرىپ ئارىلىقىدىكى رېئاللىق بولۇپ قالدى، يەر شارلىشىشنىڭ قەدەم ئاۋازى ھەر ۋاقىت روھىمىزنى تەۋرەتمەكتە. ماركس ۋە ئېنگېلس «كومپارتىيە خىتابنامىسى» دە دۇنيا بازىرىنىڭ ئېچىلىشى بىلەن بارلىق دۆلەتلەرنىڭ

مەدەنىيىتى جۇڭخۇا ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتى ئەمەس، خەنزۇ مىللىي مەدەنىيىتىمۇ پۈتۈنلەي جۇڭخۇا مىللىي مەدەنىيەتتىكىگە باراۋەر ئەمەس، يەنى تەرىقەتچىلەر مەدەنىيىتى خەنزۇ مىللىتى ئىچىدە يۇقىرى قاتلام مەدەنىيەتكە مەدەنىيەت سۇپىسىغا ئىگە شۇنداقلا ئۇ خەنزۇ مىللىتىنىڭ تۆۋەن قاتلام مەدەنىيىتىگە زور تەسىر كۆرسەتكەن، تۆۋەن قاتلام مەدەنىيەتنىڭ نۇرغۇن ئامىللىرى ھەتتا تەرىقەتچىلەر مەدەنىيىتى بىلەن توقۇنۇشۇپ قالدۇ. مەسىلەن، خەنزۇ مىللىتىنىڭ مىللىي ئۆرپ-ئادەت مەدەنىيىتىدە جىن-ئالۋاس-تى ئىدىيىسى ئومۇميۈزلۈك مەۋجۇت، ئەمما تەرىقەتچىلەر مەدەنىيىتى ئۇنىڭغا ئانچە ئەھمىيەت بەرمەيدۇ. ھازىر بىرمۇنچە كىشىلەر مەدەنىيەت كرىزىسى قايقۇسىدا، يەر شارلىشىشى غەربلىشىشكە تەڭ قويۇشنى رەت قىلىپ، مىللىي مەدەنىيەتنىڭ گۈللىنىشىنى تەكىتلەۋاتىدۇ - يۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئىدىيىۋى مەنبەسىنى تەرىقەتچىلەر مەپكۇ-رىسىدىن ئىزدەپ، تەرىقەتچىلەر ئىدىيىسىنى يەر شارلىشىشقا تاقابىل تۇرۇشنىڭ بىردىنبىر ياخشى ئۇسۇلى دەپ قاراۋاتىدۇ. تەرىقەتچىلەر ئىدىيىسىنى تەلئۆكۈس ئۆز-گەرتىمگەندە زامانىۋىلىشىشتىن ئىبارەت ئېغىر يۈكنى ئۈستىگە ئالغىلى بولمايدۇ، شۇنداقلا يەر شارلىشىش جەريانىدا كۈچلۈك ئىقتىسادىي كۈچكە ھەمراھ بولۇپ بۆسۈپ كىرگەن غەرب مەدەنىيىتىنىڭ زەربە بېرىش كۈچىگە تاقابىل تۇرغىلى بولمايدۇ. بۇ ئاللىبۇرۇن تارىخ تەرىپىدىن ئىسپاتلانغان پاكىت.

جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتى بولسا غايەت زور بىرىكمە گەۋدە. ئۇ جۇڭگونىڭ ئوخشىمىغان مەزگىلدىكى مىللەت، ئوخشىمىغان ئېقىمدىكى مەدەنىيەت ئامىللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە 4 - ماي يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكىتى بەرپا قىلغان مەدەنىيەت غايىسى، نەچچە يۈز مىڭ يىللاردىن بېرى ئۆزگەرمەي تۆۋەن قاتلامدىكى پۇقرالار ئارىسىغا مۇراس بولۇپ كەلگەن مەدەنىيەت ئەندىزىسىمۇ بار. بۇ غايەت زور بىرىكمە گەۋدىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئۆزئارا ماس كېلىدىغان ۋە توقۇنۇشۇپ قالىدىغان كۆپ خىل ئامىللار مەۋجۇت. ئۇزاق مەزگىلدىن بۇيان خىلمۇخىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بۇ بىرىكمە گەۋدىنىڭ ئىچكى پۈتۈنلۈكى تېخى تولۇق تاماملانمىدى.

20 - ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىدىن ئىلگىرى ئوتتۇرا

لاھىيىمىز. بىر دۆلەت، بىر مىللەتنىڭ يەر شارلىشىش ئومۇمىي خور ئەترىتىدە ئۈنۈملۈك ئاۋاز بۆلىكى بولۇپ شەكىللىنىدىغان - شەكىللەنمەيدىغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈنۈم-سال ئەمەلىي كۈچى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. بولۇپمۇ، ئىقتىسادىي كۈچ مەدەنىيەتكە نىسبەتەن غايەت زور تۈرتكىلىك رول ئوينايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، بىر مىللەت، بىر دۆلەتنىڭ مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ئېغىنلىق بار - يوقلۇقى ۋە ئۆز مەدەنىيىتىگە بولغان تەبىرىي ئۈنۈملۈك ئاۋاز بۆلىكىنى شەكىللەندۈرۈشتە بەلگىلەش خاراكتېرلىك رول ئويناقتا. بىر مىللەت ئۈنۈملۈك ئاۋاز بۆلىكىنى شەكىللەندۈرەلمەيدىكەن، ئۇنىڭ مەدەنىيىتىمۇ يەر شارلىشىشى جەريانىدا كۆمۈلۈپ قالىدۇ.

بىز غەرب دۆلەتلىرىنىڭ كۈچلۈك ئىقتىسادىي ئەمەلىي كۈچىگە، ئۇنىڭغا ھەمراھ بولۇپ يېتىپ كەلگەن غەرب مەدەنىيىتى ۋە يەرلىك مەدەنىيەتنىڭ تەڭپۇڭسىزلىق ھالىتىگە دۇچ كەلمەكتىمىز. ناۋادا ئىقتىسادىي گۈللەندۈرۈشتە مىللىي مەدەنىيەت قۇرۇش ئېغى كەمچىل بولسا، «يەر شارلىشىش»، «غەربلىشىش» بولۇپ قالىدۇ. بىزنىڭ مەدەنىيىتىمىزمۇ يەر شارلىشىش جەريانىدا كۆمۈلۈپ كېتىدۇ. بۇ بىز پەقەت كۆرۈشنى خالىمايدىغان يەنە بىر خىل «يەر شارلىشىش» تۇر، 19 - ئەسىردىن بېرى، بىرمۇنچە دۆلەت ۋە مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت ئەنئەنىسى ئىقتىسادىي زامانىۋىلاشتۇرۇش جەريانىدا كۆمۈلۈپ كېتىپ، يەنە يېڭىۋاشتىن جاپالىق گۈللىنىشتەك تارىخىي قىسمەتنى بېشىدىن كەچۈردى. بىز ئەمدى يەنە كونا سەنەمگە دەسسەك بولمايدۇ.

جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ يەر شارلىشىشتىن ئىبارەت خور ئەترىتىدە ئەلۋەتتە ئۆزىنىڭ ئۈنۈملۈك ئاۋاز بۆلىكى بولۇشى كېرەك. بۇ بىزدىن جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكىگە توغرا تەبىر بېرىشىمىزنى، مىللىي مەدەنىيەتكە نىسبەتەن ئاڭلىق تونۇشتا بولۇشىمىزنى تەلپ قىلىدۇ. جۇڭخۇا مىللىي مەدەنىيىتى دېگەن نېمە؟ مانا بۇ چوڭ مەسىلىدە ناھايىتى نۇرغۇن مۇجەھەل قاراشلار بار.

بىز تەرىقەتچىلەر مەدەنىيىتىنى جۇڭخۇا ئەنئەنە مەدەنىيىتى، خەنزۇ مىللىي مەدەنىيىتىنى پۈتكۈل جۇڭخۇا مىللىي مەدەنىيىتى دەۋالدۇق. ۋەھالەنكى تەرىقەتچىلەر

M
I
R
A
S

ھەتتىكى قايتا ئويلىنىشنىڭ مەقسىتى زامانىۋى مۇساپىنى يۈكسەلدۈرۈش، زامانىۋىلىق غەربلەشتۈرۈش بىلەن تەڭ، ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت جۇڭگونىڭ زامانىۋىلىققا يۈزلىنىشىگە توسقۇنلۇق قىلىدىغان مۇھىم ئامىل دەپ قارالغاچقا، ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنى ئومۇمىي جەھەتتىن ئىنكار قىلىدىغان خاھىش يېتەكچى ئورۇننى ئىگىلىگەن. گەرچە 80-يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا بەزىلەر مەدەنىيەت جەھەتتىن بىرىكىش ئۇقۇمىنى ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ، ئوتتۇرىدىكى ئۆزئارا مۇناسىۋەت ۋە ئۆز ئىچىگە ئالغان ھال-قىما قىممەتنى قېزىپ چىقىشنى «جۇڭخۇا مىللىتىنىڭ مەدەنىيەت» مەيدانىدا تۇرۇپ تەپەككۈر قىلمىدى. ھالبۇكى يەر شارلىشىش قەدىمىي يېتىپ كېلىشى بىلەن، پۈتكۈل جۇڭخۇا مىللىتىنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتى پەۋقۇلئاددە تەخرىسز ئۇسۇل بىلەن بىزنىڭ ئالدىمىزغا قويۇلدى.

2

مانا بۇ ئارقا كۆرۈنۈشتىن «غەربىي دىيار ئەدەبىياتى» غا نەزەر سالىدىغان بولساق، غەربىي دىيار ئەدەبىياتى ئۈستىدىكى ئىزدىنىشلىرىمىزنىڭ تولمۇ چالا ئىكەنلىكىنى بايقايمىز.

غەربىي دىيار ئەسلىدە بىر جۇغراپىيىلىك ئىلىم ھەندىسىدىكى ئۇقۇم بولۇپ، جۇڭگو خەرىتىسىدىكى غەربىي جەنۇب، غەربىي شىمال دېگەن جايلار غەربىي دىيارغا تەۋەدۇر. تېخىمۇ چوڭ جەھەتتىن ئېيتساق، ئادەتتە بىز ئېيتىۋاتقان 12 ئۆلكە ئاپتونوم رايون، غەربىي دىيار دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ جاي مەدەنىيەت ھالەتلىرىگە ئىنتايىن باي، بولۇپمۇ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتى بىلەن چېگرا را-يونىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر مەدەنىيىتى ئۆزئارا قوشۇلۇپ ئاجايىپ ھەندىكى بىر مەدەنىيەت ھادىسىسىنى ۋەجۇدقا كەلتۈرگەن. جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنى شەكىللەندۈرۈش جەريانىدا ناھايىتى نۇرغۇن ئالاھىدىلىكلەرنى بارلىققا كەلتۈرۈپ، مول ئىلھاملار بىلەن تەمىن ئەتكەن. بىراق، ئەدەبىيات جەھەتتىكى غەربىي دىيار ئادەتتە غەربىي شىمالدىكى بەش ئۆلكە ئاپتونوم رايون يۈزىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ يەردىكى مەقسەت، ئەلۋەتتە رايون جەھەتتىكى چەكلىمىلا بولۇپ قالماي، بەلكى مەدەنىيەت ھالىتىنى ئاددىيلاشتۇرۇشقا قۇلايلىق يارىتىش ئۈچۈن، «كۆچمەن چارۋىچىلىق مەدەنىيىتى» نى غەربىي دىيار

تۈزلەڭلىك مەدەنىيەت مەركەزچىلىكى مۇۋاپىق ئۇسۇل بويىچە ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ كەلگەچكە، ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونىنى «مەدەنىيەتنىڭ سىرتى» دەپ قاراپ، ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتىنى ئىنكار قىلىپ ھەتتا ئۇنىڭغا سۇس مۇئامىلىدە بولغان. پەقەت ئانچە - مۇنچە يەرلىك ئالاھىدىلىك ۋە مىللىي ئۆرپ - ئادەت ئامىللىرىلا ئۇلارنىڭ دىققىتىنى قوزغاپ تۇرغان. چېگرا رايوندىكى مىللىي مەدەنىيەتنىڭ چوڭقۇر قاتلىمىغا كەمدىن كەم دىققەت قىلغان. تەرىقەتچىلەر ئىدىيىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنى شەكىللەندۈرگەن تار نەزەردە، خەنزۇ مىللىتىنىڭ تۆۋەن قاتلام مەدەنىيىتى بىلەن ئاز ئۇچراشقان. گەرچە 4 - ماي ھەردىكى كىتتىكى پېشۋالار خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى، مىللىي ئۆرپ - ئادەت قاتارلىق تۆۋەن قاتلام مەدەنىيىتىگە قىزغىنلىق بىلەن نەزەر سېلىپ كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما شا-رائىتنىڭ چەكلىمىسى بىلەن خەنزۇ مىللىتىنىڭ تۆۋەن قاتلامدىكى مەدەنىيەتكە مۇئەييەن چۈشەنچىدە بولۇپ قوبۇل قىلدى. 20 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى جەھەتتە سىياسىي، ئىدىئولوگىيىنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە بىر گەۋدىلىشىشى ۋە «ئىككىدە ئا-دا - جۇدا بولۇش» ئىدىيىسىنىڭ بىر تەرەپلىمە ئېغىشى نەتىجىسىدە، جۇڭخۇانىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىدىن ئىبارەت بۇ رەڭگارەڭ غايەت زور بىرىكمە گەۋدە ئۈستىدە چوڭقۇر تەتقىقات ئېلىپ بېرىلمىدى، ئۈنۈملۈك بېرىكشەتمەن تېخىمۇ سۆز ئاچقىلى بولمىدى. تەخمىنەن 20 - ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ جۇڭخۇا ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتى ئۈستىدە بىرقەدەر چوڭقۇر تەپەككۈر يۈرگۈزۈلۈشكە باشلىدى. بىراق جۇڭگونىڭ ئىقتىسادى ئارقىدا بولغاچقا، ئۇنىڭ ئۈستىگە مەدەنىيەت ئىشەنچى ئۇ چاغدا تېخى رەسمىي تۇرغۇزۇلمىغان بولغاچقا، جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنىڭ قىممىتى پەقەت قىسمەن جەھەتتە بايقالدى. مەسىلەن، جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ ھالقىما مەنىۋى قىممىتى ئېستېتىكا قاتلامىدىن بايقالغان بولسا، جۇڭگودىكى ئوخشاشمايدىغان ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت قىممىتى تېخىمۇ كەڭ ساھەدىن ھېس قىلىندى ھەم ئوخشىمىغان رايون، ئوخشىمىغان مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇش كارتېنلىرىدىن مول، رەڭگارەڭلىكىنى سەزدى. ئەمما ئۇ چاغدىكى مەدەنىيەت جە-

006

رەڭلىرى ئالدى بىلەن غەربىي دىياردىكى مەلۇم رايوندىن باشقا مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكىدىن كەلگەن، ئۇنىڭدىن باشقا غەربىي دىيار ئەدەبىياتىدىكى بەزى تارىخىي ئەنئەنىگە ۋارىسلىق قىلىش ئامىللىرى بار. غەربىي دىيار يازغۇچىلىرى ئەڭ يۈزەكى شەكىل بىلەن غەربىي دىيار بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ كۆزگە ئاسانلا چېلىقىدىغان پەرقىنى سۈرەتلەپ چىققاندا، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ئەدەبىيات خەرىتىسىنى سىزىپ چىققۇچىلار ئۇلارغا ناھايىتى ۋاقتىدا قىزغىن ئالغىنى ياغدۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىنى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە چىقىدىغان چوڭ گېزىت - ژۇرنال - لاردا ئېلان قىلدى. مۇكاپات ئېلىش سەھنىلىرىدە كىشىلەر توپىدا ئەلەڭلەپ تۇرغان غەربىي دىياردىكى يازغۇچىلار - نىڭ سىماسى پات - پات كۆزگە چېلىقىدىغان بولۇپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن غەربىي دىياردىكى بىر مۇنچە يازغۇچىلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيەت مەركەزچىلىكىنىڭ سەمىمىي نەزەرىگە ئائىل بولدى. ئەنە شۇنداق ئۇزاق يىللار مابەينىدە توختىماي چېلىنىپ تۇرغان چاۋاكلاردىن غەربىي دىياردىكى بىر مۇنچە يازغۇچىلار ئۆزلىرىنىڭ قانداق يازغاندا تېخىمۇ ياغراق چاۋاك ئاۋازلىرىنى ئاڭلىغىلى بولىدىغانلىقىنى بارغانسېرى ھېس قىلىپ يەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار تولۇپ - تاشقان قىزغىنلىق بىلەن جۇڭگو ئەدەبىياتىنىڭ خەرىتىسىنى سىزىشقا كىرىشىپ، بىر مۇستەقىل غەربىي دىيار ئەدەبىياتى يازغۇچىسىدىن جۇڭگو ئەدەبىيات خەرىتىسىنى بىرلىكتە سىزىپ چىقىشقا قاتنىشىدىغان سالاھىيەتنى ھازىرلىدى. ھازىر ئەدەبىيات خەرىتىسىدىكى غەربىي دىيارنىڭ ئەدەبىيات رېڭى بارغانسېرى قېنىقلىشىپ، ئەڭ ئاخىرى قاتمالاتقان، ھەرقايسى رايوندىن ئۆز ئالدىغا ناھايىتى قىلايدىغان ئوخشاش خۇسۇسىيەتتىكى يەككە رەڭلەرنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى.

بۇ رەڭ تۇرمۇشتىكى غەربىي دىيار ئەمەلىيىتىدىن بارغانسېرى يىراقلىشىپ ئىجادىيەتتە غەربىي دىيارنىڭ ھەقىقىي تۇرمۇش مەنزىرىسىگە سەل قاراش خاھىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئادەت خاراكىتىلىك قىممەت بويىچە بېكىتىش، قاتمالاتقان غەربىي دىيار ئەدەبىيات رېڭى، غەربىي دىياردىكى بىر تۈركۈم يازغۇچىلارنى ئۆزلىرىنىڭ ھەقىقىي تۇرمۇش مەنزىرىلىرىگە سەل قارايدىغان، غەربىي دىياردىكى كۆپ خىللاشقان قىممەت يۈزلىنىشىگە سەز-

ئەدەبىياتىدىكى «ئاساسىي رەڭ»، «ئاساسىي مۇقام» دېگەننى تەكىتلەپ، مىڭ يىللاردىن بۇيانقى تارىخىي تىزىم - دۈرۈمغا ئەھمىيەت بېرىپ، يېقىنقى 100 يىلدىن بۇيانقى غايەت زور ئۆزگىرىشنى نەزەردىن ساقىت قىلىش.

جۇڭگو ئەدەبىياتى بولسا بۇ خەرىتىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى. سەن بۇ ئەدەبىيات خەرىتىسى بويىچە ماڭمىساڭ «شېئالى تاپالماسلىق» ھەتتا سېنىڭ ئەدەبىيات سەپى - رەڭ ئىنتايىن جاپالىق، قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قېلىشى مۇمكىن. بۇ خەرىتىنى سىزىپ چىققانلار غەربىي دىياردىكى يازغۇچىلار ئەمەس بەلكى مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئاساسلىقى غەربىي دىياردىكى يازغۇچىلار سىزىپ چىقىمىغان، بۇنى ئەدەبىياتنىڭ ئاساسىي سۆز ھوقۇقىنى ئىگىلەپ تۇرغان ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئوبزورچىلىرى، مۇھەررىرلىرى، يازغۇچىلار ۋە ئەدەبىيات تەشكىلاتچىلىرى بىرلىكتە تاماملىغان. مېنىڭ جۇڭگو ئەدەبىيات خەرىتىسىنى سىزىپ چىققۇچىلارنى «ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئەدەبىيات مەركەز - چىلىكى» دەپ ئاتىغۇم كېلىدۇ. بۇ خۇددى ياۋروپا مەركەزچىلىكىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. ئۇلار بۇ خەرىتىنى سىزىپ چىقىش ئۈچۈن، ناھايىتى ئۇزاق يىللارنى باشتىن كەچۈردى، گەرچە ئوخشىمىغان تارىخىي مەزگىللەردە، بۇ خەرىتىنىڭ رەڭلىرى ئاز - تولا تەڭشەلگەن بولسىمۇ، بىراق ئاساسىي رەڭ يەنىلا ئۆزگەرمىدى. ئەدەبىياتتىكى غەربىي دىيار قاقاس، نامرات، قالاق، ئىپتىدائىي، جاپالىق، ياۋايى، سىزىق، ئاجايىپ - غارايىپلىقلار بىلەن تولغان، كۆچمەن چارۋىچىلىق مىللىتى ئولتۇراقلاشقان غەربىي شىمالدىكى بەش ئۆلكە، ئاپتونوم رايون ئاساسلىقى دەشت - باياۋاندىكى قۇم - بوران، ئات ئۈستىدىكى ئېلىشىش، يايلاق، قۇم بارخانلىرىدىكى ھاياتىي كۈچنىڭ جەۋلان قىلىشى بىلەن خاراكىتىرىلىنىدۇ. غەربىي جەنۇبتىكى ھەرقايسى ئۆلكە، ئاپتونوم رايونلارنىمۇ غەربىي دىياردىكى ئەدەبىيات خەرىتىسىنى ئىشلىگۈچىلەرگە مەنسۇپ دېگۈچىلەر مۇ ئۆزلىرىگە ئالاھىدە رەڭ بەرگەن. مەسىلەن، يۈننەننىڭ ئاي نۇرى ئاستىدىكى راۋاقلرى، لەرزىن ئۇسۇللىرى، ئاجايىپ - غارايىپ مەنزىرىلىرى، رەڭگارەڭ مىللىي ئۆرپ - ئادەتلىرى، قالاق مەۋجۇتلۇق ھالەتلىرى، غەربىي ھاياتلىق شەكلى قاتارلىقلار.

ئەدەبىيات خەرىتىسىدىكى غەربىي دىيارنىڭ بۇ خىل

M
I
R
A
S

ئېھتىمال شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدە-
 نىيىتىنىڭ دىققەت نەزەردىن چۈشۈپ قېلىشى مۇمكىن
 دېگەن بىلەن نەتىجىلىنىدۇ. داۋاملىق چاۋاك سادالىرىنى
 ئاڭلاش ئۇلارنىڭ ئىللىق مېھرىگە ئائىل بولۇش ئۈچۈن،
 ئۇلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيەت مەركەزچىلىكىنىڭ
 ئۆزلىرىگە ياندىن ئورۇن بېرىشكە، بەلگىلەپ بەرگەن
 ئەدەبىيات خەرىتىسى بويىچە مېڭىشقا مەستانە بولۇشىدۇ.
 داغدۇغىلىق «شەرققە يۈرۈش قىلىش»، «شمالغا يۈ-
 رۈش قىلىش» قەلبىتىكى ساختا «شمالنى تاپالماستىق»
 ئارزۇسىنى يوشۇرۇپ قالايمىدۇ. بۇ يەردىكى «شمال»
 ھەقىقىي مەنىدىكى شمالنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ ئوتتۇرا تۈز-
 لەڭلىك مەدەنىيەت مەركەزچىلىكىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ.
 ئۇلار بۇ يەردىن ئىللىق نەزەرگە ئېرىشىشى، ماختاشلارغا
 ئائىل بولۇشى ئارزۇ قىلىشىدۇ. ئەمما، غەربىي دىيار ئە-
 دەبىياتى رېڭى بىلەن جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئەدەبىيات
 مۇناسىۋىتى بۇ ئىككىسىنى بىر گەۋدە قىلىش - قىلماس-
 لىق، ئۇنىڭغا قايسى يېڭى ئالاھىدىلىكلەر قوشۇلدى،
 جۇڭخۇا مىللىي مەدەنىيىتىنى شەكىللەندۈرۈشتە قانداق
 تۆھپىلەرنى قوشتى دېگەنلەر توغرىسىدا ئويلىنىدىغانلار
 تولمۇ ئاز.

غەربىي دىيار ئەدەبىيات رېڭىنى قاتمالاتتۇرۇش
 بىلەن بىرگە، غەربىي دىيار ئەدەبىياتىدىن ئىبارەت مەنە-
 ۋى قىممەتلەر ئىچىدە دۇنياۋى قىممەت ئۈستىدە ئىزدە-
 نىشلەر ناھايىتى كەمچىل بولۇۋاتىدۇ. غەربىي دىيار ئە-
 دەبىيات رېڭىنى قاتمالاتتۇرۇش ناھايىتى ئۇزاق ۋاقىت-
 لارنى باشتىن كەچۈرگەچكە، ئادەت خاراكتېرىدىكى ئېس-
 تېتىكا شەكلى نۇرغۇن ئادەملەرنىڭ كالىسىدىن ئورۇن
 ئالدى. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتىدىكى يېتەكچىلەر
 بىلەن غەربىي دىيار يازغۇچىلىرى شېرىكچىلىك مۇناسى-
 ۋىتىنى شەكىللەندۈردى. غەربىي دىياردىكى بىر مۇنچە
 يازغۇچىلار تۆۋەن قاتلامدىكى تۇرمۇش ماھىيەتلىرىنى
 يېزىشتىن ئىبارەت مەجبۇرىيەت ۋە مەسئۇلىيەتتىن ۋاز
 كېچىپ، تارىخىي كەچمىشلەر ئىچىدىن غەربىي دىياردىكى
 خەلقلەر ئاللىبۇرۇن شاللىۋەتكەن مىللىي ئۆرپ - ئادەت-
 لەرنى قېزىش بىلەن مەستۇ - مۇستەغرىق بولۇپ كەتتى.
 ھەتتا مىللىي ئۆرپ - ئادەتلەرنى ئويدۇرۇپ چىقىشتىن
 ئايانمىدى. نۆۋەتتىكى ھەقىقىي مىللىي ئۆرپ - ئادەت-
 لەرنى چىنلىق بىلەن يېزىپ چىققان ئەسەرلەر ھەمىشە

گۈرلۈك بىلەن قارىمايدىغان، بولۇپمۇ چېگرا ياقىسىدىكى
 مىللىي رايونلاردا يۈز بەرگەن ۋە يۈز بېرىۋاتقان ئالەم-
 شۇمۇل ئۆزگىرىشلەرگە بېپەرۋار قارايدىغان، ئۆز ئەترا-
 پىدىكى يەرلىك مەدەنىيەتكە تەپەككۈر يۈرگۈزمەيدىغان،
 ئۆزى تۇرۇۋاتقان رايون مەدەنىيىتىگە چوڭقۇر پىكىر
 يۈرگۈزمەيدىغان قىلىپ قويدى. ئەدەبىيات تەسۋىرىدىكى
 ئوخشاش گىنلىق خاھىشى ئىنتايىن روشەن بولۇپ كەتتى.
 بىر روشەن پاكىت: غەربىي دىياردا شەھەر تۇرمۇشىنى
 يازىدىغان يازغۇچىلار تولمۇ ئاز، شەھەر تۇرمۇشىنى
 يېزىشى تەبىئىي ھالدا، ھەقىقەت يوسۇندا شەرقىي
 شىمالدىكى يازغۇچىلار بىلەن بېيجىڭ، تىەنجىن، شاڭ-
 خەي، گۇاڭدۇڭلۇق يازغۇچىلارغا ئىككى قوللاپ ئۆتۈ-
 نۇپ بېرىۋەتتى. ئەجەب غەربىي دىياردا شەھەرلەر يوقمۇ؟
 بولۇپمۇ يېقىنقى 20 يىلدىن بۇيان غەربىي دىياردىكى
 شەھەرلەردە يۈز بەرگەن ئالەمشۇمۇل ئۆزگىرىشلەر غە-
 بىي دىيار ئەدەبىياتىدا ئۈنۈملۈك ئىپادىلەنمىدى. غەربىي
 دىياردىكى يازغۇچىلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك شەھەردە
 ياشايدۇ. شەھەر تۇرمۇشىنى يازىدىغان بارماق بىلەن سا-
 نغۇدەكلا بىر قانچە يازغۇچىلارمۇ غەربىي دىياردىكى
 كىشىلەرنىڭ ئالاھىدىلىكىنى غەربىي دىيارنىڭ شەھەر، را-
 يونلارنىڭ مەدەنىيەت نۇقتىسىدىن تەتقىق قىلمىدى.
 غەربىي دىياردىكى ئون نەچچە ئۆلكە ئاپتونوم رايون،
 شەھەرلەردىن مەخسۇس شەھەر تۇرمۇشىنى يازىدىغان
 ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە يازغۇچىلارنى تاپقىلى بول-
 مايدۇ. شەھەرلىشىش جەريانىدا ئۇلاردا شەھەرلەرنىڭ
 يەرلىك مەدەنىيىتىگە بولغان چۈشەنچىسى يۈزەكى بول-
 ماچقا ئۆزى تۇرۇۋاتقان يەرلىك مەدەنىيەت بىلەن جۇڭخۇا
 مىللىي مەدەنىيىتىنىڭ ئورتاق سىستېما مۇناسىۋىتىنى قان-
 داقمۇ چۈشەنسۇن؟ قانداقمۇ جۇڭخۇا مىللىي مەدەنىيىتى-
 نىڭ بىرىكىشى جەريانىدا ئۈنۈملۈك ئاۋازىنى چىقىرال-
 سۇن؟ يەر شارلىشىش مۇساپىسىدە ئۆزلىرىنىڭ تۇرۇ-
 ۋاتقان ئورنىنى قانداقمۇ چۈشەنەلسۇن؟
 غەربىي دىياردا قاتمالاتتۇرغان، سۈپىتى ئۆزگەرگەن
 غەربىي دىيار رېڭى بىلەن ھەقىقىي غەربىي دىيار رېئاللىقى
 بىرىكىكەن ئەسەرلەر مەيدانغا كەلگەندە، ئەدەبىيات خە-
 رىتىسىنى سىزىپ چىققۇچىلارنىڭ ئەڭ بۇرۇن كالىسىدىن
 كېچىدىغىنى: بۇ غەربىي دىياردىكى مەلۇم ئۆلكىدە يېزىل-
 غان ئەسەرمۇ؟ دېگەنلەر بولىدۇ. بۇ گۇمان بۇ ئەسەر

0
0
6

يۈزەكى تەسۋىرلەر بىلەنلا چەكلىنىپ قېلىپ، چوڭقۇرلاپ ئىزدىنىشتىن مەھرۇم قالدى.

ئۇزاقتىن بۇيان ئېيتىلغان، كىشىلەرنىڭ كەمدىن كەم گۇمانىنى قوزغايدىغان گەپ - سۆزلەر بۇ ئەدەبىيات خەرىتىسىنى سىزىپ چىقىشنىڭ نەزەرىيەسى ئاساسى بولۇپ قالدى. بۇ «قانچە مىللىيلىككە ئىگە بولسا شۇنچە دۇنياۋىلىققا ئىگە بولىدۇ» دېگەنلىكتۇر. ئەمما سەللا تە - پەككۈر يۈرگۈزىدىغان بولساق، بۇ مەسىلىنىڭ بىر تە - رەپلىمىلىكىنى سېزىۋالالايمىز. كونا زاماندا ئاياللارنىڭ پۇتىنى تېڭىپ يۈرۈشى مۇتلەق خەنزۇ مىللىتىنىڭ ئۆرپ - ئادىتى، ئۇ ھەرگىزمۇ دۇنياۋىلىققا ئىگە بولالمايدۇ. چۈنكى بۇ ئىنسان تەبىئىتىگە، ئىنسانپەرۋەرلىككە خىلاپ، مىللىيلىكنىڭ دۇنياۋىلىققا ئايلىنىشىدا، چوقۇم دۇنياۋى قىممەتكە ئىگە بولۇش، ئىنسانىيەتنىڭ مەنىۋى قىممىتىنىڭ يۈكسەكلىكى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە ئىگە بولۇش كېرەك. بۇ مەسىلىدە لۇشۇن ئەپەندىنىڭ مۇنداق بىر سۆزى نەقىل كەلتۈرىمەن. لۇشۇن 1934 - يىلى، چىڭ يىڭچاۋغا يازغان بىر پارچە خېتىدە مۇنداق دېگەن: «ھازىرقى ئەدەبىياتتىمۇ ئوخشاشلا يەرلىك تۇس بار، ئا - سانلا دۇنياۋىلىققا ئايلىنالمىغان نەرسىلەر باشقا دۆلەتلەر - نىڭ دىققىتىنى قوزغىيالايدۇ». («لۇشۇن ئەسەرلىرى» 12 - توم، 391 - بەت). لۇشۇننىڭ بۇ سۆزى ئىلمىي ماقالە تەرىقىسىدە يېزىلغان بولماي سالام خەت تۈسىدە يېزىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئىنتايىن ئەتراپلىق ئېيتىلغان. «ئاسانلا دۇنياۋىلىققا ئايلىنالايدىغان» نەرسىلەرنىڭ دۇنياۋىلىققا ئىگە بولۇشى ناتايىن.

لۇشۇن يەنە: «باشقا ئەللەرنىڭ دىققىتىنى قوزغايدىغان» دەپ ئالاھىدە چەك قويغان. پەقەت باشقا ئەللەرنىڭ دىققىتىنى قوزغاش دېگەنلىك دۇنياۋى قىممەتكە ئىگە بولغان بىلەن باراۋەر دېگەنلىك ئەمەس. بىز ئاز - تولا تەھلىل قىلىپ كۆرىدىغان بولساق شۇنى بايقايمىزكى، لۇشۇننىڭ سۆزىدىن نەقىل ئېلىنغان مەسىلە ھەقىقەت چىگرىسىدىن ھالقىپ كەتكەن، ھەقىقەت ئالدىغا بىر قەدەم ئىلگىرىلىسە سەپسەتكە ئايلىنىدۇ. ئەپسۇسكى بىز نۇرغۇن يىللاردىن بۇيان سەپسەتنى ھەقىقەت دەپ تونۇپ كەل - دۇق. بۇ سۆز ھەم لازىم، ھەم ئۇنى ئۆزگەرتىشىمىز كې - رەك. لۇشۇننىڭ ئەسلىي مەقسىتىدىكى گېيىگە قايتساق: «قانچە مىللىيلىككە ئىگە بولسا شۇنچە دۇنياۋىلىققا ئىگە

بولىدۇ».

غەربىي دىياردىكى خېلى نۇرغۇن يازغۇچىلار مۇشۇ مەسىلىنىڭ يېتەكچىلىكىدە يېزىقچىلىق قىلىدۇ. ئاجايىپ - غارايىباتلارنى توپلاپ، مىللىي ئۆرپ - ئادەت توغرىدا - سىدىكى گەپلەرنى قانائەت تاپقۇزىدۇ، تېھ قاتلىمى جە - ھەتتىن باشقىلارنىڭ دىققىتىنى قوزغاپ، ئۇنى «دۇنياۋى قىممەت» گە ئىگە بولغاندەك كۆرسىتىدۇ. مىللىي ئۆرپ - ئادەت، تۇرمۇش ھادىسىلىرى پەقەت مەنىۋى قىممەتنىڭ ژانىرى، ئۇلار مەنىۋى قىممەت ئۈستىدە چوڭقۇر ئىزدى - نىش ئېلىپ بارمايلا، ئۆزگىچە ئۇسلۇبتىكى نادىر ئەسەر - لەرنى ئىجاد قىلدى. تارىخىي كەچۈرمىشلەر ۋە ساختا - مىللىي ئۆرپ - ئادەت تەسۋىرلەنگەن ئەسەرلەرنى دې - مەي، كۆز ئالدىمىزدىكى غەربىي دىيارنىڭ نامرات، قالاق تۇرمۇش ئەھۋاللىرى يېزىلغان ئەسەرلىرىنى تەسۋىرلەپ يېزىشتىمۇ پەقەت تۇرمۇش ھادىسىلىرىنىڭ سىرتقى يۈزى - نى تەسۋىرلەپ يېزىش بىلەنلا توختاپ قالغان، نامرات، قالاقلىق ئەھۋاللىرى ئۈستىدە چوڭقۇرلاپ ئىزدىنىش كەمچىل. غەربىي دىيار تەمىنلىگەن ھادىسە خاراكتېرلىك تېمىلار موللۇق جەھەتتە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن ئۆزگىچە ئورۇندا تۇرىدۇ، بۇلارنى يېزىشقا ئۈلگۈرەلمىگەن يەردە مەنىۋى قىممەت ئۈستىدە چوڭقۇر ئىزدىنىشكە نەدىمۇ زېھىن كۈچ بولسۇن؟ شۇنىڭ بىلەن ئۇلار بارا - بارا ئۆزىدىكى مەنىۋى ئېنېرگىيىنى جۇغلاشتىن مەھرۇم قېلىپ، ئۇلاردا ئارمانغا چۈشلۈك دەرمان قالمىغان. ھەتتا بىر مۇنچە ئىقتىسادشۇناس ۋە جەمئىيەتشۇناسلارنىڭ غەربىي دىيارنىڭ نامرات، قالاقلىق توغرىسىدىكى نەزەرىيەسى تەپەككۈرلىرىنى بىلىشىمۇ خالىمايدۇ، تۇرمۇشقا ئىلھام ئاتا قىلىدىغان مەنىۋى ئارقا كۆرۈنۈشلەرنى بېيىتىپ، ئۆز ئەسەرلىرىنىڭ سالمىقى ۋە چوڭقۇرلۇق دەرىجىسىنى ئا - شۇرۇشىمۇ ئويلىمايدۇ.

مىللىي ئۆرپ - ئادەت، ھادىسىلەر تەسۋىرلەنگەن غەربىي دىيار ئەدەبىياتى جۇڭگو غەربىي دىيار ئەدەبىيات خەرىتىسىنى سىزغۇچىلارنىڭ نەزەرىدە شۇ جايدىكى را - يون ئالاھىدىلىكىنىڭ ھەقىقىي يوسۇندا قايتا ئىپادىلىنىشى دەپ قارىلىۋاتىدۇ. ئەمەلىيەتتە بۇ ئەسەرلەر رايون ئېڭىنى مول ۋە چوڭقۇر ئىپادىلەشكە توسقۇنلۇق قىلغان. غەربىي دىيار ئوبزورچىلىرىنىڭ نەزەرىدە ھېچقانداق قىممەتتى يوق ئەسەرلەر، ھەتتا ئۆرپ - ئادەت، ھادىسىلەر

M
I
R
A
S

يازغۇچىلىرى غەربىي دىيارنىڭ كەڭ رايونلىرىدىكى ھە-
قىمەتلىرىنى يازغاندا، چوقۇم قەلبىدە دۇنياۋى قىممەت
مەيدانى ھازىرلاپ ئۇنى تەسۋىرلەشتە قىممەت قالايمە-
قانچىلىقى كېلىپ چىقىشتىن ساقلىنىش كېرەك.

3

غەربىي دىيار ئەدەبىياتىنىڭ جۇڭگو ئەدەبىيات خە-
رىتىسىدىكى ھەقىقىي ئورنىغا توغرا مۇئامىلە قىلىپ، قات-
مىللىشىپ كەتكەن غەربىي دىيار ئەدەبىياتىنىڭ تاشقى قە-
ياپىتىنى تونۇپ يېتىپ، مىللىي ئۆرپ - ئادەت قاتارلىق
تېمىلارنىڭ قاتلىمىدىن ھالقىپ، غەربىي دىيار ئەدەبىيات
تارىخى بىلەن رېئال مول، رەڭگارەڭ مەنئىۋى قىممەتنى
قېزىپ، يېڭىچە غەربىي دىيار ئەدەبىيات خەرىتىسىنى سە-
زىپ چىقىش غەربىي دىيار يازغۇچىلىرى بىلەن ئوبزور-
چىلىرىنىڭ مۇھىم ۋەزىپىسى، بۇ ئەدەبىياتنىڭ مۇقەررەر
تەلىپى بولۇپلا قالماي جۇڭخۇا مىللىي مەدەنىيىتىنى قايتا
قۇرۇپ چىقىشنىڭ مۇقەررەر ئېھتىياجى.
بۇ جەرياندا، غەربىي دىيار ئەدەبىياتى نېمىلەرگە نە-
زەر سېلىشى كېرەك؟

رايون ئەدەبىياتىغا نەزەر سېلىش. جۇڭخۇانىڭ كەڭ
مۇنبەت تۇپرىقىدا 1 مىليارد 300 مىليون ئادەم ياشايدۇ.
ھەرقايسى رايونلار ئۆزگىچە مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكىنى
ناھايان قىلىپ تۇرىدۇ. ھەرقايسى رايونلاردا ئوخشىمىغان
ئەدەبىيات ئامىللىرى بار، بۇنىڭ بىلەن ھەرقايسى رايون-
لارنىڭ ئوخشىمىغان ئەدەبىيات قىياپىتىنى ناھايان قىلغان.
ئەدەبىي تەنقىد نۆۋەتتە رايون ئەدەبىياتىنى تەھلىل،
تەتقىق قىلىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىشى، ئۇنىڭدىكى
ئۆزگىچىلىكىنى سېزىپ، بۇنىڭ ئىچىدىن ھەرقايسى مىل-
لەتلەر ئورتاق ئېتىراپ قىلىدىغان مەدەنىيەت قىممىتىنى
قېزىپ چىقىش كېرەك. بىر تەرەپتىن، ھەرقايسى رايون،
ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتىنى چوڭقۇر تەتقىق قى-
لىپ، ئۇنىڭ ئۆزگىچىلىكىنى بايقاش بۇنىڭ ئىچىدىن ھال-
قىمىلىققا، دۇنياۋىلىققا ئىگە قىممەتنى قېزىپ چىقىش، يەنە
بىر تەرەپتىن، ھەرقايسى رايون، ھەرقايسى مىللەت مەدە-
نىيىتىنىڭ ئۆزئارا تەسىرى، ئۆزئارا مۇناسىۋىتىنى جۇڭخۇا
مىللىي مەدەنىيىتىنىڭ نەزەردە چۈشىنىپ، بىر تەرەپ
قىلىپ، جۇڭخۇا مىللىي مەدەنىيىتىنى بىرىكتۈرۈش ۋە يې-
ڭىۋاشتىن قۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن سىستېمىلىق تەپەككۈر
يولىنى ئوتتۇرىغا قويۇش.

تەسۋىرلەنگەن، خىلمۇ خىل يېتەرسىزلىكلەر ساقلانغان،
خاتا، ساختا ئەسەرلەر ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە يۇقىرى باھاغا
ئېرىشكەن. مىللىي ئۆرپ - ئادەتلەرگە ھۆكۈم قىلىش
ئىقتىدارى يوق ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئوبزورچىلىرى ئە-
سەرلەرگە ئەڭ ئاخىرىدا ھۆكۈم چىقارغۇچى مۇنەۋۋەر
كېسىمچىلەرگە ئايلىنىپ قالدى. ئادەت خاراكتېرىدىكى
قىممەت ئۆلچىمى، قاتمىللاشقان ئەدەبىيات خەرىتىسىدىكى
يوللار، رايون ئەدەبىياتى ئۈستىدىكى چوڭقۇر تەپەككۈرنى
بوغۇپ قويدى، غەربىي دىيارنىڭ كۆپ خىللاشقان قىممەت
يۈزلىنىشىگە بولغان سەزگۈرلۈك كەمەلەپ كەتتى. رايون
مەدەنىيىتىدە بارلىققا كەلگەن يېڭى ئالاھىدىلىك ۋە ئۆز-
گىرىش پىسخىكا جەھەتتە رەت قىلىنىشقا ئۇچراپ، ئەدە-
بىيات خەرىتىسىدىكى غەربىي دىيار ئەدەبىياتى رايون
مەدەنىيىتىنى ئىپادىلەشتە ئاق قالدى.

يەر شارلىشىش ئۇقۇمى بىلەن بىزنىڭ نەزەرىمىزگە
چىلىققان يەنە بىر مۇھىم ئۇقۇم «كۆپ خىللىشىش» دۇر.
بەزى يازغۇچىلار، بىر مۇنچە ئوبزورچىلار، مەنئىۋى قىم-
مەت ئۈستىدە ئىزدەنگۈچىلەر «كۆپ خىللىشىش» نى
ساقلاپ قېلىش شوئارى ئاستىدا، شۇ جايدىكى مىللىي
مەۋجۇتلۇقنىڭ تەرەققىيات ئېھتىياجىغا پۈتۈنلەي سەل
قارىدى، شۇ جايدىكى خەلق مۇقەررەر يوسۇندا شاللى-
ۋەتكەن مىللىي ئۆرپ - ئادەت، تۇرمۇش ئۇسۇللىرىنى
مەڭگۈ ساقلاپ قېلىشقا جېنىنىڭ بارىچە ئۇرۇندى، شۇ
جايدىكى خەلقنىڭ ھەقىقىي تۇرمۇش تەسىراتلىرىغا پەرۋا
قىلماي، ئۇلارنىڭ قالاق ئادەتلىرىنى ۋە تۇرمۇش كۆرۈ-
نۈشلىرىنى ئەسەرلىرىدە شېئىرىي تىللار بىلەن پەردازلى-
دى. كىچىك ماشىنىلاردا ئولتۇرۇپ، پايانسىز دەريادىكى
كۆۋرۈك ئۈستىگە سېلىنغان يۇقىرى سۈرئەتلىك يوللاردىن
ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ پىيادە يول
مېڭىشىدەك «كۆپ خىللاشقان» مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش
شەكلىدىن زوقلاندى. بۇ ئىنسان تەبىئىتىمۇ؟ بۇ تارىخ
ھېسابلىنامدۇ؟ ئىنسانىيەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش
تەرەققىياتىغا 100 مىڭ يىلدىن ئاشتى. دېمەك ئۇلارنىڭ
قەلبىدە ئاددىي، ئېنىق ئېيتىملى بولمايدىغان، مەۋجۇت
بولۇپ تۇرۇش ھالىتىدىكى ئورتاق قىممەت شەكىللەنگەن،
قانداق تۇرمۇش ئىنسان تەبىئىتىگە تېخىمۇ ماس كېلىدۇ؟
بۇنىڭ جاۋابى ئوخشاش بولمىسا كېرەك. بىراق ئورتاق
يۈزلىنىش بار، مانا بۇ دۇنياۋى قىممەت. غەربىي دىيار

006

ئەپسۇسلىنارلىقى، ئۆۋەتتە نەزەرىيە تەنقىدچىلىك سا- ھەسى رايون ئەدەبىياتىنى تەتقىق قىلىشقا خېلىلا ناھرات. «غەربىي دىيار»، «شەرقىي قىسىم» ئەدەبىيات تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار بارماق بىلەن سانغۇدەكلا. بىر ئۆلكە، بىر شەھەر ۋە رايون ئەدەبىياتىنى چوڭقۇر تەتقىق قىلىشتىن تېخىمۇ سۆز ئاچقىلى بولمايدۇ. چەكلىك تەتقىقات قاتمالاتقان ئەدەبىيات خەرىتىسىنىڭ رېڭىنى قېنىقلاشتۇرۇشنى چەكلەپ قويدى. ھەتتا مۇقىم «غەربىي دىيار رېڭى» غەربىي دىيارنىڭ مول، رەڭگارەڭ رايون ئەدەبىياتى ئاددىيلاشتۇرۇۋېتىلدى، تارىخقا قىزغىن بولۇپ، رېئاللىققا سەل قارالدى، كونا ئۆرپ - ئادەتلەر ئالقىشلىنىپ يېڭى ئالاھىدىلىكلەرگە بېپەرۋا مۇئامىلە قىلىندى.

غەربىي دىياردىكى شەھەر ئەدەبىياتىغا نەزەر سېلىش. جۇڭگونىڭ غەربىي قىسمىدا 12 ئۆلكە، ئاپتونوم رايون بار بولۇپ، كۆپ ساندىكى چېگرا رايون ۋە ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن بولغان ئارىلىقى خېلىلا يىراق. قاتمالاتقان غەربىي دىيار ئەدەبىياتىنىڭ رېڭى يېزا - كەنت، تاغ ئېدىرلار، ئورمانلار، قارلىق داللىلار، جىلغىلار، قۇم بارخانلىرى، يايلاقلاردىن كېلىدۇ، قىسقىسى بۇنىڭدا شەھەرنىڭ ئاممىلىرى يوق دەپ يەرلىك. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتىنىڭ غەربىي دىيار ئەدەبىياتىغا بولغان دىققەت نەزەرى ئۇزاقتىن بۇيان چەت - چېگرا جايلار بىلەن مىللىي ئالاھىدىلىك جەھەتتە توختاپ قالدى، يېزا - كەنتلەرنى بايان قىلىش بىلەنلا چەكلەندى. شەھەر تۇرمۇشىنى يېزىش ئېيتىشلارغا قارىغاندا غەربىي دىيار يازغۇچىلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى بولماي بەلكى بېيجىڭ، شاڭخەي ۋە شەرقىي قىسىمدىكى يازغۇچىلارنىڭ ئالاھىدە ئىمتىيازىمىش. بەزى يازغۇچىلار غەربىي دىياردىكى شەھەرلەردە نەچچە ئون يىل ياشىدى، بەزى يازغۇچىلار نەچچە ئون يىلدىن بېرى شەھەردىن ئايرىلىپ باقمىغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار «نەق مەيدان» نى يېزىشتىن ۋاز كېچىپ، ئۆزلىرىگە ئانچە تونۇش-لمۇق بولمىغان تارىخنى، يېزا - كەنتلەرنى قەلەمگە ئېلىپ، ئاجايىپ - غارايىپ ياتالاشقان ئۆرپ - ئادەتلەرنى قەزىش يولغا مېڭىپ، ھەتتا «ساختا مىللىي ئۆرپ - ئادەت» لەرنى توقۇپ چىقتى، ئىجادىي مۇددىئادا قەلب بەلەن ئۆزى ياشاۋاتقان شەھەر تۇرمۇشىنى دەڭسەپ بېقىشقا سەل قاراپ بارا - بارا شەھەر تۇرمۇشىغا بولغان سېزد-

مىنى يوقاتتى.

غەربىي دىياردىكى شەھەرلەر دەل ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتى رادىئاتسىيە كۆرسىتىدىغان ئۆتەك، شۇنداقلا خەنزۇ مەدەنىيىتى بىلەن چېگرادىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر مەدەنىيىتى تۇتاشقان جاي. مەدەنىيەتتىكى بۇ خىل قوشۇلۇش ۋە ئۇچرىشىشى غەربىي دىياردىكى بىر مۇنچە مەركىزىي شەھەرلەر باشتىن كەچۈرگىلى نەچچە مىڭ يىل بولدى. مانا بۇ شەھەرلەر جۇڭخۇا مىللىي مەدەنىيىتىدىكى يېڭى ئالاھىدىلىكلەرنى ئاپىرىدە قىلىدىغان جاي، غەربىي دىياردىكى شەھەر ئەدەبىياتىغا نەزەر سېلىش مۇشۇ نۇقتىدىن پەۋقۇلئاددە ئەھمىيەتكە ۋە قىممەتكە ئىگە. يېقىنقى 20 يىلدىن بۇيان غەربىي دىيارنىڭ شەھەر تەرەققىياتى بۈتكۈل جۇڭگوغا ئوخشاش ناھايىتى زور ئىلگىرىلەش-لەرنى قولغا كەلتۈردى. بىر مۇنچە ۋىلايەت، ئوبلاستلار-نىڭ مەركىزىي شەھەرلىرىدىمۇ كىشىنى تاڭ قالدۇرىدىغان ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىپ، بۇ جايلار شەھەر ئەدەبىياتى كۆكلەيدىغان مۇنبەت تۇپراققا ئايلاندى.

شۇڭا، غەربىي دىياردىكى شەھەر ئەدەبىياتىغا يېڭىچە قاراش بىلەن نەزەر سېلىش كېرەك. مەسىلەن، ئاز سانلىق مىللەتلەرنى تەتقىق قىلىشتا، ئادەتتە تىپىك تاغ قەلئەلىرى ۋە مىللىيلار ئولتۇراقلاشقان رايونلارنى ئىزدەيمىز، شەھەرلەردىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنى ئۇنتۇپ قالمىز. ئەمما ئۇلار شەھەرلەر زامانىۋى جەمئىيەتكە قەدەم قويدىغاندا، خەنزۇ مەدەنىيىتى بىلەن قوشۇلۇش ۋە ئۇچرىشىشتا، مۇرەككەپ پىسخىكا ھالەت مۇقەررەر ھالدا غەربىي دىياردىكى شەھەرلەر ئالاھىدىلىكىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمىغا ئايلانىپ قالدى. بىراق، بىز شەھەرلەردىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنى كەمدىن كەم ئىپادىلىدۇق، ئۇلارنىڭ شەھەرلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى، بۇ شەھەرنىڭ خاراكتېرى، مەنىۋى تەسىرىنى، جۇڭخۇا مىللىي مەدەنىيىتىنى شەكىللەندۈرۈشتىكى رولىنى تەھلىل قىلىمىدۇق ۋە ئۇنىڭغا باھا بەرمىدۇق.

ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىياتىغا نەزەر سېلىش. ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتى جۇڭخۇا مىللىي مەدەنىيىتىنىڭ تۇپرىقىنى تېخىمۇ مۇنبەتلەشتۈردى. ئۇزاقتىن بۇيان ئوبيېكتىپ جەھەتتە ھەرقايسى مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئالماشتۇرۇش ۋە بىرىكىش، مەدەنىيەت-تىكى ياتلىشىش بىلەن قوشۇلۇشقا شارائىت ھازىرلاپ

M
I
R
A
S

بەردى. بۇ يەردە ھەرقايسى مىللەتلەر ئورتاق ئېتىراپ قىلىدىغان قىممەتلىك مەدەنىيەت قىممىتى يوشۇرۇنۇپ ياتماقتا. ئەدەبىي تەنقىدنىڭ ۋەزىپىلىرىدىن بىرى، ئەدەبىي ئەسەرلەردىكى جۇڭخۇا مىللىتىنىڭ مەدەنىيەت قىممىتىنى قېزىپ چىقىش. بىراق ئۇزاقتىن بۇيان، ئەدەبىي تەنقىدچىلىك ساھەسى ئاز سانلىق مىللەت يازغۇچىلىرىنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلىرىگە ئېلىپ بارغان تەتقىقاتتا كۆپىنچە ئەسەرلەردە ئەكسى ئەتكەن مۇشۇ مىللەتنىڭ ئۆزىدىكى مىللىي ئالاھىدىلىككە ئەھمىيەت بەردى. جۇڭخۇا مىللىي مەدەنىيىتى مەيدانىدا تۇرۇپ، ئۇنىڭ جۇڭخۇا مىللىي مەدەنىيىتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىگە كەمدىن كەم نەزەر سالدى. ھېتىگىچە، ئەدەبىي تەنقىد ئاز سانلىق مىللەتلەر- نىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتىگە نەزەر سالغاندا، مۇنداق ئىككى خىل ئەھۋالغا ئالاھىدە دىققەت قىلىش كېرەك. بىرى، ئاز سانلىق مىللەت يازغۇچىلىرى خەنزۇ تىل يېزىقىدا يېزىق- چىلىق قىلغاندا، ئۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان مەدەنىيەت مەنىسى، پىسخىكا، مەدەنىيلىك جەھەتتىكى ئەھۋاللار؛ ئىككى- كىنچىدىن، ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىدا ياشىغان خەنزۇ يازغۇچىلار (ياكى باشقا مىللەت يازغۇچىلىرى) يازغان شۇ يەردىكى مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇشى يېزىلغان ئەسەرلەر؛ ئاشۇ تۇرمۇش مۇھىتىدا، بۇ يازغۇچىلار «ئاز سانلىق» مىللەتكە ئايلىنىپ قالغان - دە، ئۇ بېكىتكەن مەدەنىيەت قىممىتى بىلەن ئۇلار ياشىغان جايدىكى مەدەنىيەت قىممىتى شۇلۇپ مول ئالاھىدىلىكى بارلىققا كەلتۈردى.

كەڭ زېمىندىن كەلگەن يېزىقچىلىققا نەزەر سېلىش، ئەدەبىي ئىجادىيەتتىكى ۋىجدان ۋە مەسئۇلىيەت يازغۇچىلاردىن ئۆزى مەۋجۇت بولۇپ ياشاپ تۇرۇۋاتقان زېمىننىڭ تومۇرى بىلەن تەڭ نەپەس ئېلىشى، كەڭ زېمىندىن كەلگەن كۈچلۈك سادىغا قۇلاق سېلىشى، زېمىندىكى مول ئوزۇقلۇقلارنى قوبۇل قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئەدەبىي ئىجادىيەت تەبىئەتنىڭ چوڭقۇر قاتلاملىرىغا ئىچكىرىلەپ كىرىپ، ئەدەبىياتتىكى ئىدراكىي چوڭقۇرلۇق ۋە ھېسسىي چوڭقۇرلۇققا ماڭغان بولىدۇ، ئاندىن جۇڭخۇا مىللىي مەدەنىيىتىنى يېڭىۋاشتىن قۇرۇپ چىقىشنى ئۈنۈم- لۈك قىممەت بىلەن تەمىنلىگەن بولىدۇ. ۋەھالەنكى، باش تارتىپ بولمايدىغان پاكىت شۇكى، يېقىنقى يىللاردىن بېرى، ئەدەبىي ئىجادىيەت تەبىئەتتىن سەل چەتنەپ، يازغۇچىلارنىڭ تۇرمۇش نەق مەيدانىدىن يىراقلاشقان بېرى.

زىچچىلىققا ئايلىنىپ قالدى، ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى ئۆزلىرىنىڭ ياشاش مۇھىتى بىلەن مۇناسىۋەتسىز بولۇپلا قالماي، ئۆزلىرىنىڭ مەنئى مۇھىتى بىلەن تېخىمۇ ماس كەلمەيدىغان بولۇپ قالدى. بۇ خىل ئەھۋالنىڭ كېلىپ چىقىشىنى مەلۇم مەنىدە تەنقىدچىلەر ساھەسىنىڭ قىممەت يۈزلىنىشىدىن قايتا ئويلىنىش كېرەك، 80 - يىللاردىن بۇيان، نەزەرىيە تەنقىدچىلىك ساھەسىنىڭ مەنئى جەھەتتە يېڭىلىق يارىتىشى ئىقتىدارى ئاجىزلاپ كەتتى، تەنقىدچىلىق ماقالىلەردىكى ئىبارىلەر مۇ غەرب مۇدىرنىزمى ۋە كېيىنكى مۇدىرنىزمىدىكى خىلمۇخىل شەكىل، ئۇسۇللارغا ئۆزگىرىپ كەتتى. تېمىلارنىمۇ مەۋجۇدىيەتچىلىك، قوبۇل قىلىش ئېستېتىكىسى، كېيىنكى قۇرۇلمىچىلىق، ئاياللار ھوقۇقى، كېيىنكى مۇستەملىكىچىلىك دېگەندەك پۈتۈنلەي غەرب سۆز ئاتالغۇلىرى بېسىپ كەتتى. تەنقىدچىلەر ئاساسەن چۈشكەن بۇ نەزەرىيىلەر بىلەن زېمىندىكى بۇ يازغۇچىلارنىڭ ئىجادىيىتىنى چۈشەپ قويدى. بۇ نەزەردە يىللەرگە باب كەلگەن ئەسەرلەرگە ئالغىنى ياغراتتى، بۇ نەزەرىيىلەرگە مۇناسىپ كەلگۈدەك ئېلېمېنتلارنى تاپالمىغان ئەسەرلەرگە پەرۋامۇ قىلىپ قويمىدى. بارا - بارا، بىر مۇنچە يازغۇچىلار قانداق يازغاندا تەنقىدچىلەرنىڭ ئالغىنىغا ئېرىشكىلى بولىدىغانلىقىنى چۈشەندى، شۇنىڭ بىلەن تەنقىدچىلەرنىڭ چاۋىكىغا ئالاھىدە نەزەر بىلەن قارايدىغان يازغۇچىلار ئۆزلىرى ياشاۋاتقان زېمىننىڭ چەكسىز ھاياتى كۈچكە ئىگە جانلىق تەجرىبىلىرىنى يېزىشتىن ۋاز كېچىپ، مەشھۇر شەخسلەرنىڭ كىتابلىرىدىن لوگىكىنىڭ ئالدىنقى شەرتىنى ئىزدەشتۈرۈپ، تەنقىدچىلەرنىڭ ئېيتقانلىرىغا ماس كېلىدىغان ئەسەرلەرنى تاللاش بىلەن بولۇپ كەتتى. ۋەھالەنكى، بۇ ئەسەرلەر ۋە تەنقىدچىلەر جۇڭخۇا مىللىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى قانچىلىك ئۈنۈملۈك قىممەت بىلەن تەمىنلىگەندۇ دېگەنگە كىشىنىڭ گۇمانى قوزغىلىدۇ.

خەلق ئارىسىدىن كەلگەن ئىجادىيەتكە نەزەر سېلىش. «خەلق» دېگەن بۇ ئۇقۇمنىڭ مەنىسى مۇشۇ يىللاردا بەك قالايمىقانلىشىپ كەتتى، بۇ يەردىكى دېيىلگەن خەلق ئەدەبىي ئىجادىيىتى ئەسلىدىكى مەنىنى بىلدۈرىدۇ، يەنى ئەدەبىي ئىجادىيەتنى ۋەزىپە قىلمايدىغان، بارلىق جانلىق مەۋجۇداتلار ئارىسىدا ياشاپ، يېمەك - ئىچمەك، كىيىم - كېچەك غېمىدە ھەر تەرەپكە پىتىراپ يۈرگەن، يېزىق بىلەن

2006

كەتكەن غەربىي دىيارنىڭ ئەدەبىيات رامكىسىنى بۇزۇپ تاشلاپ، جۇڭخۇاغا تەۋە مول رەڭگارەڭ مىللىي مەدەنىيەتنى تەكىتلەپ، ئەدەبىيات ئارقىلىق شۇ تۇپراقنىڭ مەنىسىنى بايلىقلىرىنى قېزىپ چىقىپ، ھەر مىللەت ئورتاق ئېتىراپ قىلىدىغان مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكىگە ئىگە جۇڭخۇا مىللىي مەدەنىيىتىنى يېڭىۋاشتىن قۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن ئۆز تۆھپىسىنى قوشۇش ئەدەبىي تەنقىدنىڭ نۆۋەتتىكى جىددىي ۋەزىپىسى.

بىرىكتۈرۈش، قايتا قۇرۇپ چىقىشنى چوقۇم ئەركىن تەتقىقات، ئەركىن ئىپادىلەش، ئەركىن ئالماشتۇرۇش، ئەركىن مۇھاكىمە قىلىش تىل مۇھىتىدا تەسىس قىلىش كېرەك، مەدەنىيەتتە يېڭىلىق يارىتىشنى پەقەت ئەركىن تىل مۇھىتىدا ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بارغىلى بولىدۇ. خەلقنى ئايرىلغان ھەر قانداق شەكىلدىكى يۇقىرى كۈچ ئۈنۈملۈك قىممەتنى قايتا قۇرۇپ چىقىشنى نابۇت قىلىدۇ، جۇڭخۇا مىللىي مەدەنىيىتىنى قايتا قۇرۇپ چىقىش، ئىچكى جەھەتتە سۆزلىشىش بىلەن ئالماشتۇرۇش جەريانى بولۇپلا قالماي، بەلكى سىرتقى مەدەنىيەتكە قارىتا قەلب دېرىزىسىنى ئۇلۇغ ئېچىۋېتىپ، يېڭىلىقنى قوبۇل قىلىش جەريانىدۇر. ئۇ ھەم مەدەنىيەت قۇرۇش قانۇنىيىتىگە رىئايە قىلىشى، ھەم خېلى بىر ئۇزاق جەرياننى باشتىن كەچۈرۈشى كېرەك. يەر شارلىشىشنىڭ تېز سۈرئەتتىكى قەدەم ئاۋازى قەلب تا-رىمىزنى چەكمەكتە، مانا بۇ بىز دۇچ كېلىۋاتقان قىيىنچىلىق!

(بۇ ماقالە 2005 - يىلى 11 - ئايدا كۈنمىڭدا ئۆتكۈزۈلگەن مەملىكەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەر تۈلپار ئەدەبىيات مۇكاپاتى يىغىنىدا ئوقۇلۇپ، كۈچلۈك ئالقىشقا ئېرىشكەن).

شۆھرەت مۇھەممىدى تەرجىمىسى

تۈزۈتىش

2006 - يىلى 3 - سان مۇقاۋىنىڭ 2 - بەتتىكى رەسىملەرنى مۇساجان ۋاھاپ سىزغان. زۇرنالدا «ئىسمائىل ئىسھاق» دەپ خاتا ئېلىنىپ قالغان. شۇ مۇناسىۋەتتە بىز كەڭ ئوقۇرمەنلەر ۋە ئاپتوردىن سەھمىي كەچۈرۈم سورايمىز.
«مىراس زۇرنىلى» تەھرىر بۆلۈمى

ئىدىيىۋى ھېسسىياتنى ئىپادىلەيدىغان ئىجادىيەتچىلەرنىڭ ئىجادىيىتىنى كۆرسىتىدۇ. 4 - ھاي ھەرىكىتىدىكى پېش-ۋالار خەلق ئىجادىيىتىگە نەزەر سېلىش توغرىسىدا چۇقان كۆتۈرگەن، نەچچە مىڭ يىللىق تارىخىي جەرياندا، ئۇ ئېغىز ئەدەبىياتى شەكىلدە خەلق ئارىسىدا مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن، سانائەتلەشكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ مەۋجۇتلۇقى خىرىسقا دۇچ كەلدى، ئۇچۇر دەۋرىنىڭ يېتىپ كېلىشى بىلەن يەنە ئۇنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنى يېڭى پۇرسەتلەر بىلەن تەمىنلىدى. ئېغىز ئەدەبىياتى تورغا يۆتەلگەن، مېنىڭچە تور ئەدەبىياتى ھازىرقى زامان جەمئىيىتىدىكى خەلق ئەدەبىياتىدۇر، گەرچە تارقىلىش شەكلى ئېغىز ئارقىلىق تورغا تارقالغان بولسىمۇ، بىراق ئۇنىڭ ئەركىن يېزىش ۋە ئېلان قىلىشتىن ئىبارەت ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكى ئۆزگەرمىدى. ئۇ ھاياتتىكى ماھىيەتلىك تەسىرلەرنى يىلتىز قىلىش، ھېسسىي كەيپىياتلارغا رەڭ بېرىش، ئويۇنچۇق خاراكتېرنى ئېلىشتەك ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئەسلى تەبىئىتىنى يوقاتمىدى.

بۇ خىل ئىپتىدائىي ھالەتتىكى ئەدەبىي ئىجادىيەت، خۇددى نەچچە مىڭ يىللاردىن بۇيانقى ئېغىز ئەدەبىياتى ئىسپاتلىغانغا ئوخشاش، ئۇ مۇرەككەپ، مول، چەكسىز ھاياتىي كۈچكە ئىگىدۇر. بۇنىڭ ئىچىدىن «ھومىر داس-تانلىرى»غا ئوخشاش بۈيۈك ئەسەرلەر مەيدانغا كەلگەن. بولۇپمۇ بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيەت روھى ھامان خەلق ئىجادىيىتىگە يوشۇرۇنغان بولىدۇ، ئۇ ئەركىن ئالماشتۇرۇش ۋە ئۇچرىشىشتا، توغرا يۆنىلىشلىك قىممەت داۋاملىق تېخىمۇ كۆپ كىشىلەر تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنىپ قوبۇل قىلىنىپ، بىلىندۈرمەي تەسىر كۆرسىتىش رولىنى جارى قىلدۇرۇۋاتىدۇ. جۇڭخۇا مىللىتى ئورتاق ئېتىراپ قىلىدىغان مەدەنىيەت قىممىتىنى قېزىپ چىقىشتا، ئىپتىدائىي ھالەتتىكى توردىكى خەلق ئىجادىيىتىگە نەزەر سالماي بولمايدۇ. ئەمما نۆۋەتتە تەنقىدچىلىك ساھەسىنىڭ تور ئەدەبىياتىغا قارىتا ئېلىپ بارغان تەنقىد ۋە تەتقىقاتى تو-لىمۇ ئاز، توردىكى نۇرغۇن ئىجادىي ئەسەرلەرنى نىسبەت-مەشتۇرگىلى بولمايدۇ.

يەر شارلىشىشنىڭ جىددىي قەدەم ئاۋازى ئىچىدە جۇڭخۇا مىللىي ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتى ئۈستىدە يېڭىۋاش-تىن ئويلىنىش ۋە پارلاق نەتىجىلەرنى يارىتىش زامانىۋى قۇرۇلۇشنىڭ ئىچكى تەلىپى. بۇ جەرياندا، قاتالماللىشىپ

M
I
R
A
S

ۋەتەنگە بولغان مۇھەببەت

قانچە پۇلغا يارايدۇ

بۇ «جاھاندىكى بىرىنچى قىلىچ»نى ياسىغان چېن سۇڭچىنىڭ داڭقى ھەر تەرەپكە تارقالدى. بىر كۈنى، ئا- مېرىكىلىق بىر سودىگەر ئۇنى ئىزدەپ كېلىپ، ئۇنى ئۆگزىسى پاكار، ئاددىيغىنە ئىشخانىسىدىن تاپتى. ئامېرىدا- كىلىق سودىگەر 10 مىليون دوللارغا «جاھاندىكى بىرىن- چى قىلىچ»نىڭ تۇنجى نۇسخىسىنى سېتىۋېلىش ئويىنىڭ بارلىقىنى، ئەگەر چېن سۇڭچى قوشۇلىدىغانلا بولسا، ئۇ- زاققا قالماي چاڭئەن كوچىسىغا سېلىنىدىغان ئەڭ ئېگىز بىنا بولمىش «جاھاندىكى بىرىنچى بىنا» پۈتكەن ھامان، ئۇنىڭغا بىر قەۋەتتىن پۈتۈنلەي ھەقسىز سوۋغا قىلىدۇ- ھانلىقىنى بىلدۈردى. مىليونلاپ دوللار ئالدىدا، پۈتۈن بىر قەۋەتلىك ئېسىل ئۆي ئالدىدا، نۇرغۇن ئادەملەر ئې- رىشىش پۇرسىتىگىمۇ ئېرىشەلمەيدىغان مۇشۇنداق تېپىل- ھۇسىز پۇرسەت ئالدىدا چېن سۇڭچى ھېچ ئىككىلەنمەي ئۇنى رەت قىلدى. ئۇنىڭ كۆرسەتكەن سەۋەبى ناھايىتى ئاددىي ئىدى. ئۇ پەقەت ئۆزىنىڭ جۇڭگولۇقلۇقىنى، «جاھاندىكى بىرىنچى قىلىچ»نىڭ يات ئەللەرگە چىقىپ كېتىشىنى خالىمايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. 2003- يىلى، دۆلەت ئىچىدىكى ئىككى كارخانا «جاھاندىكى بىرىنچى قىلىچ»نىڭ ئۈلگە نۇسخىسىنى قولغا چۈشۈرۈش ئۈچۈن قاتتىق تالاشتى. ئاخىر بىر تەرەپ 18 مىليون خەلق پۇلى چىقىرىدىغانلىقىنى ئېيتتى. بۇ چاغدا، جۇڭگو دۆلەتلىك مۇزېيىدىكى مۇناسىۋەتلىك خادىملار چېن سۇڭچىنى تېپىپ «جاھاندىكى بىرىنچى قىلىچ»نىڭ بىرىنچى نۇسخىسىنى قىممەتلىك ئاسارەتكە سۈپىتىدە مۇزېيدا ساقلايدىغانلى- قىنى، ئۇنىڭ قىلچىغا باھا قويۇپ بېرىشىنى، ئۆزلىرىنىڭ ساقلاش ئۈمىدىنىڭ بارلىقىنى ئېيتتى. چېن سۇڭچى ياسا- ھان «جاھاندىكى بىرىنچى قىلىچ»نىڭ باھاسى ئۆرلەپ ۋايىغا يەتتى. بۇ توغرىسىدىكى پاراڭلارمۇ قىزىپ كەتتى. بۇ نەچچە مىليون مەبلەغ چېن سۇڭچىنىڭ شىركىتىنىڭ قىيىنچىلىقىنى ھەل قىلىۋېلىشى ئۈچۈن تولىمۇ ياخشى پۇرسەت ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، كىمگىلا سېتىپ بېرىشتىن قەتئىينەزەر، ئۇلار بۇ قىلچىنىڭ چەت ئەللىكلەر قولىغا چۈشۈپ كەتمەسلىكىگە كاپالەت بېرىشكەندى. بىراق، چېن سۇڭچى كىشىلەرنى ھەيران قالدۇرىدىغان بىر قارارغا

يېقىندا، بىر ئوتتۇرا مەكتەپتە «ۋەتەنگە مۇھەببەت» دېگەن تېمىدا نۇتۇق سۆزلىگەندىم. نۇتۇق ئاياغلىشىپ، ئەركىن سوئال سوراش پەيتىدە بىر ئوقۇغۇچى: «ۋەتەنگە بولغان مۇھەببەت قانچە پۇلغا يارايدۇ؟» دەپ سوراپ قالدى. مەن تۆۋەندە ئولتۇرۇپ، ماڭا تىكىلگەن نەچچە مىڭ كۆزلەرگە قاراپ «جاھاندىكى بىرىنچى قىلىچ» توغرىسىدىكى مۇنداق بىر ھېكايىنى سۆزلەپ بەردىم.

1992- يىلىنىڭ باشلىرىدا، مەركىزىي ھەربىي ئىشلار دائىمىي كومىتېتىنىڭ قارارى بويىچە، قۇرۇقلۇق، دېڭىز، ھاۋا ئارمىيىلىرىدىن تەركىب تاپقان ئۈچ قىسىمنىڭ ھۆرمەت قاراۋۇللىرىنىڭ خەلق ئارمىيىسىنىڭ جەڭگىۋار ئوبرازىنى تىكلەش ئۈچۈن، مۇراسىم قوماندانلىق قىل- چى ئېسىشىنى قارار قىلدى. بىراق، تەتقىقات يۇرتىدىكى تەتقىقاتچى خادىملار مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا- دىكى نوپۇزلۇق ھەربىي سانائەت كارخانىلىرى ۋە پە- چاق ئىشلەپچىقىرىش زاۋۇتلىرىنى ئىزدىگەن بولسىمۇ، بۇ تەلەپنى قاندۇرۇپ، مۇراسىم قوماندانلىق قىلىشنى ئىشلەپچىقىرىش ۋەزىپىسىنى ئورۇندىيالايدىغان بىرمۇ كارخانا تېپىلمىدى. «لۇڭجۈەن ئېسىل شەمشەرلىرى» يۇرتىدا تۇغۇلغان، جېجياڭ ئۆلكىسىنىڭ چىڭيۈەن نا- ھىيىسىدىكى چېن سۇڭچى «جاھاندىكى بىرىنچى قى- لىچ»نى لايىھىلەش، ياساش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى.

10- قېتىم بېيجىڭغا بېرىش، يەتتە قېتىم ئۆزگەرتىشتىن كېيىن، بۇ قىلچىنىڭ ئاخىرقى نۇسخىسى بېكىتىلدى. 1992- يىلى 9- ئاينىڭ 26- كۈنى، بۇ قىلچ ئۈچ قە- سىمنىڭ ھۆرمەت قاراۋۇللىرى مەخسۇس ئىشلىتىدىغان مۇراسىم قوماندانلىق قىلىشقا ئايلاندى. شۇ يىلى 10- ئاينىڭ 1- كۈنى، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى دۆلەت بايرىقىنى قوغداش ئەترىتى تېيەنئەنمېن مەيدانى- دىكى بايراق چىقىرىش مۇراسىمىدا رەسمىي يوسۇندا بۇ مۇراسىم قوماندانلىق قىلىشنى ئىشلەتتى. مۇراسىم ئىچ- رايىيە كوماندېرىنىڭ قولىدىكى ساپاق مۇراسىم قوماند- دانلىق قىلىشقا ئالماشتۇرۇلۇپ، ئارمىيىمىزنىڭ مۇراسىم قوماندانلىق قىلىشى ئىشلىتىش تارىخىنىڭ باشلىنىشى بولۇپ قالدى.

2006

كەلدى. ئۇ «جاھاندىكى بىرىنچى قىلىچ» نىڭ تۇنجى نۇسخىسىنى جۇڭگو دۆلەتلىك مۇزېيىنىڭ ساقلىشىغا تاپ- شۇرۇپ بەردى. «قېنى ئېيتىڭلارچۇ؟ ۋەتەنگە بولغان مۇھەببەت قانچە پۇلغا يارايدىكەن؟» زال ئىچى تىمتاس بولۇپ كەتتى. ھېچكىم بۇنىڭغا جاۋاب قايتۇرمىدى. نەچ- چە سېكۇنتتىن كېيىن زال ئىچىنى گۈلدۇراس ئالغىش قاپ- لىدى. بىلىپ تۇرۇپتىمەنكى، بۇ ئالغىش ماڭا چېلىنمىغان، بەلكى چېن سۇڭچىنىڭ ۋەتەنگە بولغان باھاسىز مۇھەب- بىتىگە چېلىنغانىدى.

ھايات ھېكمىتى: قېنى ئېيتىڭلارچۇ؟ ۋەتەنگە بولغان مۇھەببەت قانچە پۇلغا يارايدىكەن؟ ۋەتەنگە بولغان مۇ- ھەببەت باھاسىزدۇر.

قەھرىمان

بىر قېتىم، مەن جەنۇبىي قۇتۇپقا ئىلمىي تەكشۈرۈشكە بېرىپ كەلگەن بىر ئالىمنى زىيارەت قىلدىم، مەن تو- لۇپ- تاشقان ھاياجان بىلەن ماقالىنى يېزىپ بولۇپ، ئۇنىڭغا ماقالىنى كۆرۈپ بېقىشقا بەردىم. ماقالەمنىڭ قال- تىس ياخشى يېزىلغانلىقىغا ئىشەنچىم كامىل ئىدى. ئۇ ما- قالەمنى كۆرۈپ بولغاندىن كېيىن، ئاساسىي جەھەتتىن را- زى بولغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، پەقەت بىر يېرىگە ئۆزگەر- تىش كىرگۈزۈش تەكلىپىنى بەردى، يەنى ئۇ مېنىڭ ماقا- لەمدە ئۆزىنى «قەھرىمان» دەپ ئاتىشىمنى رەت قىلدى. مەن چۈشەنمىدىم. ئۇنى قايىل قىلىش ئۈچۈن: «سىز جەنۇبىي قۇتۇپتىكى بىر يىللىق تەكشۈرۈش جەريانىدا نۇرغۇن مۇشەققەتلەرنى چېكىپسىز، قىممەتلىك پەن- تەتقىقات نەتىجىلەرگە ئېرىشىپسىز، سىزنى قەھرىمان دەپ ئاتاشقا ھەقىقەتسىز»، دېدىم. ئۇ گېپىمنى بۆلۈۋەتتى، نا- ھايتى سالماقلىق بىلەن ماڭا مۇنۇ ھېكايىنى سۆزلەپ بەردى:

1910 - يىلى، ئەنگىلىيە دېڭىز ئارمىيىسىنىڭ ئوفىتىس- رى سكوت بىلەن نورۋېگىيىنىڭ ئېكسپېدىتسىيىچىسى ئا- مونسون بىر مەيدان «دو» غا، يەنى كىمىنىڭ جەنۇبىي قۇتۇپقا ئەڭ بۇرۇن بارالايدىغانلىقىغا «دو» تىكىپتۇ. ئۇنىڭدىن ئىلگىرى دۇنيادا بىر مۇ ئادەم جەنۇبىي قۇتۇپقا بېرىپ باقمىغانىدى. ئۇ يەر بەك سوغۇق بولغاچقا، كىش- لەرنىڭ نەزەرىدە جەنۇبىي قۇتۇپ ئۆلۈم دېگەنلىك بىلەن باراۋەر ئىدى. بۇ ئىككىيلەننىڭ دو تىكىشى كۆپچىلىكنىڭ نەزەرى ۋە دىققىتىنى قوزغايدۇ.

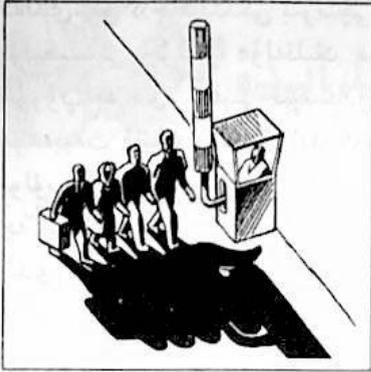
1910 - يىلى 6 - ئايدا، سكوت «تارانوۋا» ناملىق كېمىگە ئولتۇرۇپ يولغا چىقىدۇ. يول ئۈستىدە ئۇ ئامود-

سونىڭمۇ جەنۇبىي قۇتۇپقا قاراپ يولغا چىققانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ سۇرۇشتىن تېزلىتىدۇ. بىراق، شۇبىرغان كۈچەيگەنسېرى يول يۈرۈش شۇنچە قىيىنلىشىدۇ. 1912 - يىلى 1 - ئاينىڭ 13 - كۈنى، سكوت تۆت شېرىكى بىلەنلا سەپەرنى داۋاملاشتۇرۇشنى قارار قىلدى. 1912 - يىلى 1 - ئاينىڭ 17 - كۈنى، ئۇلار ئاخىر جەنۇبىي قۇتۇپقا يېتىپ كېلىدۇ. چارچاپ ھالىدىن كەتكەن ھەم خۇشاللىقىدىن قىن - قىنىغا پاتماي قالغان سكوت نورۋېگىيە بايرىقىنىڭ لەپىلدەپ تۇرغانلىقىنى كۆرىدۇ. ئۇ ئامونسوننىڭ ئۆزىدىن 33 كۈن بۇرۇن جەنۇبىي قۇتۇپقا يېتىپ كەلگەنلىكىنى بىلگەندىن كېيىن، تولىمۇ ئەپسۇسلىق ئىچىدە قايتىش سەپىرىگە ئاتلىنىدۇ. قايتىش سەپىرىدە بىر ھەمراھى يا- رىلىنىپ قازا قىلدى. ئاۋسقىمۇ يەنە بىر قېتىم قاتتىق ئۇششۇك تېگىپ يارىلىنىدۇ. ھەممىسىنىڭ كۆڭلىدىكى غەم - غۇسسە ھەسسىلەپ كۈچىيدۇ. شۇ كۈنى كەچتە بۇ بىر نەچچەيلەن چېدىرنىڭ ئىچىدە تۇگۇلۇپ ئولتۇرۇپتۇ، بىر نەچچە كۈنگىلا يەتكۈدەك قالغان يېمەكلىك، چېدىر سىرتىدا ھۇشقىيىتىپ چىقۇاتقان شۇبىرغان ئاۋازىدىن ئۇلار ئۆلۈمنىڭ يېقىنلاپ كېلىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلغاندەك بو- لىدۇ - دە، زۇۋان سۈرمەيدۇ. ھەممەيلەن ئۇخلاپ قال- غاندا، ئېغىر ئۇششۇك تەڭگەن ئاۋس ئۆزىنىڭ ھەممە كە- يىم - كېچىكىنى ئاستاغىنە سېلىپ، ھەمراھلىرىغا يېپىپ قويۇپ، چېدىردىن چىقىپ، شۇبىرغاندا غايىب بولىدۇ. ئۇ ئىللىق ھارارەتنى ھەمراھلىرىغا قالدۇرۇپ، ئۇلارنىڭ بۇ قەھرىتان سوغۇقتىن ئامان - ئېسەن ئۆتۈۋېلىشىنى ئارزۇ قىلغانىدى، ئۇ ئۆزىنى ئۆلۈمگە تۇتۇپ بېرىپ، ھەمراھلە- رىنىڭ ئائىلىسىگە تىرىك قايتىپ كېتىشىنى ئۈمىد قىلغاندە- دى. ئەمما، قالغان ئۈچەيلەنمۇ يەنىلا پېشكەللىكتىن قۇ- تۇلالمايدۇ. 1912 - يىلى 3 - ئاينىڭ 29 - كۈنى، سكوت قاتارلىق ئۈچەيلەن چېدىردىن نەچچە مىڭ مېتىر يىراق- لىقتىكى يەردە توڭلاپ ئۆلىدۇ. 1912 - يىلى 11 - ئايدا بىر ئىزدەش ئەترىتى سكوت قاتارلىق ئۈچ ئادەمنىڭ جەسە- تىنى ۋە سكوتنىڭ كۈندىلىك خاتىرىسىنى تېپىپ، بۇ ئې- چىشنىلىق ھېكايىدىن خەۋەردار بولىدۇ.

بىر بىنا ئۇنىڭ ئەڭ ئۈستىدىكى بىر تال خىش بىلەن ئەمەس، بەلكى ھەر بىر خىش بىلەن قەد كۆتۈرىدۇ. باشقىلارنىڭ مۇرىسىگە دەسسەپ تۇرۇپ يۇلتۇز ئۇ- زۇۋاتقان ۋاقتىمىزدا ھەرگىزمۇ زېمىندىكى مۇرىسىگە دەسسەتكۈچىنى ئېسىمىزدىن چىقارماسلىقىمىز كېرەك. گۈلشات تەلئەت تەرجىمىسى

M
I
R
A
S

كۈلكە جان ئوزۇقى

— ھە، خاپا بولماڭ، پەقەت ئاڭلىغۇنمۇ، يەنىلا سول تەرىپىمگە كېلىپ گەپ قىلىڭ.

تاپشۇرۇق ئىشلەش ئايگۈل كەچلىك تاماقنى يەپ بولۇپلا تېلېۋىزورنىڭ ئالدىدە.

بالدۇر بىلگەن بولسام ئاپىسى بەش ياشلىق ئوغلىغا ئەڭ ئاددىي ھېسابلاش ئۇسۇلىنى ئۆگىتىپتۇ.

— ئوغلۇم، ئۈچ شاكىلاتقا ئىككى شاكىلاتنى قوشسا

نەچچە بولىدۇ؟ — بەش بولىدۇ.

— توغرا، ئەقىللىق بالام بۇنىڭ ئۈچۈن ساڭا بۇ بەش دانە شاكىلاتنى مۇكاپات بېرىمەن، — دەپتۇ. — ۋاھ! بالدۇرراق بىلگەن بولسام ئون بولىدۇ دېمەيتتىمۇ.

پاڭ قۇلاق

مۇھەببەتلىشىۋاتقان بىر جۈپ ياش سەيلە قىلىۋېتىپ بىر كىيىم دۈككىنىڭ ئالدىغا كەپتۇ. قىز دۇكاننىڭ ئالدىدا بىر ھازا تۇرۇۋېتىپ يىگىتكە دەپتۇ:

— سىز ماڭا ئاۋۇ 200 يۈەنلىك سوكنۇ پەلتوننى ئېلىپ بېرىڭە؟ — ھە! نېمە دەيسىز؟ مېنىڭ سول قۇلقىم تازا ياخشى ئاڭلىمايدۇ. ماياققا كېلىپ گەپ قىلىڭ!

قىز يىگىتنىڭ ئوڭ تەرىپىگە ئۆتۈپتۇ. — سىز 500 يۈەن خەجلەپ ماڭا ئاۋۇ خۇرۇم پەلتوننى ئېلىپ بېرەمسىز؟

پۈتۈرگۈچ

دىن قويماي ئولتۇرۇپتۇ. ئاپىسى خاپا بولۇپ: — تېلېۋىزور كۆرۈپ ئولتۇرماي، بېرىپ تاپشۇرۇق. — گىزنى ئىشلەڭ! — دەپتۇ.

— ئاپا، مەن ھازىر دەل تاپشۇرۇق ئىشلەۋاتىمەن. مانا، قاراڭ! — دەپ تاپشۇرۇق دەپتىرنى ئاپىسىغا كۆرسىتىپتۇ.

ئاپىسى ئايگۈلنىڭ تاپشۇرۇق دەپتىرنى ئېلىپ، پەقەت: «مەن ئاپام بىلەن تېلېۋىزور كۆرۈۋاتىمەن» دېگەن جۈملىنىلا كۆرۈپتۇ.

بېسىم بەك چوڭ

تەكرار ۋاقىتدا ئۇيۇقسىز «— غارس» قىلغان ئاۋاز بىلەن تەڭ ئەلنىڭ ئورۇندۇقىنىڭ پۇتى سۇنۇپ كېتىپتۇ.

ئەلى ئاستا ئورنىدىن تۇرۇپ:

— ھەي، ھازىر ئوقۇغۇچىلارنىڭ بېسىمى ھەقىقەتەن ئېغىر جۈمۇ، شۇنچە مۇستەھكەم ئورۇندۇقمۇ كۆتۈرەلەمەيۋاتسا...

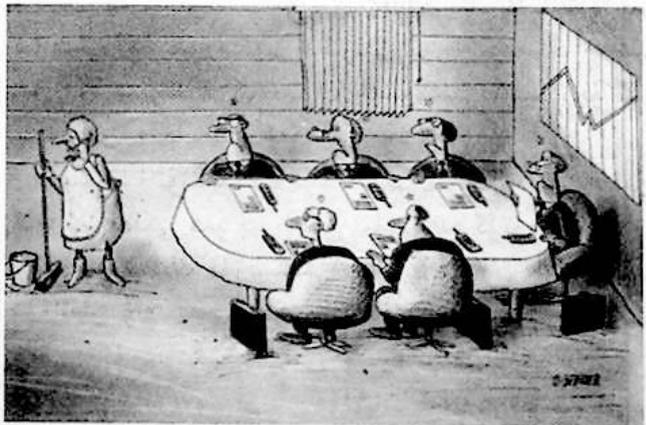
نالە قىلىش

بىر ئەر قەبرە بېشىغا كېلىپ ئېچىنىشلىق يىغلاپتۇ: — نېمىشقا ئۇنى ماڭا تاشلاپ كەتكەنسىن، ئەگەر ھايات بولغان بولساڭ نەقەدەر ياخشى بولاتتى — ھە! يولدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقان بىرى ئۇنىڭ نالىسىنى ئاڭلاپ:

— بەك ئازابلىنىپ كەتەڭ، تۈگەپ كەتكىنى ئاتا — ئانىڭىزمۇ ياكى قېرىندىشىڭىزمۇ؟ — دەپ سوراپتۇ. — ياق، ئۇ ئايالىمنىڭ بۇرۇنقى يولدىشى ئىدى.

مەنمۇ ھازىر كەلگەن

بىر مەست ئېھتىياتسىزلىقتىن ئىككىنچى قەۋەتتىن

— بالام، چۈنكى بىز يېرىم يولدا ئۆچىرەت تۇرۇپ
ماي قاقچىلىمىز — دە! — دەپتۇ.

قايسى جاي ئەڭ سوغۇقكەن

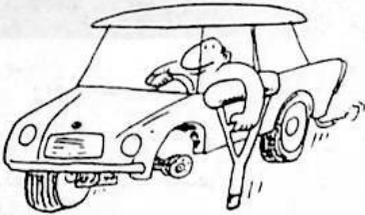
ئىككى ئېكسپېدىتسىيىچى پو ئېتىشىپتۇ:
بىرى:

— مەن بارغان جاي بەك سوغۇق بولۇپ، ئوتىمۇ
توڭلاپ قالىدىكەن، — دەپتىكەن، يەنە بىرى:

— بۇ قانچىلىك سوغۇقتى، مەن بارغان جاي بەكمۇ
سوغۇق بولغاچقا گەپ قىلساق توڭلاپ قېلىپ، گەپنى
ئېرىتكەندىن كېيىن نېمە دېگەنلىكىنى ئۇقاتتۇق، — دەپتۇ.

تونۇيالماسلىق

ليۇ مۇئەللىمنىڭ چاچ — ساقلىنى ئالدۇرمىغىغا بىر

قانچە يىل بولۇپ
قالغاچقا، ئۇ بىر
كۈنى چاچ — ساقە-
لىنى ئالدۇرۇپ،
سنىپقا باشقىچە قە-
ياپەتتە كىرىپ بالە-
لارنى ھەيران قالا-
دۇرماقچى بوپتۇ —

دە، چاچ — ساقلىنى پاكىز ئالدۇرۇپ، سنىپ ئالدىغا كې-
لىپ، خۇددى بىرسىنى ئىزدەپ كەلگەن قىياپەتتە:
— سىلەرنىڭ سنىپ مۇدىرىڭلار ليۇ مۇئەللىم كەلدى-
مۇ؟ — دەپ سوراپتىكەن، بىر بالا مەكتەپ مۇدىرىنىڭ
يېنىغا ئۇچقاندەك كىرىپتۇ — دە:
— مۇدىر، چاتاق بولدى. ليۇ مۇئەللىم چاچ — ساقە-
لىنى ئالدۇرۇپلا، ئۆزىنى تونۇيالماس بولۇپ قاپتۇ، —
دەپتۇ.

خۇرسەنئاي مەمتىمىن تەرجىمىسى

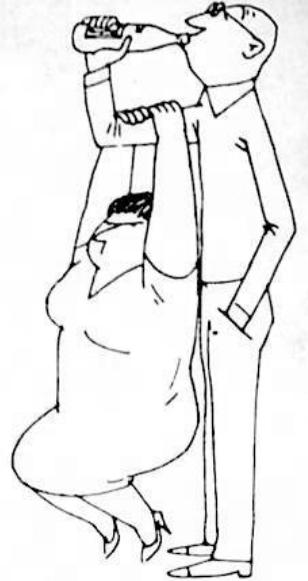
دومىلاپ چۈشۈپ كېتىپتۇ — دە، يېنىك يارىلىنىپتۇ. بۇنى
كۆرگەن بىر ساقچى ئولتۇرغانلارنىڭ ئارىسىدىن ئۇ-
تۇپ، يەردە ياتقان مەستتىن:

— نېمە ئىش بولدى؟ — دەپ سورىغانىكەن، مەست:
— ئوقۇمدىم، مەنمۇ
ھازىر كەلگەن، — دەپتۇ.

ئەڭ قەدىمكى چالغۇ

ئوقۇتقۇچى:
— ئەڭ قەدىمكى چالغۇ
قايسى؟

ئوقۇغۇچى:
— ئاڭكوردىيون
ئوقۇتقۇچى:
— نېمىشقا؟
ئوقۇغۇچى:
— قارىمىسىز ئۇنىڭغا،
قېرىپ قورۇلۇپ كەتكىنىنى.

چۈشەندۈرۈش

بىر ياش شوپۇر سۈرئەتنى ئاشۇرۇۋەتكەنلىكتىن قاتە-
ناش ساقچىسى تەرىپىدىن توسۇۋېلىنىپتۇ. شوپۇر ئىنتايىن
مەيۈسلەنگەن ھالدا ساقچىغا:

— نۇرغۇن شوپۇرلار سۈرئەتنى ئاشۇرۇۋەتسە، ئۇ-
لارنى تۇتاي، ئارىسىدىن مېنىلا توسامسىز؟ — دەپتىكەن،
ساقچى:

— سەن بېلىق تۇنۇپ باققانمۇ؟ — دەپ سوراپتۇ.
— بۇ ئىشنىڭ بېلىق تۇتۇش بىلەن نېمە مۇناسىۋىتى
بار؟ — دەپتۇ شوپۇر تېرىكىپ.
— ئەلۋەتتە، بۇ شۇنداق بېلىق تۇنغاندەكلا ئىش،
سەن بىر يەمچۈك بىلەن سۈدىكى بېلىقنىڭ ھەممىسىنى
تۇتالامسەن؟ — دەپتۇ ساقچى.

تاشپاقا بىلەن پىكاپ

بىر تاشپاقا بالىسىنى دۈمبىسىگە مىندۈرۈپ، ئۆمىلەپ
مېڭىپ ئاخىرى نىشانغا كەپتۇ. بۇ چاغدا تاشپاقا بىلەن
تەڭ يولغا چىققان پىكاپمۇ يېتىپ كەپتۇ. بۇنى كۆرگەن
تاشپاقىنىڭ بالىسى ھەيران بولۇپ ئايسىغا:

— ئاپا، پىكاپ شۇنچە تېز ماڭىدىغان تۇرۇپ، بىزنىڭ
كەينىمىزدە قاپتۇغۇ؟ — دەپ سوراپتۇ. ئايسى كۈلۈپ
تۇرۇپ:

ئۇيغۇر خەلق رىۋايەتلىرىدىن قەبرىستانلىق رىۋايەتلىرى

دىمكى جەمئىيەت كىشىلىرىنىڭ تۇرمۇشى، ئىدىيىسى ۋە مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشتا ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە، بولۇپمۇ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى داستانچىلىقنىڭ تەرەققىياتىنى بىز رىۋايەتتىن ئايرىپ قارىيالمايمىز. رىۋايەتلەر ئېغىزدىن ئېغىزغا، قۇلاقتىن قۇلاققا، ئەۋلادتىن ئەۋلادقا كۆچۈپ ئۇلۇغلىنىپ، ساقلىنىپ كېلىۋاتقان بەدەننى ئىمى تارىخ بولۇپ، بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز ئۆزلىرىنىڭ ئۆتمۈش تارىخى ۋە ۋەتىنىمىزنىڭ تارىخى ۋە قەلىبلىرى، تارىختىكى كىشىلىرى، ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش، مەدەنىيەت، ئۆرپ - ئادەت، دۇنيا قاراش ۋە ئۆز مۇھىتلىرىدا ئۇچراتقان تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي ھادىسە، كەچۈرمىشلەر رىۋايەت شەكلى بىلەن بىزگە مىراس قالدۇرۇپ كەتكەن.

رىۋايەتلەر مەزمۇن جەھەتتىن ئۆز رايونىنىڭ تارىخىنى ماتېرىيال قىلىپ، ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ ۋە جەمئىيەتكە تۆھپە قوشقان ئالاھىدە شەخسلەرنى مەدھىيەلەيدۇ.

«ھەقىقىي ۋە تەنپەرۋەرلىك نەچچە مىڭ يىللاردىن بۇيان، ئەجدادلار ياشاپ كەلگەن ۋەتەننى، ئۆز خەلقىنى، ئۆز تىل - يېزىقىنى ۋە ئۆز مىللىتىنىڭ مۇنەۋۋەر ئەنئەنىسىنى قىزغىن سۆيۈشتۈر.»

ئۇيغۇر خەلقى ۋە تەنپەرۋەرلىك روھىنى ئۆزىنىڭ

رىۋايەت خەلق ئېغىز ئىجادىيىتىنىڭ باشقا ساھەلىرىگە ئوخشاش خەلقنىڭ ئۆتمۈشتىكى ئۇزاق تارىخقا زىچ باغ-لانغان بولۇپ، باشقا زانىرلاردىن ئۆزىگە خاس ئالاھىدە خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن پەرقلىنىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق رىۋايەتلىرىدە مەلۇم بىر ۋاقىت، ئورۇن ۋە تارىخى ئەھۋاللار بەلگىلىك تارىخىي پاكىتلار ئاساسىدا بايان قىلىنسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ تۈپ ماھىيىتىدىن ئېيتقاندا، ئۇ يەنىلا خەلقنىڭ سەنئەت ئىجادىيىتى ھېسابلانماقتا، رىۋايەتلەردىكى ۋەقەلىك ئۈزلۈكسىز پىششىقلاپ ئىشلەنىپ، ئەسلى مەنىسىدىن خېلى يىراقلاشقان بولىدۇ، چۈنكى رىۋايەتلەر تۈپ خۇسۇسىيەت جەھەتتىن تارىخىي پاكىتلارغا تايانسىمۇ، ئۇ كىشىلەر ئارىسىدا ئېقىپ يۈرگەن ھېكايە بولغاچقا، داۋاملىق كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي كۆز قارىشىنى ۋە سەنئەت ئارزۇسىنى ئۆزىگە سىڭدۈرۈپ ماگىدۇ. چۈنكى رىۋايەت تارىخنىڭ كۆلەڭگىسى، ئۆتمۈشنىڭ ساداسىدىن ئىبارەت.

بۇ ھەقتە رۇس ئاكادېمىكى گىركوفنىڭ «رىۋايەت - خەلق ئۆزى ئېيتىپ بەرگەن تارىخ» دېگەن سۆزلىرى يۇقىرىقى قاراشلىرىمىزنى تېخىمۇ ئېنىق دەلىللەپ بېرىدۇ. رىۋايەتلەر تارىخنىڭ گۇۋاھچىسى بولغانلىقتىن بۈگۈنكى كۈندە ئۇنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش ئەدەبىياتىنىڭ مەنبەسى ۋە تەرەققىيات ئەھۋالىنى ئېنىقلاشتا ھەمىدە قە-

ئىدى، 40 كۈندە چوڭ بولۇپ بالاغەتكە يېتىدۇ، ئۇنىڭ قىياپىتى ئاجايىپ بولۇپ، ئايىقى ئۆكۈزنىڭ ئايىقىغا، بېلى بۆرىنىڭ بېلىگە، يەلكىسى يىلپىزنىڭ يەلكىسىگە، كۆكى ئېيىق كۆكىسىگە ئوخشايتتى. كۈنلەرنىڭ بىرىدە شۇ ئاجايىپ ئادەم ئوغۇزخان ئوۋغا چىقىپ، يىلقىلارنى ۋە ئادەملەرنى يەپ كەتكەن، خەلق بېشىغا ئاپەت بولغان ۋەھشى ھايۋان قىياتى ئۆلتۈردى»، دەپ تەسۋىرلەنگەن.

«بۆكۈخان رىۋايىتى» دە قارا قۇرۇم تاغلىرىدىن ئېقىپ ئۆتىدىغان تۇغلا، سىلنىڭ دەريالىرىنىڭ قوشۇلىدىغان جايىدا «قۇمىلانجۇ» دېگەن جاي بولۇپ، بۇ يەردە بىر - بىرىگە يانداش ئۆسكەن ئىككى دەرەخ بار ئىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە، بۇ ئىككى دەرەخ ئوتتۇرىسىدا بىر دۆڭ پەيدا بولۇپتۇ ۋە كۈنسىرى يوغناشقا باشلاپتۇ. دۆڭنىڭ ئۈستىدە تاڭ ئاتقۇچە شام يېنىپ تۇرىدىكەن، ئۇيغۇرلار بۇ دۆڭگە كېلىپ ئۇنىڭغا ئېھتىرام بىلدۈرىدەكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە دۆڭدىن ئۇششۇمتۇنلا ئىشىك ئېچىلىپتۇ، دۆڭنىڭ ئىچىدە بەش ئېغىز ئۆي بولۇپ، ھەربىر ئۆيدە بىردىن ئوغۇل بوۋاق بار ئىكەن. بوۋاقلار ھاۋا بىلەن ئۇچراشقاندىن كېيىن ھەرىكەتلىنىپ سىرتقا چىقىپتۇ. ئۇيغۇرلار ئىشنىڭ ئانىلارنى تەيىنلەپ بوۋاقلارنى ئېھتىمۇكۈزۈپتۇ، بوۋاقلار تىلى چىققان ھامان ئاتا - ئانىلەرنى سۇرۇشتۇرۇپتۇ. كىشىلەر ئۇلارغا ئىككى تۈپ دە - رەخنى كۆرسىتىپتۇ، بەش ئوغۇل دەرھال دەرەخكە چۈ - قۇنۇپتۇ، دەرەخ تىلغا كىرىپ ئۇلارغا ئەخلاقلىق، پەزدە - لەتلىك ئادەم بولۇش ھەققىدە ۋەسىيەت قىپتۇ. بۇ بەش ئوغۇلنىڭ ئەڭ كىچىكى بۆكە تېكىن ئىنتايىن چىرايلىق، ئەقىللىق، تالانتلىق بولۇپ، نۇرغۇن دۆلەتنىڭ تىلىنى بىلىدىكەن، شۇڭا كىشىلەر ئۇنى خاقان قىپتۇ.

دېمەك، بۇ ئىككى رىۋايەتنىڭ بېشىدىلا بىزگە ئىككى باش قەھرىماننىڭ باشقىلارغا ئوخشىمايدىغان ئۆزگىچە تۇغۇلۇشىنى بايان قىلىش ئارقىلىق، ئاجايىپ بىر قەھرىماننىڭ دۇنياغا كېلىدىغانلىقىدىن ئالدىن بېشارەت بەرگەن. ئوغۇزخاننىڭ خەلقىگە بالايىئاپەت ئېلىپ كېلىۋاتقان قىياتى ئۆلتۈرۈشى ھەقىقەتەن ئۇنىڭ بىر ۋەتەنپەرۋەر، ئالىيچاناب روھقا ئىگە قەھرىمان ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئوغۇزخان بىلەن بۆكۈخان ھەر ئىككىسى ئەتراپتىكى ئۇششاق قەبىلىلەرنى بىرلەشتۈرۈپ، بىرلىككە كەلگەن

ئېغىز ئەدەبىياتى ئارقىلىق يورۇتۇش ۋە ئەۋلادلىرىنى شۇ روھ بىلەن تەربىيەلەشكە ئەزەلدىن ئەھمىيەت بېرىپ كەلگەن. ئۇيغۇر خەلق رىۋايەتلىرىدە ۋەتەنپەرۋەرلىك روھ خىلمۇخىل نۇقتىلاردىن ئىپادىلەنگەن، بولۇپمۇ، قەھرىمانلىق رىۋايەتلىرىدىكى ۋەتەنپەرۋەرلىك ئالغا سۈرۈلگەن ئىدىيە كۆپىنچە ئۆز زېمىنىنى ياتلارنىڭ ھۈ - جۈمىدىن ساقلاش، ياۋلارغا باش ئەگمەسلىك، ۋەتەن، خەلق يولىدا ئۆز ھاياتىنى قۇربان قىلىش جەھەتلەردە ئىپادىلىنىپ كەلدى.

ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا كەڭ تارقالغان تۇمارىنىڭ باسقۇنچى كەيپىداۋ بىلەن بولغان ھايات - ماماتلىق جې - گىدىكى مەردانە سەركەردىلەرگە خاس يۈكسەك روھ - پەزىلىتى تەسۋىرلەنگەن «تۇمارى رىۋايىتى»، ئۆزىنىڭ ياش ھاياتىنى قۇربان قىلىش بەدىلىگە قەبىلىداشلىرىنى خەۋپتىن قۇتقۇزۇپ، دۈشمەننى ھالاكەتكە يوللىغان ۋىج - دانلىق يىگىت شىراقنىڭ ئۇلۇغۋار ئەخلاقى مەدھىيەلەنگەن «شىراق رىۋايىتى»، «باتۇر تەڭرىقۇت رىۋايىتى»، «بۆكۈخان رىۋايىتى»، ئۇيغۇر ئورخۇن خانلىقىنىڭ ئا - خىرقى تىراگېدىيىلىك تەقدىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان «كۆچ - كۆچ رىۋايىتى» قاتارلىق خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى - تىنىڭ بىر تالاي نادىر نەمۇنىلىرى بىزگە مىللىتىمىزنىڭ ئۇزاق تارىخى ئىزلىرىدىن مەلۇمات بېرىدۇ. بۇ رىۋايەت - لەرنىڭ ھەممىسىدە ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسى خۇددى بىر قىزىل يېپىقا ئوخشاش باشتىن ئاخىر جۇلالىنىپ تۇرىدۇ. قەھرىمانلىق رىۋايەتلىرىدىكى ۋەتەنپەرۋەرلىك تۆ - ۋەندىكىدەك ئىككى جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ:

1) تارىخى شەخسلەرنىڭ يارىلىشىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىپادىلىنىدىغان رىۋايەتلەر. مەسىلەن، «ئوغۇز رىۋايىتى»، «بۆكۈخان رىۋايىتى» قا - تارلىقلار.

«ئوغۇزخان رىۋايىتى» ئوغۇزخاننىڭ تۇغۇلۇشىدىن باشلىنىدۇ.

«كۈنلەرنىڭ بىرىدە، ئاي قاغاننىڭ كۆزى يورۇپ بىر ئوغۇل تۇغىدۇ، بۇ ئوغۇلنىڭ چىرايى كۆك، ئاغزى چوڭ - دەك قىزىل، كۆزلىرى ھال، چاچلىرى، قاشلىرى قارا بو - لۇپ، ھۆر - پەرىلەردىنمۇ گۈزەل ئىدى. بالا ئانىسىنىڭ كۆكسىدىن ئوغۇز سۈتىنىلا ئېمىپ، ئىككىنچىلەپ ئەمەيد - دۇ. ئاش - تاماق، خام گۆش ۋە شاراپ بىلەن ئوزۇقل -

M
I
R
A
S

مارسنىڭ ۋۇجۇدىدىن ۋەتەنپەرۋەر قەھرىمانغا خاس بولغان خەلققە بولغان مۇھەببەت، ئەلنىڭ ئازادلىقى ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلغان مەردانلەرچە كۈرەش، دۈشمەنگە قارشى غەزەپ - نەپرەت، ئادىللىق، مەردلىك قاتارلىقلارنى كۆرۈۋالالايمىز.

تۇمارس كەيفىداۋنىڭ ئۇرۇش قىلىشقا تەييارلىق قىلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ، ئۇنىڭغا: «ئەگەر سەن ئۇرۇش قىلىشنى خالساڭ كۆۋرۈك ياسايمەن، دەپ ئاۋارە بولما. بىز ئۈچ كۈنلۈك يىراققا كۆچۈپ كېتىمىز. سەن قوشۇنلارنىڭ باشلاپ دەريادىن بىمالال ئۆتۈۋال، ئۇنىڭدىن كېيىن يۈزمۇ يۈز تۇرۇپ ئۇرۇشمىز، ئەمما نامەردلىك قىلما» دەيدۇ. لېكىن، كەيفىداۋ ھىيلە - مەكر ئىشلىتىپ تۇمارسنىڭ ئوغلىنى ئەسىرگە ئېلىۋالىدۇ، بۇ پۈتكۈل تۇمارس قەبىلىسىدىكىلەرنى قاتتىق غەزەپلەندۈرىدۇ، تۇمارس قەبىلىسىنىڭ مەنپەئىتىنى جان دەل بىلەن قوغداپ، ئۇرۇش قىلىپ ئاخىر كەيفىداۋنى ئۆلتۈرىدۇ ۋە ئۇنىڭ بېشىنى قان بىلەن تولدۇرۇلغان تۇلمۇغا سېلىپ: «ئەي نامەرد، سەن جەڭدە نامەردلىك قىلىپ بىر ئايالنى بەر - زەنت داغدا كۆيدۈردۈڭ، مەن قەسەمگە ئەمەل قىلىپ سېنىڭ بېشىڭنى قان بىلەن سۇغاردىم. بىر ئەلنىڭ يۇرتىغا زوراۋانلىق بىلەن باستۇرۇپ كىرگەنلەرنىڭ جازاسى ئەنە شۇ» دەيدۇ.

ئايال پادىشاھ تۇمارسنىڭ ھاياتىنىڭ خەۋپ - خەتەرگە قارىماي ئۆز ئېلىنى قوغداش ئۈچۈن، دۈشمەنگە قارشى جەڭ قىلغانلىقى ئۇنىڭ يۈكسەك ۋەتەنپەرۋەرلىكىنىڭ ئىپادىسى. ئۇنىڭ كەيفىداۋغا دەريادىن ئۆتۈشكە مۆھلەت بېرىپ، كەينىگە چېكىنگەنلىكى ئۇنىڭ ئاجايىپ مەرد ئاياللىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇنىڭ بۇ مەردانلىقلىرى كەيفىداۋنىڭ جەڭدە قىلغان نامەردلىكلىرى بىلەن روشەن سېلىشتۇرما بولۇپ، ئۇنىڭ ئوبرازىنى تېخىمۇ يارقىنلاشتۇرغان.

ۋەتەنپەرۋەرلىكنىڭ بۈيۈك نەمۇنىسىنى تىكلەگەن يەنە بىر قەھرىمانلىق رىۋايىتى «شىراق رىۋايىتى» بولۇپ، «ئىران پادىشاھى ئىسكەندەر دارا نۇرغۇن يەرلەرنى تاجاۋۇز قىلىپ بېسىۋېلىپ، شۇ يەردە ياشىغۇچى كىشىلەرگە ئېغىر زۇلۇم سالىدۇ، دەل مۇشۇنداق قىيىن پەيتتە، ئاددىي پادىچى يىگىت شىراق كۆكرەك كېرىپ ئوتتۇرىغا چىقىدۇ ۋە ئۆزىنىڭ بۇرۇن - قۇلاقلىرىنى كېسىپ تاشلاپ، پۈتۈن بەدىنىنى قانغا بويىپ، دارا قوشۇنىنى ئالداپ، ئۇ -

قۇدرەتلىك ئەل قۇرۇشى ئۈچۈن ئۇزاق يىل كۈرەشلەرنى ئېلىپ بارىدۇ ۋە ئاخىرقى ھېسابتا پۈتۈن ئەلنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، خەلققە ئاسايىشلىق ۋە پاراۋانلىق بەخش ئېتىدۇ.

«ئوغۇزخان» ۋە «بۆكۈخان» رىۋايەتلىرىدىكى ئۇلارنىڭ ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرىمۇ بىر ۋەتەنپەرۋەر قەھرىمان روھىنىڭ ئىپادىلىنىشىدۇر.

دېمەك، قەھرىمانلىق رىۋايەتلىرىدىكى ۋەتەنپەرۋەرلىك روھ ئىپادىلەنگەن قەھرىمانلارنى بىز ئىنچىكىلىك بىلەن كۆزەتسەك، بۇ قەھرىمان كىشىلەرنىڭ بەزىلىرى تۇغۇلۇشىدىن ياكى يارىلىشىدىن تارتىپلا بىر خىل قاۋۇل، سېھىرلىك، ئالاھىدە جىسمانىي تۈزۈلۈشكە ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرەلەيمىز. يەنە بەزىلىرى ئالاھىدە بىر خىل شارائىتتا، ئالاھىدە بىر خىل ئېتىقاد شەكىللىرى ئارىلاشقان تىللىق مۇھىتنى ئاساس قىلىپ يارىتىلىدۇ.

خەلقىمىز ئۆزلىرىنىڭ ۋۇجۇدىدىكى ئانا يەرنى ئۇلۇغلاش ئىدىيىسىنىڭ ئىپادىسى بولغان ۋەتەنپەرۋەرلىك روھى ئادەملەرنىڭ ۋۇجۇدىدا تەدرىجىي شەكىللىنىدىغان خىسلەت دەپ قاراشنىڭ ئورنىغا ئۇنى ئەڭ ئاۋۋال ئۆزلىرى ياراتقان قەھرىماننىڭ يارىلىش روھى بىلەن بىر - لەشتۈرۈۋەتكەن.

2) ۋەتەن ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلغان كۈرەشلەر تەس - ۋېرلىنىش ئارقىلىق ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىپادىلىنىدىغان رىۋايەتلەر، مەسىلەن، «تۇمارس رىۋايىتى»، «شىراق رىۋايىتى» قاتارلىقلار.

ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە قەھرىمانلىقتىن ئىبارەت يۈكسەك غايىنى ئۆزىگە خاس مۇناسىۋەتلىك تارىخىي ۋەقەلەر ئاساسىدا جانلىق ۋە ئوبرازلىق يورۇتۇپ بەرگەن مەشھۇر «تۇمارس رىۋايىتى» ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغۇچى قەبىلە ۋە مىللەتلەر ھەم ئۇيغۇرلار ئەدەبىيات تارىخىدا ئىنتايىن مۇھىم سالماقنى ئىگىلەپ كەلگەن. بۇ مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 6 - ئەسىردە بىر نەچچە ئەلنى بېسىۋېلىپ ئۇلارنىڭ بېشىغا بالايىئاپەتلەرنى ئېلىپ كەلگەن زالىم پادىشاھ كەيفىداۋ بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغۇچى ماسساگىتلار خانى تۇمارس ئوتتۇرىسىدىكى ھايات - ماماتلىق جەڭ تەسۋىرلىنىدۇ.

رىۋايەت بەلگىلىك دەرىجىدە فانتازىيەلەشتۈرۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن تارىختىكى رىئال ۋەقەلەر بەدىئىي يول بىلەن ئېلىنغان. رىۋايەتنى ئوقۇيدىغان بولساق، بىز تۇ -

دېمەك، قەھرىمانلىق رىۋايەتلىرىدىكى ۋەتەنپەرۋەر-
لىك بىر تەرەپتىن تارىخىي شەخسلەرنىڭ يازىلىشىنى
چۈشەندۈرۈش ئارقىلىق يورۇتۇپ بېرىلسە، يەنە بىر تە-
رەپتىن ۋەتەن ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلغان كۈرەشلەر ئارقىلىق
ئېچىپ بېرىلىدۇ.

ۋەتەنپەرۋەرلىك تېمىسى ئەنئەنىۋى ۋە قەدىمكى تې-
مىلارنىڭ بىرى، گورىكىنىڭ «ئېغىز ئەدەبىياتى يازما ئە-
دەبىياتىنىڭ سۈت ئانىسى» دېگىنىدەك يازما ئەدەبىيات-
مىزدىكى بۇ خىل ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىلىرى بىزنىڭ
يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكىنىمىزدەك قەدىمكى ئۇيغۇر
خەلقىنىڭ رىۋايەتلىرىدىكى ۋەتەنپەرۋەرلىك تەشەببۇس-
لىرىنىڭ تەسىرىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ.

بىز رىۋايەتلىرىدىكى ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىلىرىنى
تەتقىق قىلغان ۋاقىتىمىزدا ۋە ئۆگەنگەندە بۇ خىل ئىد-
يىنىڭ ئەينى دەۋرلەردىكى قەبىلىلەرنى بىرلەشتۈرۈش،
كىشىلەرنى قۇدرەتلىك بىرلىك ئاستىغا ئۇيۇشتۇرۇش جە-
ھەتتىكى ئوينىغان روللىرىنى كۆرۈش بىلەن بىرگە، يەنە
كىشىلەرنى ئەۋلادتىن ئەۋلادقا ئۆز ئېلىنى سۆيۈش، ئۆز
خەلقىنى سۆيۈشتەك ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسى بىلەن
تەربىيىلەپ، ئۆز خەلقىنى، ئۆز ۋەتىنىنى گۈللەندۈرۈشكە
مەڭگۈ دەۋەت قىلىدىغان مەڭگۈلۈك چاقىرىق ئىكەنلى-
كىنىمۇ تونۇپ يېتەلەيمىز.

ئاپتور: غۇلجا شەھەر 7- ئوتتۇرا مەكتەپ، تىل - ئەدەبىيات
گۇرۇپپىسىدىن.

لارنى چۆلگە ئايرىپ، ھەممىسىنى بىر يوللا ھالاك قىلىپ
تاشلايدۇ.

رىۋايەتنىڭ باش قەھرىمانى شىراق ئۆز قەبىلىسىنىڭ
ئەركىنلىكىنى جېنىدىن ئەزىز كۆرىدىغان ئاددىي پادىچى
بولۇپ، ئۇ ئېگىلمەس - سۇنماس ئىرادىگە، يۈكسەك ۋە-
تەنپەرۋەرلىك روھقا، پاك ۋىجدانغا ئىگە بولغان غايىۋى
قەھرىماننىڭ ئوبرازى.

ئۇنىڭ ئۆلۈم ئالدىدا قاقاقلاپ كۈلۈپ تۇرۇپ، دۇش-
مەن قوشۇنغا قىلغان: «مەن يەڭدىم، ئۆزۈم يالغۇز پۈتۈن
زور قوشۇننى يەڭدىم، جانجان قەبىلەم ساكارلىنىڭ ۋە
ئانا تۇپرىقىمىڭ بېشىغا كەلگەن بالايىئاپەتلەرنى يېڭىپ،
ئۇلارنى ھالاكەتكە گىرىپتار قىلدىم» دېگەن سۆزلىرى
ئەركىنلىك دۈشمەنلىرىنىڭ يۈرىكىنى تىترىتىۋېتىدۇ، ئۇ
دۈشمەن قىلچى بېشىغا چېپىلىش ئالدىدىمۇ ئۆز غۇرۇ-
رىنى يوقاتماي مەردانلىق بىلەن يۇقىرىقى سۆزلەرنى
قىلىدۇ.

شىراق گەرچە قۇربان بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ
سان - ساناقسىز دۈشمەن ئۈستىدىن غەلبە قىلىدۇ، مانا
بۇ ۋەتەنپەرۋەر خەلق قەھرىمانىنىڭ رىۋايەتلىرىدىكى
ئۆلەمس ئوبرازى.

خۇددى ئاخۇندۇق ئېيتقاندەك: «ۋەتەنپەرۋەر ئۆز
ۋەتىنىنىڭ كامالەتكە يېتىش يولىدا ئۆز خەلقىگە بولغان
مۇھەببەت سەۋەبىدىن پۈتۈن گۈزەللىكىنى خەلقىنىڭ ئا-
زادلىقى، پاراۋانلىقى ئۈچۈن قۇربان قىلغۇچى ئىنسان-
دۇر».

ماقالە قىزىق قىلىش ئىشلىرىمىزدىكى بىلگۈرگۈ

زۇرنىلىمىز نەشر قىلىنىپ بۈگۈنگە قەدەر ئوقۇرمەنلەر، ئاپتورلار ۋە ھەرقايسى ساھەدىكى
قېرىنداشلىرىمىزنىڭ قوللاپ - قۇۋۋەتلىشىگە ئېرىشىپ كەلدى. زۇرنىلىمىزدا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ
ئۆرپ - ئادەت، كىيىم - كېچەك، يېمەك - ئىچمەك، خەلق ناخشىلىرى، مۇقام، خەلق ئويۇنلىرى،
مەشرەپلىرى، قول ھۈنەر - سەنئەت، دىنىي ئېتىقادىغا ئائىت ئەسەرلەر ئېلان قىلىنىدۇ.
ئېسىڭىزدە بولسۇنكى، زۇرنىلىمىزدا ئېلان قىلىنغان ماقالىلەر ئۇنۋان باھالاشتا ئېتىراپقا ئېرىد-
شىدۇ. شۇڭا ئاپتورلارنىڭ بىز بىلەن يېقىندىن ئالاقە قىلىشىنى قىزغىن قارشى ئالىمىز.

ھۆرمەت بىلەن: «مىراس» زۇرنىلى تەھرىراتى

تېلېفون نومۇرى: 4554017 — (0991)

ئۇلار مەدەنىيەت تەتقىقاتىدىكى تۆھپىكار

2006.4

ئەجدادلىرىمىز ئۇ - زاق تارىختىن بۇيان ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت ساھەسىدە قىممەتلىك بايلىقلارنى ياراتقان. بۇ بايلىقلار دەۋرلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت ساھەسىدە قىممەتلىك مەدەنىيەت مىراسلىرىغا ئايلىنىپ، جاھان ئەھلىنىڭ

دېققىتىنى تارتىپ كەلگەن. بۇ مەدەنىيەت مىراسلىرى ئۆز نۆۋىتىدە يەنە مۇشۇ ساھەدە ئۇن - تىنىز جاپالىق ئىزدىنىپ كەلگەن كىشىلەردىن تەرىپىدىن تەتقىق قىلىنىپ يورۇقلۇققا چىقىپ، بىزنىڭ قەدىمكى فولكلور مەدەنىيەت مىراسلىرىمىزنى بىلىۋېلىشىمىزدا مۇھىم رول ئويناپ كەلگەن. بۇ نۇقتىدا، قەدىمكى فولكلور مەدەنىيەت مىراسلىرىمىز بىز ئۈچۈن قانچىلىك قىممەتلىك ۋە ئەھمىيەتلىك ھېسابلىنسا، بۇلارنى تەتقىق قىلىپ، قېزىپ بىزگە يەتكۈزۈپ بەرگەن ئەۋلادلارنىڭ بۇ تارىخنى بىلىۋېلىشىغا زېمىن ھازىرلاپ بەرگەن مۇتەخەسسسى - ئالىملىرىمىز، تەتقىقاتچىلىرىمىز بىز ئۈچۈن شۇنچە قەدىرلىك سانلىشىغا ھەقىقەتتۇر. ئۇلار ھاياتىنى ئەھمىيەتلىك ئىشلار بىلەن ئۆتكۈزگەن ئادەملەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ جەھەتتە ئۇلارنىڭ تۆھپىسىنى ئۇنتۇپ قېلىشقا بولمايدۇ. بۇلارنى ئۇنتۇپ قالغانلىق تارىخنى ئۇنتۇپ قالغانلىق بىلەن باراۋەردۇر. بىزنىڭ دىيارىمىزدا ئەقىل - پاراستىنى، بارلىقنى مانا شۇنداق خاسىيەتلىك ئىشلارغا بېغىشلىغان تۆھپىكارلار بار، ئەنە شۇ تۆھپىكارلارنىڭ بىرى خوتەن ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت ئىدارىسىنىڭ سابىق مۇئاۋىن باشلىقى مەمتىمىن سابىر ئەپەندىدۇر. ئۇ ماددىي فولكلور ۋە مەنىۋى فولكلور بايلىقىمىزنى تەتقىق قىلىش جەھەتتە زور مېھنەت - ئەجىر سىڭدۈرۈپ، مەدەنىيەت مىراسلىرىمىزنى قۇتقۇزۇپ قېلىش جەھەتتە، بولۇپمۇ ماددىي فولكلور بايلىقىمىزنى تەتقىق قىلىشتا ئۆچمەس تۆھپىلەرنى كۆرسەتتى.

ئۇنىڭ تەتقىقاتى 1980 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا باشلانغان بولۇپ، «۵» فونىمىسىنىڭ خوتەن دىئالېكتىدىكى ئورنى»، «ئۇيغۇرلاردا دېھقانچىلىق مەدەنىيىتى ۋە ئاشلىق - ياغ پىششىقلاپ ئىشلەش قول ھۈنەرلىرى» قاتارلىق ئەسەرلىرى ۋە ئىلمىي ماقالىلىرى «يېڭى قاشتېشى» ژۇرنىلى، «تىل ۋە تەرجىمە»، «شىنجاڭ ياشلىرى»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمى» ژۇرنىلى، «خوتەن ئالىي سىفەن تېخنىكوم ئىلمى» ژۇرنىلى، «مىراس» ژۇرنىلى قاتارلىق مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلىندى.

ئۇ كېيىنكى مەزگىللەردە زېھنىنى ئاساسلىقى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى توپلاش، رەتلەشكە، ئۇيغۇرلارنىڭ قول ھۈنەرۋەنچىلىك مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشقا قاراتقان بولۇپ، بۇ جەھەتتە نۇرغۇن خەلق قوشاقلىرىنى توپلىغان. بۇنىڭدىن بىر قىسمى «مىراس» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنغان. «دامكۇ ھەققىدە رىۋايەت»، «جۇلاقنىڭ سېيى ھەققىدە رىۋايەت»، «قاشتېشى رىۋايەتى» قاتارلىق ئەپسانە - رىۋايەتلەرنى توپلاپ بىر قىسمىنى ئېلان قىلدۇردى. ئۇ يەنە خەنزۇ تىلىدا ئىجادىيەت، تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىش ئىقتىدارىغا ئاساسەن «خوتەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەزىزلىك تائاملىرى»، «خوتەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۆزگىچە كىيىم - كېچەكلىرى»، «قاراقاش پېچىقى» قاتارلىق ماقالىلىرىنى خەنزۇ تىلىدا يېزىپ چىقتى. ئۇ ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت ئىدارىسىدە ئىشلىگەن مەزگىلىدە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى قېزىش، توپلاش، رەتلەش، نەشر قىلىش خىزمىتىگە مەسئۇل بولۇپ، خوتەن ۋىلايىتىنىڭ بۇ جەھەتتىكى خىزمىتىنىڭ نەتىجىلىك ئىشلىنىشىگە مۇناسىپ كۈچ چىقارغان. دۆلەتنىڭ بىر نۇتاش ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئاساسەن 8 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە خوتەن ۋىلايىتىنىڭ ھەرقايسى ناھىيىلىرىدە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى توپلاش، نەشر قىلىش خىزمىتى ئىشلىنىپ، پۈتۈن ۋىلايەت بويىچە «ئۈچ توپلام» بويىچە 22 كىتاب نەشر قىلىنغان. بۇلاردىن ھەرقايسى ناھىيە، شەھەرلەر نەشر قىلدۇرغان خەلق قوشاقلىرى توپلاملىرىدا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى ئىچىدىكى مۇزىكىلىق ئەسەرلەرنىڭ تېكىستىنى قۇتقۇزۇپ «10 - بەش يىللىق پىلان» مەزگىلىدە، مەمۇرىي مەھكىمە خەلق مۇزىكىلىق ئەسەرلىرىنىڭ مۇزىكا - ئاھاڭىنى خاتىرىدە لېپ قۇتقۇزۇش، رەتلەش خىزمىتىنى كۈنتەرتىپكە كىرگۈزدى ھەمدە

مەخسۇس كۈچ تەشكىللەپ «خوتەن خەلق ناخشا - كۈيلىرى» ناملىق كىتابنى تۈزۈش، نەشر قىلىش خىزمىتىنى قانات يايدۇردى. مەھتەم ساىر مەزكۇر كىتابنى تۈزۈش تەھرىر ھەيئىتى ئىشخانە - سىنىك ئىشخانا مۇدىرلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتەپ، ئالاقىدار خادىملار بىلەن بۇ خىزمەتنىڭ نەتىجىلىك ئىشلىنىشىگە ھەسسە قوشتى. نەتە - جىدە، 2003 - يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ نەشر قىلىشى بىلەن «خوتەن خەلق ناخشا - كۈيلىرى» دېگەن چوڭ ھەجىملىك ئەسەر كىتابخانلار بىلەن يۈز كۆرۈشتى.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، مەھتەم ساىر خوتەننىڭ يىپەك - چىلىك، گىلەمچىلىك مەدەنىيىتى ۋە قەدىمكى دەۋر مەدەنىيىتى توغرىسىدا ئىزدىنىپ «خوتەن يىپەكچىلىكى»، «خوتەن گىلەمچى - لىكى» (باشقىلار بىلەن بىللە)، «خوتەن مەدەنىيەت خەزىنىسىدىن تەرىملەر» قاتارلىق فولكلور تەتقىقات ماقالىلىرىنى يېزىپ چىقتى. بۇ ماقالىلەر خوتەن ئالىي سەنئەت تېخنىكومىنىڭ پروفېسسورى، شائىر ئابدۇللا سۇلايمان تۈزگەن «دۇنيادا بىرلا خوتەن بار» ناملىق كىتابنىڭ 3 - ، 4 - قىسىمغا كىرگۈزۈپ ئېلان قىلىندى.

مەھتەم ساىرنىڭ بۈتكۈل تەتقىقات نەتىجىسىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئەسىرى 2002 - يىلى 10 - ئايدا قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشر قىلغان «ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىكى» ناملىق چوڭ ھەجىملىك يىرىك ئەسىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئاپتور ئۆي - غۇر قول ھۈنەر - سەنئىتى ھەققىدىكى ئۇزاق يىللىق تەتقىقاتى ئاساسىدا يېزىپ چىققان بۇ يىرىك ئەسىرىگە، قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە بولغان ئۇيغۇر قول ھۈنەر تۈرلىرى، ئۇلارنىڭ كېلىپ چىقىشى، تەرەققىيات، خام ئەشيانىڭ چىقىش ئورنى ۋە خۇسۇسىيىتى، قول - ھۈنەرۋەنچىلىكتە ئىشلىتىلىدىغان قورال - سايمان، ئۆسكۈنىلەر، ئۇلارنىڭ تۈزۈلۈشى، ئىش پىرىنسىپى، قول مەشغۇلاتى، مەھسۇلاتلارنىڭ نۇسخا، رەڭ تۈرلىرى، سەنئەت ئالاھىدىلىكى، ئىستېمال ئالاھىدىلىكى قاتارلىقلار بىر قەدەر تەپسىلىي بايان قىلىنغان. كىتابتا يەتتە چوڭ تۈر بويىچە 60 خىلدىن ئارتۇق قول ھۈنەر كەسپى ۋە بۇ كەسپلەر ئارقىلىق ئىشلەپ چىقىرىلىدىغان تەخمىنەن 3000 خىلدىن ئارتۇق نۇسخا، رەڭ تۈردىكى مەھسۇلات تونۇشتۇرۇلغان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە كىتابتا يەنە ئۇيغۇر قول - ھۈنەرۋەنچىلىكىنى نەزەرىيە جەھەتتىن شەرھلەپ، بەزى قول ھۈنەر تۈرلىرى، بەزى مەھسۇلاتلارنىڭ كېلىپ چىقىش - تەرەققىيات ئەھۋالى، ئايرىم ئاتالغۇلارنىڭ ئىتمولوگىيىسى توغرىسىدا خېلى ئەتراپلىق تەتقىقات ئېلىپ بېرىلغان. بۇ كىتاب ئۇيغۇر قول - ھۈنەرۋەنچىلىكىنىڭ تارىخى مەنبەسى، جۈملىدىن

ئۇيغۇر قول ھۈنەر مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىش، شۇنداقلا ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىكى بىلەن باغلىنىشلىق بولغان ئۇيغۇر ئىت - خوگرافىيىسى، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلىنى تەتقىق قىلىشتا مۇئەييەن تارىخىي، ئىلمىي پايدىلىنىشچانلىق قىممىتىگە ئىگە ئەسەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ كىتاب نەشر قىلىنغاندىن كېيىن، 2003 - يىلى 11 - ئايدا دۆلەت مىللىي ئىشلار كومىتېتى بىلەن مەملىكەتلىك ئاخبارات - رات - نەشرىيات باش مەھكىمىسى تەرىپىدىن ئۆتكۈزۈلگەن 6 - نۆۋەتلىك جۇڭگو مىللىي كىتاب مۇكاپاتىنى باھالاش پائالىيىتىدە 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا، 2003 - يىلى 12 - ئايدا ئاپتونوم رايون - لۇق پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمى، ئاپتونوم رايونلۇق ئاخبارات - نەشرىيات ئىدارىسى تەرىپىدىن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن 4 - نۆۋەتلىك كىتاب مۇكاپاتى باھالاش پا - ئالىيىتىدە 1 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشكەن. 2005 - يىلى 1 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق 6 - نۆۋەتلىك ئىجتىمائىي پەنلەر بويىچە نادىر ئەسەرلەرنى باھالاش - مۇكاپاتلاش پائالىيىتىدە مۇنەۋۋەر ئەسەر مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن. مەھتەم ساىر 2005 - يىلى 3 - ئايدا شىنجاڭ سەنئەت ئىنستىتۇتىنىڭ «شىنجاڭ مىللەتلەر خەلق كۆزەل - سەنئەت تەتقىقات ئورنى»غا تەتقىقات - چىلىققا تەكلىپ قىلىنغان.

ئاپتور بۇلار بىلەنلا قانائەتلىنىپ قالماي، 2005 - يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتى ئاز سانلىق مىللەتلەر فولكلور مەدەنىيىتى تەتقىقات مەركىزىنىڭ ھاۋالىسىگە ئاساسەن «خوتەن مەشرەپلىرى» ناملىق يىرىك ئەسىرىنى يېزىپ پۈتكۈزدى. شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشر قىلىدىغان «ئۇيغۇر مەشرەپلىرى» ناملىق كىتابقا كىرگۈزۈلدىغان 100 مىڭ خەتتىن ئارتۇق بۇ ماقالىدا خوتەن مەشرەپلىرى ئەتراپلىق تەتقىق قىلىنغان ۋە تەپسىلىي بايان قىلىنغان. ئۇنىڭ تەتقىقات ۋە ئىجادىيىتى كۆپ قىرلىق بولۇپ يېقىندا خوتەن ناھىيىلىك مەدەنىيەت - تەنتەربىيە ئىدارىسىنىڭ تەكلىپى بىلەن «خوتەن ناھىيە مەدەنىيەت تەزكىرىسى» ناملىق ماقالىسى ۋە «ئۇيغۇرلاردا پىلە - يىپەكچىلىك»، «ئۇيغۇرلاردا چاي ئىستېمالى ۋە چاي مەدەنىيىتى»، «ئۇزاق ئۆمۈر كۆرۈش ئىلمىنىڭ تەرەققىيات تارىخى ھەققىدە قىسقىچە با - يان» قاتارلىق ماقالىلىرىنى يېزىپ پۈتكۈزدى. ھازىر ئۇ «ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىكى» ناملىق كىتابنىڭ 2 - ، 3 - قىسمىنى يې - زىۋاتىدۇ.

ئاپتور: خوتەن مائارىپ ئىنستىتۇتىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى

IRAS

كۆڭۈل كۆڭۈلدىن سۇ ئىچەر

ئاساسەن، شىنجاڭ ۋاڭ تۇڭ كارخانا ۋە ئائىلىلەر ئۈچۈن مەخسۇس لايىھىلەنگەن P17969 مۇلازىمىتىنى يولغا قويدى. بۇ مۇلازىمەت ئابونتلىرىنى قۇلاي، ئەرزان ئېنىق P ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون مۇلازىمىتى بىلەن تەمىنلەيدۇ. شىنجاڭ ۋاڭ تۇڭ 196 مۇلازىمىتى ئارقىلىق ئابونتلىرىنى تىزىملىتىش تېلېفونى بىلەن ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون قىلىش مۇلازىمىتى بىلەن تەمىنلەيدۇ (بۇنداق ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون بەلگىلىمە بويىچە ئەرزان). ئا. بونتلار ۋاڭ تۇڭنىڭ كەسىپى ۋاكالەتچىلىرى ياكى بىۋاسىتە كەسىپى خادىملىرى ئارقىلىق تېلېفون ئورناتسا، تىزىملىتىش بولىدۇ. شۇنداقلا يەنە ئابونتلىرى مۇلازىمەت تېلېفونى 10060 غا تېلېفون قىلسا بولىدۇ.

P17968 كارىتىسى تۈرىدىكى مۇلازىمەتلەر: ئابونتلىرى P17968 كارىتىسىنى سېتىۋېلىپ، مۇقىم تېلېفوندا ياكى يانفوندا P ئۇسۇلى بويىچە دۆلەت ئىچى ۋە خەلقئارالىق ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون قىلسا بولىدۇ. ئابونتلىرى 17968 نى، ھېساب نومۇرىنى، مەخپىي نومۇرىنى كىرگۈزۈپ دۆلەت ئىچى ۋە خەلقئارا ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون قىلسا بولىدۇ.

ئاممىۋى تېلېفون: شىنجاڭ ۋاڭ تۇڭ شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى مەركىزىي شەھەرلەردە قۇلايلىق ھەم تېز بولغان ئاممىۋى تېلېفون ئورنىتىش مۇلازىمەتىنى يولغا قويدى.

تېلېفونخانىلار: شىنجاڭ ۋاڭ تۇڭ شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى مەركىزىي شەھەرلەردە نۇرغۇن تېلېفونخانىلارنى ئاچتى. شىنجاڭ ۋاڭ تۇڭ تېلېفونخانا مۇلازىمىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلارنىڭ شىنجاڭ ۋاڭ تۇڭ تېلېفونخانا مۇلازىمىتى سېپىگە قوشۇلۇشىنى قىزغىن قارشى ئالدى.

16900 تار بەلۋاغدا تورغا چىقىش مۇلازىمىتى شىنجاڭ ۋاڭ تۇڭ ئابونتلىرىنى كەڭ بەلۋاغ مۇلازىمىتى بىلەن تەمىنلەشتىن سىرت يەنە كىرىش رەقىمى 16900 بولغان تار بەلۋاغدا تورغا چىقىش مۇلازىمىتى بىلەنمۇ تەمىنلەيدۇ.

شۈبھىسىزكى، شىنجاڭ ۋاڭ تۇڭ ئابونتلىرىنى مول مەزمۇنلۇق ئۇچۇر سۈپىسى بىلەن تەمىن ئېتىپ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى بىلەن بىرلىكتە رەڭگارەڭ، مول مەزمۇنلۇق چەكسىز ئۇچۇر دەۋرىگە بىرلىكتە قەدەم تاشلىغۇسى.

ئۇچۇرلارنىڭ كۆپ خىللىشىشى دەۋرىمىزنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى شىنجاڭ ۋاڭ تۇڭ خەۋەرلىشىش شىركىتى دەل مۇشۇنداق ئۇچۇرلاشقان دەۋردە مەيدانغا كەلگەن. شىنجاڭ ۋاڭ تۇڭ خەۋەرلىشىش شىركىتىنىڭ تۈرلۈك داغلىق تېلېگرافى مۇلازىمەتلىرى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت كىشىلىرىنىڭ قەلبىنى بىر - بىرىگە تۇتاشتۇرۇپ كەلمەكتە، شىنجاڭ ۋاڭ تۇڭ شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى تۈرلۈك ئۇچۇر بىلەن يېتەكلىمەكتە.

ADSL / LAN كەڭ بەلۋاغ مۇلازىمىتى: جۇڭگو ۋاڭ تۇڭ خەۋەرلىشىش شىركىتى جاھاننى تۇتاشتۇردى. شىنجاڭ ۋاڭ تۇڭ خەۋەرلىشىش شىركىتى تەمىنلىگەن ADSL كەڭ بەلۋاغ مۇلازىمىتىنىڭ يەتكۈزۈش سۈرئىتى 8Mbps كە يېتىدۇ. تور ئويۇنلىرى، يىراقتىن دەرس بېرىش، سوفىتلارنى چۈشۈرۈش تولىمۇ ئوڭاي. ئۇ ئىككىنچى تېلېفون ئارقىلىق نومۇر بېسىپ تورغا چىقىشتىن سۈپەتلىك، سۈرئىتى تېز. شىنجاڭ ۋاڭ تۇڭ تەمىنلىگەن نۇر كابىلىغا بەش تۈرلۈك تور لىنىيە ئۇسۇلى بويىچە كەڭ بەلۋاغ كىرگۈزۈش تېخنىكا پىلانى ئىشلىتىلگەن (LAN كەڭ بەلۋاغ كىرگۈزۈلگەن) بولۇپ 1000 مېگاگىرەسلىق نۇر كابىلى كىچىك ئولتۇراق رايوندىكى بىنالارغا، 100 مېگاگىرەسلىق نۇر كابىلى سېكىسىلەرگە (كورپۇس) (دەنيۈەن) ئون مېگاگىرەسلىق نۇر كابىلى ئۈستىلىگىزگىچە يېتىپ بارالايدۇ.

مۇقىم تېلېفون: شىنجاڭ ۋاڭ تۇڭ ئىدارە ئورۇنلىرىنى، ئائىلىلەرنى قۇلاي ھەم تېز بولغان مۇقىم تېلېفون ئورنىتىش، نامىنى ئۆزگەرتىش، تىزىملىتىش، سىستېمىلىق باشقۇرۇش مۇلازىمىتى بىلەن تەمىنلەيدۇ. ئابونتلىرى تېلېفون ئورناتماقچى بولسا، شىنجاڭ ۋاڭ تۇڭ ئىشىك ئالدىدىنچە بېرىپ مۇلازىمەت قىلىدۇ. نەق مەيداندا مۇناسىۋەتلىك خىراجەتلەرنى تاپشۇرسا، شىنجاڭ ۋاڭ تۇڭ ئائىلىلەرگىچە بېرىپ تېلېفون ئورنىتىپ بېرىدۇ. ئەگەر بەلگىلەنگەن ۋاقىت ئىچىدە تېلېفون ئورنىتىلمىسا، 10060 غا تېلېفون قىلىپ ئەرز قىلسا بولىدۇ. تېلېفون بېرىپ تېلېفون ئورنىتىشنى ئىلتىماس قىلماقچى بولسا 10060 غا تېلېفون قىلسا، ئائىلىلەرگىچە بېرىپ تېلېفون ئورنىتىپ بېرىدۇ.

P17969.196 تېلېفون مۇلازىمىتى: كارخانىلار ۋە ئائىلىلەرنىڭ دۆلەت ئىچى ۋە خەلقئارا ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون، IP ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون ۋە دۆلەت ئىچىدىكى رايون ئاتلىغان يانفون ئېھتىياجىغا

006

كۆڭۈل مۇزۇرى - جۇڭگو تور خەۋەرلىشىشى دۇنيانى قاپلىغان

جۇڭگو تور خەۋەرلىشىشى ئابونت مۇلازىمەت قىزىق لىنىيىسى: 10060

كۆڭۈل قويۇپ ئەتراپلىق مۇلازىمەت قىلىدۇ، جۇڭگو
تور خەۋەرلىشىشى بىلەن ئابونت مۇلازىمەت ئوتتۇرىسىدىكى كۆۋرۈك ۋە ۋاستە

بىخەتەرلىك - بىخەتەرلىك تەمىنەت بىخەتەرلىك ھەمكارلىقى
北京 2008 奥运会合作伙伴

10060 ئالاھىدە مۇلازىمەت نومۇرى تور خەۋەرلىشىشى ئابونتلىرىغا ئۆز جايىدىكى تور دائىرىسىدە تېلېگراف ئىشلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك كەسپى ئىشلاردىن مەسلىھەت بېرىدىغان، ئەزەلەرنى قوبۇل قىلىدىغان، توسالغۇلارنى ئوڭشاپ بېرىدىغان، بازار پۇرسىتى بىلەن تەمىنلەيدىغان، كۆڭۈلدىكىدەك مۇلازىمەت قىلىدىغان ئۈنۈملىك مۇلازىمەت سەھنىسى.

مۇلازىمەت تۈرلىرىمىز:

- كەسپى ئىشلاردىن مەسلىھەت بېرىمىز
- ئەزەلەرنى قوبۇل قىلىمىز
- توسالغۇلارنى ئوڭشاپ بېرىمىز
- بازار پۇرسىتى بىلەن تەمىنلەيمىز
- كۆڭۈلدىكىدەك مۇلازىمەت قىلىمىز

جۇڭگو تور خەۋەرلىشىشى كۇرۇم شىركىتى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق شۆبىسى
中国网络通信集团公司新疆维吾尔自治区分公司

يالقون ھابل فوتوسى

تارىمدىكى ئوۋچىلار

美拉斯

ميراس

MIRAS (Heritage) of Uyghur Folk Culture

主管:新疆维吾尔自治区文学艺术界联合会
 编辑:《美拉斯》杂志社(乌市友好南路22号文
 联14层) 电话:(0991)4554017
 印刷:新疆日报社印务中心
 发行:乌鲁木齐邮局
 订阅:全国各地邮局
 国内统一刊号:CN65—1130/I
 国外统一刊号:ISSN1004—3829
 代号:58—60 广告许可证号:6500006000040
 E-mail:mirasuyghur@126.com
 海外发行代号:1130BM
 邮编:830001 定价:5.00元

CHINA NATIONAL PUBLICATIONS

IMPORT & EXPORT (GPOUP) CORPORATION, EXPORT DEPT.

16Gongti E.Road, Chaoyang District, P.O.Box88, Beijing 100020, PR China

E-Mail: exprt@cnplec.com.cn or library@cnplec.com.cn

Fax: 0086-10-6563069 Tel: 0086-65856781 0086-10-65004552

باشقۇرغۇچى: ش ئۇ ئار ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسى
 ئۆزگۈچى: «ميراس» ژۇرنىلى تەھرىراتى
 ئادرېسى: ئۈرۈمچى شەھىرى دوستلۇق جەنۇبىي يولى 22 - نومۇر،
 قەۋەت 14 - Tel: 0991-4554017

«شىنجاڭ گېزىتى» ئىدارىسى باسما ئىشلىرى مەركىزىدە بېسىلدى
 ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسىدىن تارقىتىلدى
 جايلاردىكى پوچتا ئىدارىلىرى مۇشتەرى قوبۇل قىلىدۇ
 مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن نومۇرى: CN65 - 1130 / I

خەلقئارالىق نومۇرى: ISSN1004 - 3829

پوچتا ۋاكالىت نومۇرى: 58 - 60 باھاسى: 5.00 يۈەن

E-mail: mirasuyghur@126.com

چەت ئەلگە تارقىتىش ۋاكالىت نومۇرى: 1130BM

ئېلان ئىجازەتنامە نومۇرى: 6500006000040